

13352/19

ADAM MICHAŁ
KOMOROWSKI

W. B. TENNEMANNA

R Y S

HISTORYI FILOZOFII.

WEDŁUG PRZEROBIEŃ A. WENDTA

PRZEŁOŻYŁ

J. H. S. RZESIŃSKI

F. I O. P. D.

TOM DRUGI.

HISTORIA FILOZOFII NOWOŻYTNEJ.

K R A K Ó W.

NAKŁADEM REDAKCYI KWARTALNIKA NAUKOWEGO.

1837.

Za pozwoleniem Cenzury Rządowej.

K-79/13352
13.11 600-
(T.1-2)

510563,
2
II

TREŚĆ RZECZY.

Część trzecia. Periód trzeci.

Nowsza filozofia. Od wieku XVII.

aż do najnowszych czasów.

Myśli ogólne §. 308. str. 1.

I. Rozdział. Okres piérwszy.

Od Bacona do Kanta, od wie-

ku siedmnastego pod koniec

wieku ośmnastego

§. 312. str. 4.

1. Oddział. Usiłowania wznie- sienia filozoficznego wie- dzenia na doświadczeniu

1. Empiryzm Bacona §. 316. str. 6.

2. Filozofia natury Campanelli §. 318. str. 8.

**3. Uproszczenie Jońskiej i atomisty-
cznej filozofii. Berigard. Magnenus.**

Gassendi. §. 323. str. 12.

4. Prawo natury Grotiusza. §. 324. str. 14.

5. Materyalizm Hobbesa. §. 325. str. 16.

6. Herbert z Cherbury. §. 328. str. 19.

**7. Mystyczni badacze natury i theo-
sophowie tegocześni.** §. 329. str. 20.

8. Skeptycy: Sanchez i Le Vayer §. 332. str. 23.

2. Oddział. Racyonalizm Des Carta i wynikié z niego sy- stemata.

1. Des Cartes. §. 333. str. 24.

2. Spinoza. §. 338. str. 33.

3. Malebranche. Fardella. §. 341. str. 39.

**4. Nadnaturaliści i Mystycy tegocze-
śni.** §. 242. str. 41.

5. Skeptycy.	§. 343. str. 44.
3. Oddział. Postęp empiryzmu w Anglii i w Francyi.	
1. Sensualizm Locka	§. 344. str. 45.
2. Izaak Newton.	§. 347. str. 50.
5. Szkoła moralistów Angielskich i reakcyja przeciwko Empiryzmowi Locka.	§. 348. str. 51.
4. Moralisci Francuzcy.	§. 351. str. 56.
5. Skeptycy tegocześni wraz z przeciwnikami.	§. 352. str. 56.
4. Oddział. Ugruntowanie właściwej Filozofii w Niemczech. Pufendorf.	§. 353. str. 61.
1. Leibnitz.	§. 354. str. 62.
2. Wolf i jego szkoła.	§. 362. str. 76.
5. Oddział.	
1. Skeptycyzm Huma.	§. 371. str. 89.
2. Szkoła empiryczna w Francyi.	§. 374. str. 96.
3. Eklektycy w Niemczech	§. 376. str. 103.
Rzut oka na upłyniony periód	§. 379. str. 111.
II. Rozdział. Okres drugi.	
Od Kanta aż do najnowszych czasów. Wykształcenie Filozofii w duchu krytycznym.	
1. Filozofia Niemców.	
A). Krytyczny Idealizm Kanta.	§. 381. str. 113.
B). Filozofia po Kancie.	§. 390. str. 133.
K. L. Reinhold.	§. 391. str. 134.
J. Z. Becker.	§. 392. str. 137.
J. B. Fichte. Nauka Umiejętności.	§. 393. str. 138.
F. W. Schelling. Nauka identyczności.	§. 399. str. 151.
F. H. Jacobi. Filozofia uczucia i wiary.	§. 407. str. 172.

Inni Filozofowie.	§.	409.	str.	176.
B. E. Schulze.	§.	416.	str.	178.
J. F. Herbart.	§.	411.	str.	180.
Schleiermacher,	§.	412.	str.	182.
W. T. Krug.	§.	413.	str.	184.
J. Fries.	§.	414.	str.	186.
Eschenmayer. Wagner. Krause.	§.	415.	str.	189.
J. W. Hegel.	§.	416.	str.	192.
Najnowsze zjawienia Filozofii w Niemczech.	§.	417.	str.	195.

2. Filozofia innych Narodów.

Anglicy.	§.	418.	str.	199.
Francuzi.	§.	419.	str.	200.
Włochy i inne narody.	§.	420.	str.	203.
Zamknięcie.	§.	421.	str.	206.

HISTORII FILOZOFII

CZĘŚĆ TRZECIA.

PERIÓD TRZECI.

NOWSZA FILOZOFIA

Od wieku XVII. aż do najnowszych czasów.

WOLNE, SAMOISTNE, CORAZ GŁĘBIJ SIĘGAJĄCE BADANIE POWODÓW, USTAW
I GRANIC POZNANIA LUDZKIEGO I DĄŻNOŚĆ KU SYSTEMATYCZNEJ
ICH JEDNOŚCI.

§ 306.

Duch ludzki począł wreszcie łamać samoistną siłą labirynt mniemań w dziedzinie umiejętności i ufny w siebie, nową torować sobie drogę. Nabyta zwinność w myśleniu, ciągle ożywienie ducha badawczego nauką starożytnych pisarzy, zwiększona osnowa poznania, nagła potrzeba nadania naukom obyczajowym i religii * stałej podstawy, a jedności empirycznym i racjonalnym śledzeniom natury, tudzież nadania systematycznego związku oddzielnym dotąd poznanom rozumowym,—potrzeba, którą spory i obłądki różnego rodzaju podniosły, była tego przyczyną. Przykład Greków, których systemata z różnym szczęściem i zasługą wskrzesić usiłowano, był głównym przewodnikiem. Formalne atoli wykształcenie rozumu posunęło się dalej, bieg natury potworzył inne widoki i potrzeby, do których zaspokojenia filozofia grecka nie była wystarczającą. Filozofia Scholastyczna stanowiąca zawsze główną część wychowania młodzieży, mniej jeszcze odpowiadała potrzebom ducha ludzkiego.

*) Nienależy czytelnikowi zapominać: iż autor wyklada rzecz z stanowiska protestantyzmu, a przeto wyrażenie to nieodnosi się do religii katolickiej.

§ 307.

W *Mathematyce* i *Astronomii* poczęto się posuwać za umiejętność Greków, w nauce przyrodzenia porobiono przez dostrzeżenia i zastosowanie matematyki ważne odkrycia, które umiejętnościom tym nadały nową postać i do coraz nowszych prowadziły badań. Przykład ten, szczególnie wypadek rzeczy, imiona Kopernika, Keplera, Galileusza, Toricellego i innych, pobudzały do naśladowania w filozofii, której związek z badaniem natury wyraźniejszym się stawał.

§ 308.

Główną potrzebą filozofowania w okresie tym była systematyczna jedność całkowitego poznania, potrzeba, której Grecy zaspokoić nie mogli. Zwrócono pilniejszą uwagę na powstanie i na prawdę i pewność poznania, z szczególniejszym względem na przeświadczenia o Bogu, nieśmiertelności, wolności, uważanej jako niepodległość zdania, o przeznaczeniu człowieka, początku i obowiązującej mocy obyczajowych przepisów. Z tego to powstały różne systemata, odbiegające od siebie tak w zasadach jak i w samych wypadkach, według tego, jak doświadczenie lub rozum poczytywano za źródło poznania. Skeptycyzm ocucony niejednością systematów i przywłaszczeniem dogmatyków, stał się tym skromniejszym, umiarkowanym, im bardziej się sferą fałszywej spekulacji ograniczał.

§ 309.

Wprawdzie objawienie nadane uważano coraz mniej za źródło filozoficznego poznania i ogólniej przyznawano rozumowi prawo ostatecznego rozstrzygania; jednakże mimo tego nadnaturalizm pozyskał znaczne stronnictwo, a mistyka i theosophia działały wciąż tam, gdzie jednostronne oświecenie rozsądku i czczy formalizm występowały. Najwzorowksi filozofowie uznali zgodność rozumu i objawienia, przecież theologia nadana przyznawała sobie czę-

stokroć najwyższy sąd, który uważany był zarazem za nadzór samegoż rozumu.

§ 310.

Periód ten odznaczał się wcałości w następujących względach: 1) panującą była dążność oddzielenia filozofii, jako właściwego szczepu umiejętności, i nadania jęj stałej podstawy i oznaczonej dziedziny; 2) usiłowano gorliwiej zaprowadzić systemat poznania tak wcałości jak i w częściach; 3) stósunek filozofii do theologii był wolniejszym, chociaż druga rozciągała niekiedy opiekę nad pierwszą; 4) badanie sięgało coraz głębiej, poczynając od tego, co jest materyalném, czyli od przedmiotów i szło do tego, co jest formalném, to jest: do odniesienia do natury i ustawowości, początku i formalnej różności poznania; téjże samej drogi trzymał się Skeptycyzm; 5) rozważano staranniej methodę filozofowania pod względem ugruntowania i systematycznej jedności poznania, i usiłowano wyrobić propedeutykę filozofii.

§ 311.

Perjódn ten dzielimy na dwa rozdziały. Rozdział I sięga aż do końca ośmnastego wieku, obejmuje utworzenie względnie-nowych systematów zszczególniejszą bacznością na stalsze ugruntowanie, systematyczniejszą jedność i doskonałość pojedynczych części na drodze dogmatycznej, zpoważniejszymi roszczeniami Skeptycyzmu; obok tego postęp mistyki i theosophii. Wykształcenie empirycznego i racjonalnego widoku świata, walkę obu i eklektycyzm. Rozdział ten podzielimy według najważniejszych zjawień w filozofii. Rozdział II od ostatniej piątej części ośmnastego wieku, aż do najnowszych czasów, zawiera usiłowanie względnie porozumienia się filozoficznego rozumu, przez methodę krytyczną, wraz zrządzonemi przez to postępami i nowszemi usiłowaniami systematycznymi, wydoskonalenia filozofii jako umiejętności.

ROZDZIAŁ PIERWSZY.

OKRES PIÉRWSZY.

OD BACONA DO KANTA.

OD WIEKU SIEDMNASTEGO, AŻ POD KONIEC WIEKU OSMNASTEGO.

NOWE, SAMOISTNE USILOWANIA FILOZOFOWANIA, Z DUCHEM GŁĘBIÉJ SIĘGAJĄCYM POWSTANIA POZNAŃ I DĄŻĄCYM KU SYSTEMATYCZNEJ JEDNOŚCI.

§ 312.

Dwa wielkie geniusze, Baco i Descartes, oznaczyły na długi przeciąg czasu kierunek ducha ludzkiego; doświadczenie i spekulacya stały się przez nich wyrazem rozwiązującym zagadnienia filozofii. Kierunek ten począł się z Włoch, ale wolne do gry pole znalazł dopiero w Anglii, Francyi i w Niemczech. Oba stronnictwa usiłowały wybadać jestestwo rzeczy i upoważnić systemata swoje rozmaitością, jednością i doskonałością zyskanych wypadków. Gdy atoli przy szybkim wznoszeniu systematów tych, przepomnieli o stałej podstawie, przeto nie mogli nadać im [tęj] doskonałości, któraby im wyłączne zapewniła panowanie. Rozum popadł w rozdwojenie przez przeciwnie skłonności ku nieumiejętnej empiryi, albo przesadzonej żądzy dowodzenia, przez sprzeczność pomiędzy interessem rozsądku a rozumu; przez sprzeczność pomiędzy pospolitym rozsądkiem a spekulacyą.

§ 313.

Filozofowie mieli wprzód podzielony, albo teoretyczny, albo praktyczny interes. Z tego wyniknąć musiała jednostronność. Łatwą więc rzeczą było, wykrywać w przeciwnych systematach niedostatki, a w tych znajdować stwierdzenie własnych systematów. Przeciwnicy grę tę wywrócili. Z tego powstały spory, z których w końcu wynikła mdła obojętność dla właściwie filozoficznych badań.

§ 314.

Jakkolwiek podstawa filozoficznego wiedzenia nie była początkowo gruntownie i dostatecznie roztrząśniętą, przecież duch filozoficzny otrzymywał coraz więcej siły i tęgości; pojedyncze filozoficzne umiejętności zbliżyły się ku większej doskonałości, a filozofia przez zastosowanie jej form do całej dziedziny poznania ludzkiego, nabyła największej rozciągłości; wydoskonalono metodę, rozwinięto język i rozszerzono głębiej sięgające badanie.

§ 315.

Filozofia praktyczna zaniedbaną była przez długi przeciąg czasu, ponieważ dążność filozofów zwrócona była głównie ku spekulacyi. Thomasz z Aquinu (§. 265) wraz z licznymi Kommentatorami i Kazuistami, a wśród protestantów Aristoteles, byli długo głównymi przewodnikami. Theologowie chcieli opanować całą dziedzinę praktycznego poznania i zgłębić ducha badawczego. Z wieków Scholastycznych utrzymała się ta myśl główna: iż Bóg, jako stwórca świata, jest ostatnią podstawą wszystkich ustawowych przepisów, albo według podmiotowych, albo według przedmiotowych powodów swęj woli. Powaga objawienia Boskiego wspierała ten prawdziwy w sobie widok i nie tylko theologowie, ale nawet theologizujący filozofowie, usiłowali go rozwinąć i umocnić, według szczególnych stanowisk. Ustawodawstwo cywilne, najodleglejsze od teologii i prawne stosunki państw i ludów, naprowadziły powoli na badanie tych przedmiotów. Dążność do nadania stałości panującym przeświadczeniom za pośrednictwem rozumowego przeniknienia i rozumowej wiary, do wzmocnienia religii objawionęj rozumowemi powodami, do zniweczenia zasad przeciwnych obyczajowości, skłoniła powoli ducha badawczego ku dziedzinie filozofii praktycznej. Obudziła się gorliwość o zgłębienie obyczajowej natury człowieka i połączenie theoretycznej i praktycznej filozofii.

ODDZIAŁ PIÉRWSZY

USIŁOWANIA WZNIESIENIA FILOZOFICZNEGO WIEDZENIA
NA DOŚWIADCZENIU.

I. EMPIRYZM BACONA.

§ 316.

Biographią jego pisali William Rawlay ob. §. 317 not. *a*; Robert Stephan (przed *Letters and remains of the Lord Chancellor Bacon* Lond. 1734. 4.) i M. Mallet, *the life of Baco*, przed wydaniem dzieł jego; po francusku: *Histoire de la vie et des ouvrages de Fr. Bacon* traduite de l'Anglois. à la Haye, 1742. 12. i przez Bertina Lond. et Par. 1788. 8).

Obszerną Biogr. zawiera *Biographia britannica* i S. J. Baumgarten w *Sammlung von Lebensbeschreibungen*. Halle 1754. 8. Jo. Heinr. Ulrich über die Philosophie des Kanzlers Fr. Baco, na czêłe żywot jego z francuskiego Berl. 1780. 8. Jest-to przekład ostatniego pisma.) — Sprengel's *Lebensbeschreibung des Baco* w (*Hal-lischer*) *Biographe*. T. VIII. Zest. I.

Przejrzenie filozoficznych jego widoków znajduje się w *Analyse de la philosophie du Chancellier Francois Bacon*. Leyd. 1756. 2 Tomy. O zasługach Bacona w filozofii zob. Heydenreicha w jego przekładzie *Cromaziana* T. I. str. 306.

W Anglii wystąpił jako reformator filozofii Franciszek Baco, Lord Verulamski, Vice Hrabia St. Alban, mąż wielkich talentów, jasnego i przenikliwego ducha, wielkiej naukowości i znajomości świata i ludzi, ale charakteru niezupełnie od skaz wolnego. Urodził on się w Londynie r. 1561, piastował najwyższe godności w kraju, z których atoli straciła go słabość charakteru i umarł r. 1626. W młodości swojej przykładał się do Aristoteliczno-Scholastycznej filozofii i do czytania pisarzy klassycznych. Pisarze klassyczni, równie jak czynność jego poświęcona urzędowemu życiu, przekonała go o czczości i bezowocności filozofii Scholastycznej. W wieku dojrzalszym myślał o koniecznej potrzebie reformy filozofii (*magna restauratio*) i w tym celu wyrobił niektóre jej części, *encyklopedyą umiejętności a*) i *organon b*) czyli ogólną *methodykę*, przez co większy wpływ wywarł na umiejętność, aniżeli gdyby sam był wzniósł zupełny systemat.

- a) *De dignitate et augmentis scientiarum*. Po angielsku Lond. 1605. po łacinie 1623. Lugd. Bat. 1652. 12 i Argent. 1654. 8. po niemiecku Job. Herm. Pfingsten. Pesth. 1783. 8. — Dzieła jego razem wydane przez Will. Rawlay (z żywotem Bacona) Amstd. 1663. VI Voll. 12; the Works of Fr. Bacon w IV. T. Lond. 1740. fol. Malleta (najzupełniejsze wydanie), wraz z jego żywotem Bacona (ob. wyżej) i Lond. 1765. V. Voll. 4. Wyd. łaciń: Frcf. 1666. fol. Lugd. Bat. 1696. VI Voll. Lips. 1794. fol.; Amstel. 1684. VI Voll. 12. i 1730. VII Voll. 12.
- b) *Novum organum scientiarum*. Lond. 1620. fol. po angielsku Lugd. Bat. 1650. i 1660. 12. po niemiecku G. W. Bartholdy. Berl. 1793. II. Tomy 8.

§ 317.

Baco obrał inną, zwyczajną przeciwną drogę; nie na pojęciach przez wnioski, lecz na doświadczeniu, czyli spostrzeżeniu przez indukcję (co wniedokładny sposób usiłował już być wykonać Telesius § 276), chciał wznieść budowę ludzkiego poznania. Jakkolwiek widok jego nie jest wolnym od stronnictwa, przecież zwalczanie filozofii szkolnej, polecanie natury i doświadczenia, odkazanie przyczyn celowych z fizyki do matematyki, jasne rozwinięcie psychologicznych pojęć, np. o spowinowaceniu wyobrażeń, jego umiarkowane nastawienie na zabobonność czasów swoich, jego organon dla nauk przyrodzonych, w którym podaje nową methodę rozszerzenia poznania przez indukcję (porówn. *Org. L. I. Aphor. 19 i sq.*) i jego systematyczne przejrzenie wszystkich umiejętności, z oznaczeniem ówczesnego ich stanowiska i z projektami do ich poprawy i rozszerzenia (*de dignitate et augmentis scientiarum*), było pełnym zasługi i wywierało wielki wpływ na jego i na następne czasy. Z resztą mylności zdania tych, którzy Baconą wyobrażają sobie jako zwyczajnego empiryka, dowodzą jego wyjaśnienia umiejętności i przedmiotu filozofii. Umiejętność, mówi on: jest tylko wizerunkiem prawdy, gdyż prawda bytu i prawda poznania jest jedną i tą samą rzeczą, i nie więcej różni się od siebie, jak prosty promień światła od złamanego (*de augm. scien. I. col. 18*). Przedmiot filozofii jest trojaki: Bóg, natura i człowiek; natura

atoli dotyka naszego rozsądku jak prosty promień światła, Bóg zaś jak odbity promień światła (ibid. III cap. 1.)

II. FILOZOFIA NATURY CAMPANELLI.

§ 318.

Thomae Campanellae de libris propriis et recta ratione studendi Syntagma (ed. Gabr. Naudaeus). Par. 1642. 8. Amstel. 1645. Rotterd. 1692. 4.; i in Th. Crenii collectione tractatum de philologiae studiis, liberalis doctrinae informatione et educatione literaria. Lugd. B. 1696. 4.

Ern. Sal. Cypriani vita et philos. Thomae Campanellae. Amstelod. 1705. 8. Ed. II. 1722. 8.

O Th. Campanelli w Teutsches Museum. 1780. Zes. 12. str. 481.; i Schrökh Lebensbeschr. T. I. str. 281. Dalej w Rixnera i Sibera przytoczonych Beiträge VI. Zesz. 1826.

Prodromus philosophiae instaurandae, id est dissertationis de natura rerum compendium, secundum vera principia ex scriptis Th. Campanellae praemisum (Tob. Adami). Francof. 1617. 4.

Thomas Campanella über dessen Philosophie von Fülleborn. Beiträge VI. T. 114 str.

Do rzadszych jego pism oprócz wyżej wymienionych (T. I str. 304. not. **) należą de sensu rerum et magia. Tob. Adami recensuit etc. Fref. 1620. 4.; wydane powtórnie przez samego Campanellę. Par. 1636. 4.; Realis philosophiae epilogisticae partes IV. hoc est: de rerum natura, hominum moribus, politica, cui civitas solis adjuncta est, oeconomica cum adnotationibus physiologicis a Tobia Adami nunc primum edita. Francof. ad M. 1623. 4. Wyciągiem z tego jest Prodromus philos. instaurandae (ob. wyżej). — Philosophiae rationalis et realis Partes V. Par. 1635—1638. 4. — De gentilismo non retinendo ob. Uw. a) Disputationum in IV partes suae philosophiae realis libb. IV. Par. 1637. f. Universalis philosophiae sive metaphysicarum rerum juxta propria dogmata Partes tres. Par. 1638. fol. — Civitas solis. Ultraj. 1643. 12. Scelta d'alcune poësie philosophiche de Septimano Squilla s. l. 1632.

Podobną dążność do ugruntowania filozofii na naturze i doświadczeniu, miał współczesny Baconowi Thomas Campanella, urodzony r. 1568. w Stilo w Kalabryi. Obdarzony wybornymi usposobieniami, wstąpił do Zakonu Dominikanów i odbywał kurs filozoficzny w Nowicyacie klasztoru w Cosenza; a gdy tu, własne rozmyślanie jego równie jak rozumowania Telesiusza (§ 296), obmierzyły mu

filozofią Aristotelesa *, wyswobodził się z niewolniczego jój stronnictwa i szukał zaspokojenia w innych systematach starożytnych. Gdy atoli ani te, ani Telesiusz, który go wolnością badań swych do siebie przynęcał, nie zupełnie go zaspokajały, usiłował sam na inną drogę wznieść systemat filozofii. Zajedyne źródło wszelkiego poznania poczytywał objawienie i naturę. Pierwsza jest podstawą theologii, druga filozofii, a obie nieczém więcej, jak boskimi i ludzkimi dziejami. Skeptycyzm był dla Campanelli przemijającym tylko stanem; chciał on znieść go szypko dogmatycznym systematem, nieusławszy sobie w przód drogi przez gruntowną propedeutykę. Nagromadził mnóstwo wiadomości i zapragnął reformy w zbyt wielu umiejętnościach, aby wszystko mógł zbadać i z umiejętną przerobić scisłością. Przeciwnie koleje jakich doświadczał, (oskarżony będąc o zbrodnię stanu przeciwko Rządowi Hiszpańskiemu, przepędził 27 lat w scisłym więzieniu i uwolniony w r. 1628. szukać musiał bezpieczeństwa w Francyi, gdzie umarł w Paryżu 1639.), stały wielce na przeszkodzie jego przedsięwzięciu zupełnego zreformowania filozofii.

* Do tego odnosi się pismo: *De gentilismo non retinendo, quaestio unica: utrum liceat novam post gentiles condere philosophiam; utrum liceat Aristoteli contradicere, utrum liceat jurare in verba magistri* Par. 1636. 4.

§ 319.

Campanella posiadał jasny filozoficzny umysł, rozległe wiadomości i istotną miłość prawdy, którą za podstawę wszelkiego filozofowania uważał. Wskazał on właściwe uporządkowanie umiejętności. Tak o filozofowaniu jak i o wielu innych przedmiotach podał wyborne myśli, ale pospieszny duch jego stał mu na przeszkodzie do głębszego przeniknienia i dokonania tego, co rozpoczął. Główną jego dążność zwrócona była ku metafizyce, mającej rozwijać zasady dla theologii, nauk przyrodzonych i moralności. Tak zwana metafizyka Aristotelesa była dla niego tylko logiką i słownikiem. Metafizyka jest konie-

czną umiejętnością, gdyż przez zmysły poznajemy tylko pojedyncze realne przedmioty, tak jak się nam zjawiają, a nigdy niepoznajemy jestestwa i ogólnego ich związku. Logika nie jest umiejętnością, zajmującą się tém, co jest konieczném, realnemi przedmiotami, Bogiem, albo stworzeniem Boga, ale sztuką filozoficznego języka. (Philos: rat. P. II. Dial. p. 2). Władza czucia jest według niego jedną i jedyną władzą poznania (*sentire est scire*) i wszelkie poznanie odnosi do czucia; czucie jest spostrzeżeniem wrażeń, cierpienia; pamięć, przypomnienie jest również czuciem, lecz z szczególnemi oznaczeniami; myślenie połączeniem tych, któreśmy uczuli przedmiotów, a które to połączenie również czuć potrzeba.

§ 320.

Campanella rozstrząsa przedewszystkiem możność filozoficznego dogmatyzmu przeciw powodom powątpiewania Skeptyków, które w *Metafizyce* swojej (libr. I) dość dokładnie przedstawia. Zaprzecza je, albo ogranicza, albo zaprzecza wyciągnięte z nich następstwa. W ogólności odwołuje się do potrzeby rozumu, poznania prawdy przedmiotów, jakimi są w sobie, do potrzeby wiedzenia. Bez przypuszczenia pewnych zasad poznania, niepodobieństwem jest spierać się o prawdę poznania; sam Skeptyk przyznać ją musi. Są niezaprzeczone zasady poznania, opierające się na pewnych zwyczajnych pojęciach. Z pojęć tych wiemy: 1) iż jesteśmy, możemy, wiemy i chcemy; 2) iż nasza możliwość, wiedzenie, chcenie są ograniczone; 3) iż ponieważ sami możemy, wiemy i chcemy, możemy inaczej módl, wiedzieć i chcieć. Campanella przypuszcza te zasady, uważając świat za objawienie boskie przez uczynek (*operando*), które obok ustnego objawienia jest jedynie ważną podstawą przeświadczenia się o prawdzie.

§ 321.

Zagadnieniem metafizyki jest: wyjaśnić, jak i o ile są rzeczy. Axiomat: Rzeczy są i zjawiają się. Rzeczy są albo prawdziwe, albo fałszywe, co jednakże rozbierać

należy według prawidła reflexyi: iż coś, niemoże zarazem być i niebyć, i według głównych przymiotów (*primalitates*) bytu i niebytu. Główne przymioty bytu są: możność czyli siła (*potentia*); poznanie czyli wiedzenie (*sapientia*) i skłonność czyli miłość (*amor*). Co być może, to jest; co jest, być musi. Każda rzecz musi czuć, dać się czuć i poznać, inaczej nie byłaby dla człowieka. Każda rzecz ma popęd utrzymania się, żadna nie chce swego zniszczenia; bez niego niemogłaby się ostać, działać, być. Głównemi przymiotami niebytu są: niemożność czyli niemoc (*impotentia*) niepoznanie (*insipientia*) i odraza (*odium metaphysicum*). Byt, prawda, dobroć, których zewnętrznym znakiem jest piękność, są trzema przedmiotami głównych przymiotów bytu. Podstawne te nauki doprowadziły go do Boga, do najwyższego bytu, czyli do najwyższej jedności (*Metaph. VII. 1. seq.*). Oznacza on jego podstawne przymioty i działania (konieczność jest działaniem siły; przeznaczenie działaniem poznania; harmonia działaniem miłości). Na teologii ugruntował swoją kosmologiczną, pneumatologiczną i psychologiczną teorią, w której jestestwo i cel stworzonych rzeczy, usiłuje wyjaśnić według widoków i hipotez innych filozofów, Nowoplatoników, Kabbalistów i Telesiusza. Uznaje jedność życia w naturze (*mundum esse Dei vivam statuum*), wyjaśnia z połączenia bytu i nieoddzielną od niego konieczności, wraz z niebytem i jego przypadkowością, pomieszanie tego co jest koniecznym i przypadkowym w świecie i wywodzi z tego theodiceę; utrzymuje: iż jest świat niezmysłowy i duchy, które gwiazdy poruszają. Dusza jest według niego cielesnym duchem, poznającym się iż jest cienkim, ciepłym i świetnym. Z podstawnych jej przymiotów i z dążności jej ku szczęściu, która w życiu tém nieda się osiągnąć, dowodzi nieśmiertelności duszy. W filozofii praktycznej, którą oparł na swęj ontologii, podał wiele nowych idei. Nieskończone jestestwo jest najwyższym dobrem i dla tego wszystkie rzeczy dążą ku niemu. To dzieje się przez religię. Religia jest drogą, którą dusza z świata zmysłowego dostaje się do nadzmysłowego.

wego, czyli do najwyższej doskonałości; zasada ona się na posłuszeństwie względem Boga, rozważania ludzkich i Boskich rzeczy, i miłości Boga. Wiele pięknych myśli znajdujemy w nim o różnicy naturalnej i objawionej, wewnętrznej i zewnętrznej, wrodzonej i nabytej religii.

§ 322.

Filozofia Campanelli ma więcej ujemnej, aniżeli dodatniej wartości. Nastawanie na filozofią Aristotelesa, na A-theizm, na fałszywą politykę czyli Machiavellizm, obrona samodzielnego myślenia i praw rozumu, dla otwarcia sobie widoków, świadczą o żywym jego zamiłowaniu prawdziwego poznania rozumu; równie jak dążność rozpoczęcia badań z stałych zasad, o filozoficznym jego duchu; ależ same zasady i dokonanie, w którym obce i własne, prawdziwe i fałszywe myśli zaledwo się z sobą wiązały, świadczą znowu o jego niemocy rozwiązania dostatecznie zadań filozoficznego wiedzenia. Wszakże potrzebę ich wykazał wyraźnie z racjonalnego i theologicznego stanowiska (ob. rozprawę: *de gentilismo non retinendo*).

III. UPROSZCZENIE JOŃSKIEJ I ATOMISTYCZNEJ FILOZOFII.

§ 323.

BASSO, BERIGARD, MAGNENUS, SENNERT, GASSENDI.

Gdy niepodobieństwem było poprzestać na Scholastyczno-Aristotelicznej filozofii, zwłaszcza w odniesieniu do zasad natury, rzucono się do wskrzeszenia Jońskiej i Atomistycznej filozofii natury. Po Sebastyanie Bassonie około 1621. podkopującym wśród Francuzów fizykę Aristotelesa (porów. lit. § 143) wystąpiło wielu, którzy widoki starożytnej filozofii natury wykładali. Claude Guillermet de Berigard (albo Beauregard, ur. w Moulin 1578, podług innych 1592, żył jeszcze 1667, jako Professor w Padwie) wzniosł a) na przeciw nauce przyrodzenia Aristotelesa widok starożytnych Jońskich filozofów natury i poczytywał naukę o Atomach za zgodniejszą z Chrystianizmem aniże-

li hypothezę Aristotelesa o pierwotnej materii. Inny Francuz Jan Chryzostom Magnenus, rodem z Luxevil i Professor Medycyny w Pawii, zalecał *b)* filozofią Democrita z strony wyjaśnienia natury. Podobnież Dav. Sennert (ur. w Wrocławiu 1572. um. 1637) usiłował zreformować fizykę, według zasad Democrita *c)*. Utrzymywał niezawisłość form od materii i stworzenie dusz z niczego, przez co popadł w spory z Janem Freitag (Prof. w Gronindze), w których bronił go uczeń jego J. Sperling. Obronę i bezstronne ocenienie filozofii Epikureicznej podjął z naukowością i filozoficznym duchem Piotr Gassendi (Petrus Gassendus; ur. w Chartansier w Prowancyi 1592, um. w Paryżu 1655.) *d)* podług Gibbona „najuczeńszy z pomiędzy ówczesnych filozofów i najfilozoficzniejszy z pomiędzy uczonych.” Odnaczał on się widokami swemi w matematyce, w fizyce i w filozofii, jasnym sądem i filozoficznem wykształceniem, i śmiałą swoją, pełną ducha walką przeciwko Aristotelesowi *e)* Fluddowi *f)* i Descartowi *g)*. Życie i charakter Epikura wystawił z zaciętą miłością prawdy (ob. wyżej § 151. Lit.), wyjaśniał jego filozofią, niepokrywając błędów w odniesieniu do teologii i teleologii i użył jęj za podstawę filozoficznego systematu *h)* natury. Mniej podziwienia wzbudził Emanuel Maignan (Maignanus ur. 1601. um. 1671.), który naukę Empedokla wznowić nsiłował *i)*.

a) W swych Circuli Pisani seu de veterum et peripatetica philosophia dialogi. Udin. 1643—47. 4. Pat. 1661.

b) Magneni Democritus reviviscens sive vita et philosophia Democriti. Ticini, 1646. 12. Lugd. B. 1648. i Hag. Com. 1658. 12.

c) Dav. Sennerti hypomnemata physica de rerum naturalium principis. Francof. 1635. 1636. 12. Physica Viteb. 1618. 8. Opera omnia Venet. 1641. i częścięj. Lugd. B. 1676. VI Voll. f.

d) Sam. Sorberii Diss. de vita et moribus Petri Gassendi, przed jego Syntagma phil. Epicuri.—

Bernier Abregé de la philosophie de Gassendi. Par. 1678. 8. Lugd. B. 1684. 12.

Bugere l Vie de P. Gassendi. Par. 1737. 12. przeciw temu: Lettre critique et historique à l'auteur de la vie de P. Gassendi ib. 1737. 12.

Petri Gassendi opera omnia. Lugd. 1658. VI Voll. fol. i Flor. 1727.

- e) *Exercitationes paradoxicae advers. Aristoteleos lib. I. Gratianopol. 1624. 8. lib. II. Hag. C. 1659. 4.* (pięć ksiąg nie wyszło wcale na widok publiczny). Przeciwnie Henr. Ascan. Engelseke pisał *Diss. Censor censura dignus-philosophus defensus Rostoch. 1697, Disput. adv. Gassendi lib. I. Exercitat. V. ib. 1699.*
- f) *Examen philosophiae Rob. Fluddi.*
- g) *Dubitationes et instantiae ad Cartesium.*
- h) *Syntagma philosophiae Epicuri cum refutationibus dogmatum, quae contra fidem christianam ab eo asserta sunt, praefigitur Sorberii dissert. de vita et moribus P. Gassendi. Hag. Com. 1655. 1659. 4. Lond. 1668. 12. Amst. 1684. 4. Syntagma philosophicum w pierwszym Tomie dzieł jego.*
- i) *Maignani cursus philosophicus Tolosae 1652. 4. Voll. i Lugd. 1673. f.*

§ 324.

IV. PRAWO NATURY GROTIUSZA.

Badanie atoli filozoficzne zwróciło się nietylko do zewnętrznej natury, ale nawet do prawa i państwa. Hugo Grotius (właściwie Hugo de Groot), wyborny filolog, teolog, prawnik i polityk, mąż wielkiej naukowości, jasnego widzenia rzeczy i zdrowego sądu *a)* (ur. 1583 w Delft, um. 1645. w Rostoku) usłał drogę do wolniejszych badań nad tém, co jest prawnem i obyczajowem, sławnem swém dziełem o prawie wojny i pokoju *b)*, pierwszym usiłowaniem utworzenia filozoficznego prawa narodów, po przygotowanych w téj mierze pracach przez Jana Oldendorpa *e)* (ur. 1506. um. 1567) Mikołaja Hemminga (ur. w Laland 1513 um. 1600.) *d)*, Benedykta Winklera *e)* i Alberyka Gentilis *f)* (ur. 1551. w Obwodzie Ankony, um. 1611). Umysł jego moralny uchwycił ten przedmiot, końcem zmniejszenia mnóstwa i srogości wojen. Wychodził on z zasad prawa natury i usiłował, wsparty rozległą naukowością swoją, zwrócić uwagę na zgodność wszystkich narodów co do pojęć prawnych. Była to droga indukcyi użyta w praktycznej filozofii, na którą może naprowadził go przykład Bacona. Grotius począł się więc, aniżeli wszyscy mu współcześni, wyswobadzać z pod pęt powagi, chociaż bogactwo wiadomości szkodliwem było częstokroć jego badaniu; założył podstawę do wyjaśnienia

pojęcia prawa, jako moralnej władzy; szukał podstawy jego w skłonności człowieka do towarzyskości (stąd zasada: *Societatis custodia*), rozróżniał prawo natury (jako *dictamen rectae rationis*) od nadanego (*jus voluntarium*); również od Boskiego i ludzkiego prawa, chociaż je ogłaszał za identyczne z ogólnym boskim i nadanym prawem. Nadto przypuszczał rozróżnienie doskonałego od niedoskonałego prawa, prawnego i etycznego zobowiązania (*facultas, aptitudo moralis*). Jakkolwiek Grotius torował tylko drogę w wszystkich tych przedmiotach, przecież ocucił ducha badawczego i nastręczył zamożną ośnowę do dalszego wyrobieńia. Pismo jego stanowi epokę i było kilkakrotnie komentowane. — Jan Selden *g*) (ur. w Salvington w Sussex 1584, um. 1654) w hebrajskim swém prawie natury, po którym Zentgrav *h*) i Alberti *i*) wydali prawo natury Chrześcijańskie w którym prawowывiedzione jest ze stanu niewinności, cofnął się o kilka kroków.

a) Vita Hugonis Grotii. Lugd. Bat. 1704. 4.

(P. [Ambr. Lehmann]) Grotii manes ab iniquis obtreptionibus vindicati. Delft. 1727. Lips. 1732. 8.

Levensbeschryving door Gasp. Brand end Ad. v. Cattenburgh. Dordr. 1727. 1732. II. Voll. fol.

Vie de Mr. Hugo Grotius par Mr. de Burigny. Par. 1752. II. Voll. 12.

Hugo Grotius nach seinen Schicksalen und Schriften, von H. Luden. Berl. 1806. 8.

b) De jure belli et pacis. Par. 1625. 4.—cum commentario W. van der Muelen et aliorum. Amstelod. 1696—1703. III. Voll. fol. najlepsze wydanie Lausanne, 1751. IV Voll. 4. Franz. przekład przez J. Barbeyrac. Amsterd. 1724. II Voll. 4. Grotius illustratus op. H. et S. de Coccej. Wratislav. 1745—1752. IV Voll. fol. Rozmaite wydania i komentarze ob. Ompteda Literatur des Völkerrechts. T. I. str. 174. T. II. str. 392.

c) Oldendorpii *εισαγωγή* s. elementaris introductio juris naturae, gentium et civilis. Col. Agr. 1539 i w jego opp.

d) Hemmingii de lege naturae apodictica methodus Vitb. 1562. 8.

e) Winkleri principiorum juris coeli libb. V. Lips. 1615. 8.

f) A. Gentilis de legationibus libri III. Lond. 1583. 4. de jure belli libri III. Lugd. Bat. 1589. 4. i inne.

g) Job. Seldeni de jure naturali et gentium juxta disciplinam Ebraeorum libb. VII. Lond. 1640. fol. Arg. 1665. 4.

- h) Joac. Wentgravii de jure naturali juxta disciplinam Christianorum libb. VIII. Strasb. 1678. 4.
 i) Valent Alberti compendium juris nat. orthodoxae theologiae conformatum. Lips. 1676. 8.

V. MATERIALIZM HOBBSA.

§ 325.

Thomae Hobbes Angli Malmesburiensis vita (aut. J. Aubery). Carolopoli, 1681. 12.

Fr. Casp. Hagenii memoriae philosophorum, oratorum. Baruthii. 1710. 8.

Rettwig epistola de veritate philosophiae Hobbesianae. Bremae. 1695. 8.

W Anglii stanowczym był wpływ Bacona na filozofowanie. Przyjaciół jego Thomas Hobbes, poszedł za jego widokami, lecz je rozwijał z większą ścisłością i następstwem i przerobił na materializm. Urodził się w Malmesbury 1588 r. Znajomość starożytnych klasyków odwiodła go od Scholastycyzmu, a podróże i związki z Baconem, Gassendim, Gallileuszem, wzbudziły w nim samodzielne myślenie. Wszakże praktyczny kierunek badań jego stał mu na przeszkodzie. W walce republikanów z royalistami miał czynny udział pismami swojemi, w których nieograniczoną monarchią uważał za jedyną podstawę publicznej spokojności. Po wydaniu wielu filozoficznych i matematycznych pism, któremi dla paradoxów swoich wielkie zrobił wrażenie, a nawet ściągnął na siebie zarzut atheizmu, umarł 1679. r.

Pisma Hobbesa: Opera Amstelod. 1668. II. Voll. 4. The moral and political Works. Lond. 1750. fol. przekład Hal. niem. 1793. — Elementa philosophica de cive. Par. 1642. 4. Amstel. 1647. 12. Human nature or the fundamental elements of policy. Lond. 1650. 12. De corpore politico or the elements of law moral and political. Lond. 1659. 12. Of liberty and necessity a treatise Lond. 1654. 4. Quaestiones de libertate, necessitate et casu, contra Doctorem Bramhallum. Po angiels. Lond. 1646. 4. (pismo przeciw Biskupowi John Bramhall: Defense de la vraie liberté contre tout nécessité etc. Lond. 1655. 8.) Trzy pisma o naturze ludzkiej, o ciele społeczném, i o wolności i t. d. znajdują się razem w Hobbes Tripos in three discourses. 3. Ed. Lond. 1684. 8. — Leviathan or the matter, form and authority of Government Lond. 1651. fol. po ła-

cinie *Leviathan sive de materia, forma et potestate civitatis ecclesiasticae et civilis*. Amstelod. 1668. 4. Appendix. Amstel. 1668. 4. po niemiecku: Hal. 1794. II. Voll. 8. *Elementorum philosophiae sectio prima de corpore* po angieli. Lond. 1655. 8. po łacinie Amstelod. 1668. 4. *Sectio secunda de homine*. po angieli. Lond. 1658. 4. po łacinie Amstelod.. 1668. 4.

§ 326.

Hobbes przyjął w filozofii za prawidło wolność i gruntowność i usiłował, po oddaleniu wszystkiego, cokolwiekby hypothetycznem było (wszystkich *qualitatum occultarum*), trzymać się tego tylko, co jest pojmowalnem, i to było dla niego ruchem i znaczeniem. Filozofia jest podług niego (de corp. p. 2) osiągnięciem przez należyte rozumowanie poznaniem skutków czyli zjawień z ich wyobrażonych przyczyn i możnych przyczyn z poznanych skutków. Przedmiotem jej jest każde ciało czyli to, przy czém wyobrażać sobie można płodzenie, a przy czém skład i rozkład ma miejsce. Według dwojakiemu rodzajowi ciał w tém znaczeniu, dzieli się filozofia na naukę o ciałach naturalnych (*phil. naturalis*), która ogarnia logikę, ontologią, metafizykę i fizykę; i na naukę o państwie (*philos. civilis*) czyli politykę, obejmującą etykę, jako część szczególną. Wszelkie poznanie poczyną się od zmysłów; jednakże wyobrażenia zmysłowe są tylko zjawieniami w nas, które przez ruch mozgu czyli duchów życia, zarządzony przez przedmioty, powstają. Myślenie jest liczeniem (*computatio*) a zatem dodawaniem i odcinaniem; prawda i fałszywość opiera się na połączeniach wyrazów i na definicyach. To tylko da się poznać co jest ograniczonem; niemasz wyobrażenia tego, co jest nieskończonem i dla tego niema poznania. Jest wyraz nie do poznania, lecz do czci jestestwa, którego znajomość opiera się na wierze. A tak treść religii nie jest przedmiotem filozofii, lecz ustawodawstwa. Nie więc dla filozofii według niego niepozostało—oprócz nauki o ciałach, psychologii i nauki o państwie. Cała jego filozofia odnosi się do tego, co jest zewnętrznem, przedmiotowem, utrzymując: iż z ruchu powstają czucia, a duch sam jest tylko delikatnijszém ciałem. Psy-

chologia jego zastąpiła miejsce metafizyki i zawiera jasne i należyte, obok jednostronnych i skrzywionych widoków, i w powszechności niesięga głęboko.

§ 327.

Filozofia jego praktyczna wzbudziła więcej podziwienia, aniżeli theoretyczna. Itu, jako samodzielnie myślący, poszedł właściwą, od filozofii Scholastycznej odmienną drogą. Główną jego dążnością było, ustalić urządzenie politycznego ciała i prawo rządowe, chociaż niepoczynął od ideału, jak Thomas More (Morus, ur. 1480 w Londynie, śc. 1535) w swój Utopii (Bas. 1568 i częściej), Campanella w swojej Civitas solis (ob. § 318, ilit.) i później James Harrington (ur. w Upton 1611. um. 1677) w swojej Oceana (Lond. 1656, wraz z innemi dziełami 1700 i 1737 fol.), lecz od pojęcia prawnego, które wywodził z przypuszczenia empirycznie wyobrażonego stanu natury *a)*. Ludzie starają się szkodzić sobie wzajemnie. Wszakże każdy pragnie według przyrodzonego popędu wszystkiego, co mu jest przyjemnem, a unika tego co mu jest szkodliwem. Co zaś służy do utrzymania się i ochronienia od boleści nie jest przeciwnem rozumowi, a zatem jest prawnem. Prawo jest wolnością używania przyrodzonych sił odpowiednie zdrowemu rozumowi. Człowiek ma więc pierwotnie prawo utrzymania się i obrony, a tém samém prawo do wszystkich potrzebnych do tego środków, których ocenienie do niego należy, a zatem prawo do wszystkiego. Z tego wynika obok nieuchronnych kollizyi w stanie natury, ciągła w ój na wszystkich przeciw wszystkim, ogólna niepewność i niepokój, które szkodzą utrzymaniu się i bezskuteczność prawa rządząją. Rozum (miłość własna) czyli ustawa naturalna, nakazuje więc pokój, który atoli powstaje tylko przez umowy i przez poddanie się pod wolą jedną, fizycznej lub moralnej osoby (concilium), z czego wynika społeczność cywilna (societas civilis, sive civitas). Od niego poczyną się dopiero epoka obowiązującego zewnętrznego prawa. Do utworzenia państwa potrzebna jest bezwzględna

władza Rządu i bezwzględne posłuszeństwo poddanych; forma monarchiczna jest najlepszą, ustawy państwa chrześcijańskiego niesą przeciwne ustawom boskim. Miłość własna jest podstawą ustaw natury; użyteczność ich celem. Ustawa naturalna nakazująca pokój jest zarazem ustawą obyczajową (*lex moralis*). Końcem stwierdzenia swęj zscisłości wywiedzionej theory państwa odwoływał się Hobbes do biblii. Nie wiele miał zwolenników i bezstronnych krytyków i to więcej za granicą, ale za to więcej przeciwników. Do pierwszych należy Hollender Lambert Velthuysen (um. 1685.) *b)*. Do drugich Richard Cumberland (ob. § 347.) i Rob. Scharrock, *c)*.

a) W dziele *de cive* przywiedzioném pod § 325.

b) Lamberti Velthuysen *de principiis justi et decori*, dissertatio epistolica, continens apologiam pro tractatu clarissimi Hobbesii *de cive*. Amstelod. 1651. 12.

c) *De officiis secundum jus naturale*. Oxon. 1660. 8.

VI. HERBERT Z CHERBURY.

§ 328.

Przeciwny kierunek ujął współczesny Hobbesowi Lord Edward Herbert z Cherbury, ur. 1581. um. 1648., który miał na oku szczególnie filozofią religii. Ten utrzymywał, iż są wrodzone poznania, nie poczytywał za źródło naszego poznania zmysłu i rozsądku, ale instynkt rozumu (*naturalis instinctus*), któremu zmysł i rozsądek są podporządkowane, i niegruntował, jak Hobbes, religii na historyczném podaniu, ale na pierwotném i bezpośredniém wiedzeniu, tak jak w powszechności badania jego trzymały się raczej idealnego, aniżeli empirycznego kierunku i głębiej sięgały w roztrząśnieniu natury prawdy. Prawdę poddał szczególnej rozwadze *a)*. Nieuważał duszy jako niezapisanej tablicy (*tabula rasa*), lecz jako zamkniętą księgę, która się za pobudką natury otwiera. Dusza sama posiada ogólne prawdy (*communes notitiae*), na które wszyscy ludzie się zgadzają i podług których wszystkie powątpiewania i spory w dziedzinie theo-

logii i filozofii usunięte bydz mogą. Tym sposobem utrzymywał religią rozumową i mniemał się bydz uprawnionym do ocenienia każdej mniemanie objawionej religii (de veritate pag. 265 seq. 282 sq.). Brak wyraźności w myślach i w wyrażeniach jego, równie jak panowanie przeciwnego mu, empirycznego kierunku, pomiędzy współczesnemi, zrządziły, iż widoki jego nie wiele znalazły przystępu *b*). Theologowie obwołali go za naturalistę i za nieprzyjaciela chrystyanizmu.

- a*) Tractatus de veritate prout distinguitur a revelatione, a verisimili, a possibili et a falso. Lutet. Paris. 1624. i 1633. Lond. 1645. 4. 1656. 12. (przytém pismo de causis errorum). Inne pismo Herberta jest: de religione gentilium errorumque apud eos causis. Lond. 1645. 8. (Tom piérwszy); cale Lond. 1663. 4. i Amst. 1670. 8.
- b*) Na widok jego o wrodzonych ideach nastawał Locke de int. hum. L. 1. C. II. — Gassendi in s. epist. ad libr. Ed. Herberti Angli de veritate (3. Tom. opp.) ocenia pojedyncze części.

VII. MYSTICZNI BADACZE NATURY I THEOSOPHOWIE TEGOCZESNI.

§ 329.

W tém samém czasie łączył z Mystiką badanie natury Jan Chrzeciciel van Helmont (ur. w Bruxelli 1577. um. w Vilvoorden przy Bruxelli 1644). Przekonanie się o czczości scholastyki, której się uczył w Lovanium u Jezuitę Marcina de Rio, równie jak czytanie pism Thomasza a Kempis, Taulera (§ 275) i Paracelsa zrobiło go pełnym szалу lékarzem, który jednakże mimo wielu dowolnych fikcyj, miał wiele dobrych pomysłów i niejeden błąd odsłonił. Chcąc przekształcić medycynę przez Alchemią i filozofią, co głównym było jego celem, pisał filozofią o wszech-świecie, w której łączył się najwięcej z nauką Paracelsa i wywodził wszelkie prawdziwe poznanie i mądrość z bezpośredniego rozjaśnienia rozumu przez Boga. Cała natura jest podług niego żyjącą, ale rzeczy i ich działające przyczyny niestanowią żadnej części Boga. Wszystkie ciała wypełnione są duchami (Arches), które z wody i powietrza, jedynych żywiołów, wszystko przez fer-

mentacją tworzą. Takie są główne nauki jego spirytualnej physiologii a). Syn jego Franciszek Mercurius van Helmont (ur. 1618. podróżował po Niemczech i Anglii i um. 1699.) chciał rozszerzyć «kunszt święty (theosophia) i przez podział jestestw i odniesienie ich do jedności, wznieść systemat, w którym platoniczne, Kabbalistyczne i chrześcijańskie nauki oryginalnie połączył b). Nauczał on mianowicie o ogólnej sympathii rzeczy, o wzajemném przejściu ducha w ciało a ciała w ducha, gdyż oba różne są co do formy, a nie co do jestestwa; mają się do siebie jak płéć męzka i żeńska i dla tego w każdym widzialném znajdują się stworzeniu; o konieczności nagrody i kary po śmierci, z czém połączył pewien rodzaj metempsychozy. Marcus Marci z Kronland (um. 1675.) utworzył podobny kosmologiczny systemat, w którym zjednoczył idee Platona i Aristotelesa formy, a z tego wywiódł swoje ideas seminales, końcem zgnębienia qualitates occultas scholastyków przez coś zrozumialszego. Idee są siłami natury, które wszystko za pośrednictwem światła tworzą i kształcą. Gwiazdy działają również przez idee za pośrednictwem światła na świat sublunarny c).

a) J. J. Loos: Johann Baptista van Helmont. Heidelb. 1807. 8. Porówn. Studien von Crenzer u. Daub. T. I. str. 228. i Rixners und Sibers Beiträge zur Gesch. der Physiologie. VII. Zesz. 1826. 8.; dalej Bapt. Helmont opera. Amstd. 1648. 4. i Frcof. 1659. III Voll. fol. tudzież 1682. po niemiecku Sulzb. 1683. fol.

b) Paradoxical discourses. Lond. 1685. C. Quaestiones de revolutionib. animae. 1690. po niemiecku Hamb. 1691. Seder Olam s. ordo saeculorum, hoc est historica enarratio doctrinae philosophicae per unum in quo sunt omnia 1693. 12. Opuscula philosophica. Amstelod. 1690. 12. Voll. II. zawierają przynajmniej jego widoki, chociaż sam nie jest autorem.

c) Joh. Marc. Marci a Kronland Idearum operatricium idea, sive detectio et hypothesis illius occultae virtutis, quae semina foecunda et ex iisdem corpora organica producit. Prag. 1635. 4. Philosophia vetus restituta, in qua de mutationibus, quae in universo sunt; de partium universi constitutione, de statu hominis secundum naturam et praeter naturam, et de curatione morborum etc. libb. V. Prag. 1662. 4.

§ 330.

W Anglii fanatyczne nauki Paracelsa znalazły gorliwego i uczonego obrońcę w lekarzu Robercie Fludd (Robertus de Fluctibus, ur. w Milgat w Kent 1574, um. 1637.), który połączył je z historią stworzenia Mojżesza *a)*, ale w Gassendim znalazł przeciwnika. W Niemczech marzenia Theosophiczne pochwyciły prawdy szukającego Jakoba Boehm, Szewca w Gorlicach (ur. w Alt-Seidenberg przy Gorlicach 1575. um. 1624.), który pobudzony własnem czytaniem pisma Sgo i nie bez wpływu fanatycznój filozofii natury swego czasu, zwłaszcza Paracelsa, rozwinął z właściwą głęboością ducha, chociaż w nieokrzesanej i nieumiejętnój formie i w obcej, z chemii powziętėj, terminologii, w pismach Niemieckich, głębokie prawdy filozoficzne, pomieszane z rzadkimi i dziwnymi marzeniami o jestestwie Bóstwa i początku rzeczy z niego, jako boskich objawień *b)*,—dla tego nazwany bywa philosophus teutonicus. Marzenia jego daleko się rozszerzyły *c)* i znalazły zwolenników w Francyi w Piotrze Poiret (§ 337.) *d)*, w Anglii w H. More (§ 341) a komentatora w lekarzu John Pordage (tamże). W nowszych czasach wznowił ten rodzaj Theosophii, nie bez ducha, St. Martin (oh. niżej).

a) Historia macro-et microcosmi metaphysica, physica et technica. Oppenh. 1617. f. Philosophia Mosaica. Gudae 1638.

b) (Adelung) Gesch. der menschl. Narrheit II. T. 210. Eberharda Biographia Böhmego w Biographie. Halle 1802. T. I. Zesz. 1. Jacob Böhm, ein biographischer Versuch. Dresden, 1802. 8. Blumenlese aus Jac. Böhm's Schriften, nebst der Geschichte seines Lebens und seiner Schicksale von J. G. Rätze. Leipz. 1819. 8. i tegóż artykuł o B. w Encyklop. Erscha T. XI.

Aurora oder die Morgenröthe im Aufgange najprzód 1634 w wyciągu, zupełniej Amst. 1656. 12. i częściěj. Dzieła Amst. 1675. 4.; (zupełne wydanie przez Gichtela). Amst. 1682. X. Tom. 8. 1715; 1730; również Amst. 1689. i (Leipz.) 1630. Auszug aus seinen Schriften. Amst. 1718. Ferf. 1801. 8. Przekłady na język Angielski, Francuzki i Hollenderski.

c) Do piérwszych zwolenników Böhma należy Professor prawa J. Aug. Werdenhagen (§. 292.), który Helmstädt z tego powodu opuścić musiał (um. 1652.)

d) *Censura philosophiae teutonicae s. ep. priv. quae respons. amplexitur ad quaest. V. de philos. teuton. J. Boehmio illiusque philos. in Henr. Mori opp. omn. Loud. 1679. T. I. p. 529. porówn. II. w wielu miejscach.*

§ 331.

Boehm i Fludd szukali dziwolągów fantastycznój ich spekulacyi w biblii. Filozofia Mojżesza łączy się tak naturalnie z jestestwem Kabbaly i Theosophii, iż jój rozszerzenie się bynajmniej zadziwiać niepowinno. Z pomiędzy wielu usiłowań tego rodzaju przytaczamy tylko jedno Jana Amosa Comeniusa (z wioski Comna przy Pre-rau w Morawii, ur. 1592, zm. w Amsterdamie 1671), który w swój *Synopsis physices ad lumen divinum reformatae* (Lips. 1632, dokładniej 1663. 8vo) wyobrażenia Fludda i innych jaśniej wykladał. Przypuszczał on trzy zasady, z których wszystko powstało, materią, ducha, światło. Materya jest cielesną, duch delikatną substancją, którą, żywotną w sobie, niewidzialną i niedającą się uczuć, udzielił duch boski wszystkim rzeczom, aby je ożywił i w nich przebywał. Światło zaś jest plastycznym duchem, pośrednią substancją, która przenika materią, usposabia ją do przyjęcia ducha, a tém samém kształci. Pamiętne są również jego filantropiczne idee, w których szedł za Valentyнем Andreae *). Jan Bajer (1606), następca Komeniusa, i inni toż samo w pismach swoich zamierz yli.

* O jego Panegersi czyli ogólnych spostrzeżeniach nad poprawą rzeczy ludzkich do rodu ludzkiego etc. Halla 1702, obacz rozprawę i wyciąg w R. Chr. Fr. Krausego *Tagblatt des Menschheitlehens*. 1811. 4. Zesz 18. i następnie *Opp. didactica*. Amst. 1657. fol.

VIII. S K E P T Y C Y.

§ 332.

Skeptycyzm zjawił się w zupełnej postaci u Franciszka Sanchez (Franc. Sanctius a),—ur. 1562 w Bracara w Portugalii,—który nauczał w Tuluzie z wielkim po-

klaskiem medycyny i filozofii aż do końca życia swego 1662. Skeptycyzm jego jest tylko tarczą jaką osłaniał przed pociskami swemi filozofię Aristotelesa, której zmuszony był nauczać, i miał zamiar, wykazawszy niepewność wszelkiego ludzkiego wiedzenia z zwykłych powodów, ale sposobem odznaczającym się dowcipem i przenikliwością, wskazać drogę do gruntownego wiedzenia w oddzielną rozprawie, której atoli nie wydał. François de la Mothe le Vayer *b)*, mąż wybornéj głowy, posiadający wielkie bogactwo wiadomości i wiele ducha (ur. 1586 w Paryżu, um. 1672), wyłożył powody skeptyczne przeciwko poznaniu, odnosząc je szczególnie do przedmiotów religijnych. Odmawia on religii wszelkich zasad rozumowych, dla różności zachodzącej pomiędzy religiami i przypuszcza w theologii zasadę wiary, która wznioślejszą jest nad rozum i jedynie z łaski bożej udzieloną być może. Życie ludzkie uważa za farsę, a cnotę prawie za chimere.

a) Francisci Sanchez Tractatus de multum nobili et prima universali scientia, quod nihil scitur. Lugd. 1581. 4. i 12. Frcof. 1618. 8. z porównawczemi uwagami Dan Hartnaeka, pod tyt: Sanchez aliquid sciens. Stettin. 1665. 12. Tractatus philosophici. Rotterd. 1649. 12.

b) Cinq dialogues faits à l'imitation des anciens par Horatius Tubero (par François de la Mothe le Vayer). Mons. 1671. 12. 1673. 8. avec une refutation p. Mr. Kahle. Berol. 1744. 8. po niemiec. Fcf. 1716. II. Części—Oeuvres. (w wydaniu ogłoszonym przez syna jego), Paris. 1653. fol.; trzecie zupełniejsze 1662; dalej zupełniejsze jeszcze wydanie w XV Voll. 12. i 1667. 1684. III. Voll. 4.—9b. o nim Bayla.

ODDZIAŁ DRUGI.

RACYONALIZM DES-CARTES I WYNIKIŁ Z NIEGO SYSTEMATA

I. DES CARTES.

§ 333.

Pisma dotyczące go i filozofii jego :

Baillet la vie de Mr. des Cartes. Par. 1690. II. Voll. 4. abrégée Par. 1693. 12.

- God. Guil. Leibnitii notata circa vitam et doctrinam Cartesii in Thomasii historia sapientiae et stultitiae. T. II. p. 113. i in Vol. III. epistolarum Leibnitii ad diversos. p. 388.
- Reflexion d'un Academicien sur la vie de Mr. Descartes, envoyée à un ami en Hollande. a la Haye. 1692. 12.
- Gaillard éloge de René Descartes. Par. 1765. 8. Eloge par Mr. Thomas. Par. 1761. 8. po niemiecku Leipz. 1767. 8.; par Mr. Mercier. Geneve et Par. 1765. 8. po niemiecku K. A. Caesar. Leipz. 1777. 8.
- Joh. T e p e l i i historia philosophiae Cartesianae. Norimb. 1672. 12. de vita et philos. Cartesii. ibid. 1674.
- Recueil de quelques pièces curieuses concernant la philosophie de Mr. Descartes (p. Mr. Bayle). Amsterd. 1684. 12.
- Petri Dan Huetii censura philosophiae Cartesianae, Par. 1689. 12. i częścią. Philosophiae Cartesianae adversus censuram Petr. Dan. Huetii vindicatio aut. D. A. P. (Augusto Petermann). Lips. 1690. 4. Reponse au livre qui a pour titre: Petr. Dan. Huetii censura etc. par Pierre Silvain Regis. Par. 1692. 12. Przeciw temu pisał anonimcznie Huet: Nouveaux Mémoires pour servir a l'histoire du Cartesianisme. par M. G. de l'A. Par. 1692. 12.
- M. Schoockii philos. Cartesianae sive admiranda methodus novae philosophiae Renati Descartes. Ultraj. 1643. 12.
- Balth. Bekkeri de philosophia Cartesianae admonitio candida et sincera. Wesel. 1668. 12.
- Ant. le Grand apologia pro Cartesio; contra Sam. Parkerum. Lond. 1672. 4. Norimb. 1681. 8.
- Pet. de Villemandy ob. T. I. str. 123.
- Henr. Gustav. Hotho de philosophia Cartesianae. Diss. Berol. 1826. 8.
- Ferd. Jac. Domela Nieuwenhaus Comment. de Renati Cartesii commercio cum philosophis belgicis etc. Lovanii 1827. 4. (Pismo uwieczzone nagrodą.)
- C. F. Hock. Cartesius und seine Gegner. Wien. 1835. 8.

Réné Des-Cartes (Cartesius), urodzony w Hadze w Touraine 1596, usiłował w Francyi, na przeciwnój empiryzmowi drodze czystego myślenia, zaprowadzić reformę, która i żywszego poklasku i niemało doznała oporu, bo wznosił systemat pobudzający samodzielne badanie. Już w szkole Jezuickiej w la Fleche odznaczał się żywą fantazyą i czynną żądzą wiedzenia. Agdyją chciał książkami zaspokoić, potrafił go w dręczącą niepewność żywy duch jego, czytanie bez planu i wielka rozmaitość cudzych myśli, które sobie przyswoił; podróże jego powiększyły złe, zamiast je ulęczyć. Śmiały duch jego pojął myśl wzniesienia filo-

zofii z samego siebie i bez cudzej pomocy. W tym celu udał się do Hollandyi, gdzie mniemał znaleźć pokój i wolność, i większą część pism swoich wypracował (od 1629 — 1649). Wkrótce wzbudził wielkie podziwienie, uwikłał się w spory zwłaszcza z theologami, prowadził znaczne korespondencye i wreszcie powołany był do Szwecyi przez Królową Krystynę, gdzie um. 1650 r.

Pisma Des-Carta. Opera. Amstelod. 1692—1701. IX. Voll. 4. Opera philosophica. Fref. a. M. 1692. 4. Oeuvres completes de Descartes, publiés par Vict. Cousin. Par. 1824. X. Voll. 8. Z dzieł pojedynczych należą tu: Discours de la methode pour bien conduire la raison et chercher la verité dans les sciences etc. Par. 1637. 4.; przez de Courcelles, z wyłączeniem Geometrii przełożone na łacińskie i przez Descarta przejrzone 1644. Meditationes de prima philosophia, in quib. Dei existentia et animae humanae immortalitas demonstrantur. Amst. 1641. 4. i częścię. Principia philosophiae. Amstelod. 1644. 4. również po francuzku z przemową Des-Carta, która w drugim przekładzie łacińskim 1656. przełożona jest na język łaciński. Specimina philosophiae seu Dissertatio de methodo, Dioptrice et Meteora. Amstel. 1656. 4. Meditationes de methodo, Tractatus de passionibus animae. ibid. 1656. 4. Traité de l'homme et de la formation de foetus. 1668. (wydał Claude de Clesselier.) Tractatus de homine et de formatione foetus cum notis Lud. de Forge. ibid. 1677. 4. De la lumière ou du monde. 1677. Epistolae (przełożone na język łaciński) III. Part. Amst. 1668. 4. Ed. II. 1692. 4.

§ 334.

Des-Cartes był nie tylko filozofem, ale i wielkim matematykiem, astronomem i fizykiem. Sława i powodzenie jego, jakie zrobił jako filozof, zawisło w części od jego widoku i zasług we względzie tych umiejętności. Celem jego było ugruntować filozofią, jako widoczną umiejętność; jednakże przystępował do dzieła za szybko, aby ze stanu powątpiewania, które poczytywał za warunek wszelkiego filozofowania, można się dobić posiadania umiejętności. Poczyna on od empirycznej samowiedzy czyli myślenia, jako czegoś bezpośrednio pewnego, co się utrzymuje obok wszelkiego powątpiewania; z tego wnioskuje o istnieniu myślącej substancji (cogito: ergo sum), duszy, która się różni od wszystkich materyal-

nych rzeczy, i dla tego jest od nich niezawisłą, a której jestestwo zasadza się na myśleniu, i dla tego pierwój i pewniej daje się poznać, a niżeli jestestwo ciała. Jasność i wyraźność jest mu dostatecznym próbierzem prawdy. Dusza niezarówno wyraźnie myśli o wszystkiém, w wielu rzeczach jest niepewną, a przeto jest niedoskonałą, skończoną substancją. Jednakże znajduje w sobie ideę bezwzględnie doskonałego jestestwa czyli ducha, którego pierwszym koniecznym przymiotem jest istnienie, a która to idea niepochodzi z niedoskonałej duszy, lecz z samego doskonałego jestestwa i dla tego jest wrodzoną *). Poznanie istnienia doskonałego jestestwa gruntuje bezwzględnie widoczność i prawdziwość wszelkiego poznania, o ile z idei jestestwa tego wynika, iż Bóg mylić nie może, jeśli tylko udzielonej od niego władzy poznania należycie używamy. Jestestwo ciał zasadza się na rozciągłości. Ciała i myślące substancye, ciało i dusza są sobie istotnie przeciwległe.

* Sam. Werenfels *judicium de argumento Cartesii pro existentia dei, petito ex ejus idea. w jego dissertatt. var. arg. Pars. II. przeciw niemu pisał Jaquelot examen d'un écrit qui a pour titre: judicium de argumento etc. co dało powód spornym pismom zamieszczonym, w Journ. des savans 1701 w histoire des ouvrages des savans, 1700 et 1701. i w nouvelles de la republique des lettres 1701. 1702 i 1703.*

Andr. Richter diss. (Resp. Jo. Foubin) de religione Cartesii. Gryphisv. 1705. 4.

Chr. Breithaupt Diss. de Cartesii theologia naturali et erroribus in ea commissis. Helmstad. 1735. 4.

Lud. Fr. Ancillon *judicium de judiciis circa argumentum Cartesianum pro existentia Dei ad nostra usque tempora latis.* Berol. 1792. 8.

§ 335.

Bóg, jako nieskończone jestestwo, jest twórcą wszechświata, który jest nieskończonym; substancye materyalne i myślące, z których się składa, są niedoskonałe, skończone; do istnienia i trwałości ich konieczną jest pomoc czyli współdziałanie Boga (*assistentia v. concursus*) (który to jednakże widok zmieniony został następnie przez Geu-

linxa i innych w systemat Occasionalizmu (porówn. §. 337). Gdy Des-Cartes nierozróżniał materji i przestrzeni, przeto łatwą mu rzeczą było za pomocą ruchu, który bezpośrednio z Boga wywodził, skonstruować z wirów jego świat fizyczny. Dusza, której jestestwo zasada się na myśleniu, jest pojedynczą, to jest: zupełnie niematerialną (spiritualizm Des-Carta), jednakże jest ściśle z ciałem swoim połączona; za siedlisko jęj przypuścić można mózg, gdyż tu działa wspólnie z duchami życia. Z niematerialności duszy wnioskuje o jęj nieśmiertelności, a nie chcąc przymiotów tych przyznać zwierzętom robi je żyjącemi maszynami. Dusza jest wolną, bo myśli o sobie jako o wolnej; w wolności mieści się możność błędu. Pomiedzy wyobrażeniami (cogitationes) rozróżnia bierne i czynne oznaczenia (passiones i actiones) duszy. Czynności woli, wyobrażenia i myśli należą do czynnych oznaczeń. Pomiedzy ideami rozróżnia idee nabyte, utworzone i wrodzone. Piérwsze powstają przez przedmioty za pośrednictwem ruchu w organach. Cieplik żywotny i ruch nie pochodzi od duszy, lecz od duchów życia. Wyjaśnia wspólność i duszy i ciała przez systemat assystencyi. Dusza oznacza kierunek duchów życia.

§ 336.

Des-Cartes mimo pomieszania myślenia i poznania w swém filozofowaniu, mimo bezzasadności i braku wiążłości w wnioskach, mimo wewnętrznej sprzeczności, które byłyby mu się jaśniejszemi okazały, gdyby wyrobił był filozofią praktyczną, wsparł jednakże w wysokim stopniu samoistne myślenie, formą i osnową systemu swego, a nawet olśniewającemi i śmiałemi swemi hypothezami; zniewolił do badania theoryi myślenia i poznawania, równie jak rozróżnienia obu; dał pochop do rozstrzygnięcia walki pomiedzy nadnaturalizmem i racjonalizmem, pomiedzy empiryzmem i spekulacją; zgnębił scholastykę; żywił badania filozoficzne i zwrócił uwagę na ich obłądę. Wielu celnych filozofów miało udział w trudach jego. Hobbes (§. 325.), P. Gassendi (§. 323.) a), Piotr

D. Huet *b*), Gab. Daniel *c*), H. More (§. 342.) *d*), Sam. Parker (tamże) i inni bystrością obdarzeni krytycy, roztrząsali z filozoficzną spokojnością główne jego zasady. Znalazł atoli wielu przeciwników, zwłaszcza pomiędzy theologami i zwolennikami filozofii szkolnej, np. Gisberta Voetiusza (ur. w Heusden 1589. um. 1676.), Eklektyka Marcina Schoocka (ur. w Utrechcie 1614, um. 1665. porówn. §. 333. lit.), Cyriaka Lentula, Jezuitę Valois i innych, którzy go o Atheizm i Skeptycyzm obwiniali. Wielu wybornych filozofów wykształciło się w szkole jego, albo zajmowało się filozofią jego, którą mimo ciężkich prześladowań i ogłoszonych przeciw niej zakazów (1656 w Hollandyi przez Synod Dordrechtcki) rozszerzyła się w Niderlandach i Francyi (mniej po Anglii, Włoszech — 1653. Papiężki względnie niej zakaz — i po Niemczech) i skuteczny wpływ wywierała na wszystkie części filozofii, na logikę, metafizykę, ethykę *e*), a nawet na theologią *f*).

a) Ger. de Vries *Dissertationuncula historico-philosophica de Renati Cartesii meditationibus a Gassendo impugnatis.* Ultraj. 1691. 8. porówn. §. 323.

b) Przeciw jego censura etc. (ob. Litt. na str. 25) wiele pism ogłoszono.

c) W romansie: *Voyage du monde de Des-Cartes. à Par.* 1681. 12. Po łacinie: *iter per mundum Cartesii.* Amstelod. 1694. 12. i *Nouvelles difficultés proposées par un Peripateticien.* Amst. 1694. 12. Po łacinie: *Novae difficultates etc.* ibid. eod.

d) More *Epistola, quae apologiam complectitur pro Cartesio, quaeque introductionis loco esse poterit ad univers. philos. Cartesianam in ejus opp. phil. T. I. p.* 107.

e) *L'art de vivre heureux.* Par. 1692. 8. Po łacinie pod tytułem: *Ethica Cartesiana, sive ars bene beateque vivendi.* Hal. 1776. 8.

f) *Philosophia S. Scripturae interpres* (przez Ludw. Meyera Lékarsza i przyjaciela Spinozy). Eleutheropoli, 1666. 4. edit. III. przez Semlera. Hal. 1776. 8.

Valentini Alberti Tractatus de Cartesianismo et Coccianismo. Lips. 1678. 4. Viteb. 1701. 4.

§ 337.

Z pomiędzy zwolenników filozofii Des Carta zasługują na wspomnienie: przyjaciel Des Carta Louis de la

Forge *a*) (Lékarz w Saumur), Claude de Clerselier (um. 1686), wydawca pośmiertnych pism Des Carta, dalej Jac. Rohault (um. 1675), którego uczeń Pierre Sylvain Regis *b*) (ur. 1632. um. 1707), był dobrym kommentatorem systematu Des Carta, wielu Jansenistów z Port royal *c*), Ant. Arnauld (ur. w Paryżu 1612. um. niedaleko Leodimm 1694.) *d*), Blaise Pascal (§. 342), Nicole *e*) (ur. w Chartres 1625 um. 1695) i Malebranche (§ 341), który ściślejszą aniżeli niektórzy Jezuici zalecali moralność, Antoine le Grand, lékarz w Douai *f*), Adrian Heerebort *g*) (nauczyciel filozofii w Leydzie um. 1659), Jan Clauberg *h*) (Professor w Duisburgu, ur. w Chartres 1625 um. 1665). Na szczególniejsze atoli wspomnienie zasługuje Arnold Geulinx *i*) (ur. w Antwerpii około 1625 um. 1669), który rozwijał z zasad Des Carta systemat przyczyn przypadkowych (systema causarum occasionalium, occasionalismus), według którego, Bóg jest właściwą przyczyną ruchów dusz i ciał, a które dają tylko pobudkę do tego. Widok ten rozwijali dalej B. Becker, Volder, Malebranche i Spinoza. Również wykladał on czystsza naukę obyczajową i poczytywał philautię za główny błąd wszystkich dawniejszych i nowszych systematów moralności, zasadzał jestestwo cnoty na czystej miłości (amor effectiois non affectionis) ku praktycznemu żyjącemu rozumowi, albo na uległości Bogu i rozumowi, wynikającej z poważania rozumu, który się wyjawia w pilności (diligentia), posłuszeństwie (obedientia), w ściśłym zachowaniu jego przepisów (justitia) i w pomijaniu wszystkich rzeczy (humilitas). Jednakże uderzające i wyborne myśli jego w ethyce, pozostały bez wpływu, bo nie były dość starannie ugruntowane, a pomieszane z systematem occasionalismu kończyły na bezwarunkowém poddaniu się woli Boga, które niweczyło zakres samodziאלności rozumu. Baltazar Becker *k*) (ur. w zachodniej Frieslandyi 1634. um. 1698.) wsparty na tym occasionalismie i na pojęciu Des Carta o spirytualizmie, nastawał na wpływ duchów na człowieka, a tém samém na panującą wiarę w

czaro-księstwo i czarownictwo, za co złożony został z urzędu. Przeciwnie Piotr Poiret *l)*, naprzód zwolennik filozofii Des Carta, później Mystik (porów. § 342 i 339) usiłował wzmocnić wiarę w bezpośredni wpływ Boga i duchów z zasad Cartezyjanizmu. Wielu theologów i filozofów stósowało filozofią Des Carta do theologii, broniło jej, albo wyjaśniało ją w dydaktycznych i polemicznych pismach, równie jak wielu zwolenników theologa: J. Coccejus (um. 1669), dalej (Chrph. Wittich (ur. w Brzegu 1625, um. 1687.) *m)*, Ger. de Vries *n)*, Herm. Alex. Roëll (Prof. theologii w Franequerze i Utrechie, um. 1718) *o)*, Ruard Andala *p)* (ur. 1665. w Frieslandy, również Professor theologii w Franequerze, umarł 1727.).

- a) Ludovici de la Forge traité de l'esprit de l'homme. Par. 1664. 4. Po łacinie: Tractatus de mente humana, ejus facultatibus et functionibus. Amst. 1669. i Brema, 1673. 4. Amst. 1708. 12.
- b) Pierre Sylvain Regis cours entier de la philosophie, contenant la logique, la Metaphysique, la Physique, et la Morale. Par. 1690. III Voll. 4. Amstel. 1691. IV Voll. 4. Reponse aux reflexions critiques de Mr. du Hamel sur le systeme Cartesien de la philosophie de Mr. Regis. Par. 1692. 12. Oh. Litt. do §. 333. De la raison et de la foi ou l'accord de la foi et de la raison. Paris, 1704. 4.
- c) L'art de penser etc. (Logikę tę miał według niektórych napisać Arnauld). Par. 1664. 12. Po łacinie przeł: Joh. C. Braun, z przedmową Fr. Buddeusa Hal. 1704. 8.
- d) Arnauld oeuvres completes. Lausanne 1775—1783. XLV. Voll. 4. ob. pismo jego przeciw Malebranchowi w lit. do §. 341.
- e) Pierre Nicole essais de morale. Par. 1671—1774. VI. Voll. 12. i częścię. Instructions theologiques et morales. Par. 1709. 12. Oeuvres moraux. Par. 1718. XXIV. Voll. 12.
- f) Ant. le Grand philosophia veterum e mente Renati des Cartes more scholastico breviter digesta. Lond. 1671. 12. Institutio philosophiae secundum principia Renati des Cartes nova methodo adornata. Lond. 1672. 8. 1678. 4. Dissertatio de carentia sensus et cognitionis in brutis. Norimb. 1679. 8.
- g) Adr. Heerebord meletemata philosophica i philosophia naturalis, moralis et rationalis. Lugd. Bat. 1654. 4. Parallelismus et dissensus Aristotelicae et Cartesianae philosophiae in philosophia naturali. ibid. 1643. 8. Selectae ex philosophia disputationes. ihid. 1650. 12.

- h) Joh. Claubergii opera philosophica. Amstelod. 1691. 4. Logica vetus et nova. Ontosophia, de cognitione Dei et nostri. Duisb. 1656. 8. Initiatio philosophi seu dubitatio Cartesiana. 1655. i częściéj. Mublh. 1687. 12.
- i) Arnoldi Geulinx Logica fundamentis suis, a quibus hactenus collapsa fuerat, restituta. Lugd. Bat. 1662. 12. Amstelod. 1698. 12. Metaphysica vera et ad mentem Peripateticorum. Amstel. 1691. 12. *Γνωθι σεαυτον* sive Ethica. Amst. 1665. zupełna, Lugd. B. 1675. 12. Ed. Philarethus. Amstel. 1696. 12. 1709. 8. Annotata praecurrentia ad R. Cartesii principia. Dordraci, 1690. 4. Annotata majora in principia philosophiae R. Des Cartes; accedunt opusc. philosoph. ejusdem auctoris. Dordraci, 1691. 4.
- k) Oprócz przytoczonego wyżej pisma (str. 25) obacz: de betovert Wereld. Leuwarden, 1690. Amstelod. 1691—1693. IV. Voll. 4. po niemiecku J. M. Schwagera. Leipz. 1781. III. Tomy 8. Wilh. Heinr. Becker Schediasma critico-literarium de controversiis B. Beckero ob librum d. bezauberte Welt motis. Königsb. und Leipz. 1721. 4. Balthas. Beckers Leben, Meinungen und Schicksale—von J. M. Schwager. Leipz. 1780. 8.
- l) Pet. Poiret Cogitationes rationales de Deo, anima et malo. Amstelod. 1677. 1685 1715. 4.
- m) Chph. Wittich Consensus S. Scripturae cum veritate philosophiae Cartesianae. Neomag. 1659. 8. Theologia pacificata, Lugd. B. 1675. 4. Annotationes, in quibus methodi celeb. philosophi succincta notitia redditur. Dordr. 1688. 4. Anti-Spinoza s. examen ethices Ben. de Spinoza. Amstel. 1690. 4.
- n) Gerh. de Vries. porów. §. 336. Uw. a. Exercitationes rationales de Deo divinisque perfectionib. nec non philosophemata miscel. Traj. 1685. 4. Editio nova, ad quam praeter alia accedit diatribe singularis gemina, altera de cogitatione ipsa mente, altera de ideis rerum innatis. Ultraj. 1695. 4.
- o) Herm. Alex. Roël Diss. de religione rationali. Franeq. 1686. fol. Disputationes philosophicae de theologia naturali duae, de ideis innatis una Ger. de Vries diatribae oppositae. Ed. IV. Franeq. 1700. 8. Ultraj. 1713.
- p) Buard Andala Exercitationes academicae in philosophiam primam et naturalem, in quib. philosophia Cartesii explicatur, confirmatur et vindicatur. Franeq. 1709. 4. Examen Ethicae Geulinxii. ibid. 1716. 4. Syntagma theologico-physico-metaphysicum. Franeq. 1710. 4. Paraphrasis in principia philos. Cartesii 1710. 4. Dissertationum philosophicar. heptas. ib. eod. 4. Cartesius verus Spinozismi eversor et physicae experimentalis architectus. ibid. 1719. przeciw Joh. Regii Cartesius verus Spinozismi architectus. Leovard. 1618. Apologia pro vera et saniore philosophia 1718. Quaestiones physicae 1720.

II. S P I N O Z A.

§ 388.

Pisma Spinozy: Renati Des Cartes principiorum philosophiae pars prima et secunda more geometrico demonstratae. Accesserunt ejusdem cogitata metaphysica etc. Amstelod. 1663. II. Voll. 4.

— — Tractatus theologico-politicus continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur, libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem nisi cum pace reipublicae ipsaque pietate tolli non posse. Hamb. (Amstelod.) 1670. 4. (Również pod następniemi tytułami: Dan. Heinsii operum historicorum collectio prima. Ed. II. priori multo emendatior et auctior. Lugd. Bat. 1675. 8. Henriquez de Villacorta M. D. opera chirurgica omnia. Amstel. 1673. 8. 1697. 8.) — St. Glain przełożył to pismo na język francuzki również pod rozmaitemi tytułami: La clef du sanctuaire à Leyde, 1678. 12. Traité des ceremonies supersticieuses des Juifs etc. à Amst. 1678. 12. Reflexions curieuses d'un esprit desinteressé sur les matières les plus importantes au salut tant public que particulier, à Cologne, 1678. 12. (ostatnie z uwagami Spinozy przełożono na język francuzki) Po niemiecku: Ben. v. Spinoza über heilige Schrift, Judenthum, Recht der höchsten Gewalt in geistlichen Dingen, und Freiheit zu philosophiren. Aus dem Latein. (von Schack Herm. Ewald) oder Sp. philosophische Schriften I. T. Gera, 1787. 8.

Annotationes Ben. de Spinoza ad tractatum theologico-politicum ed. Chr. Theoph. de Mars. Hag. Com. 1802. 4.

Opera posthuma, Amstelod. 1677. 4. (zawierają: Ethica. Tractatus politicus; de intellectus emendatione; Epistolae.) Przeklady: B. v. Sp. Sittenlehre nebst Chr. Wolfens Widerlegung. Frankf. u. Hamb. 1744. 8.; Spinoza's Ethik oder philos. Schriften. II. u. III. B. (v. Schack Herm. Ewald). Gera, 1791. 1793. 8.; Ben. v. Sp. zwei Abhandlungen über die Cultur des menschlichen Verstandes und über die Aristokratie und Demokratie (von Schack Herm. Ewald.) Leipz. (Prag) 1786. 8. Ethik nebst den auf d. Gegenstände der Ethik sich beziehenden Briefen, übers. von F. W. Schmidt. II. Tomy. Berl. u. Stett. 1811—1812. 8.

Ben. de Spinoza Opera quae supersunt omnia, iterum edenda curavit, praefationes, vitam auctoris, nec non notitias, quae ad histor. scriptor. pertinent, addidit H. Eberh. Glob. Paulus. Jen. 1802. 1803. II. Voll. 8.

Najnowsze wydanie: Benedicti de Spinoza opera philosophica omnia edidit et praefationem adjecit A. Gfrörer. Stuttgartiae 1830. 8. Jest-to Tom III. Corporis philosophorum optimaé notae.

O Spinozie i jego nauce:

Jean Colerus: *La vie de B. de Spinosa tirée des écrits de ce fameux philosophe et du temoignage de plusieurs personnes dignes de foi.* etc. a la Haye, 1706. 8. (Z francuzkiego na język niemiecki przełożone z uwagami, Frankf. u. Leipz. 1733. 8. Oryginał wyszedł po hollendersku. Utr. 1698.)

Refutation des erreurs de Benoit de Spinosa par Mr. Fenelon, par le P. Lamy et par le Comte le Boulainvilliers. Avec la vie de Spinosa écrite par Mr. Jean Colerus augmentée de beaucoup particularités tirées d'une vie manuscrite de ce philosophe fait par un de ses amis (z następującego dzieła). Bruxelles, 1731. 12.

La vie et l'esprit de Mr. Benoit de Spinosa. (Amst.) 1719. 8. Autorem mienią być już to lekarza Lucasa już też Vraese, Radzcę dworu Brabanckiego w Haadze. 70 tylko Exemplarzy bito go i sprzedawano bardzo drogo, dla tego częściej się znaczy w rękopismach. Część druga była spalona; życie zaś oddrukowane było powtórnie pod tytułem: *La vie de Spinosa par un des ses disciples; nouvelle edition non tronquée etc.* Hamb. 1735. 8. — które to wydanie jest równie rzadkie.

H. Fr. v. Dietz *Ben. von Spinosa nach Leben und Lehren.* Dess. 1783. 8.

M. Philipson *Leben Ben. v. Spinosa.* Brannschw. 1790. 8. (po-dług Colera).

Jariges o systemacie Spinozy i wspomnienie Bayla przeciw niemu w *Histoire de l'Acad. des sciences de Berlin* a. 1740, i w *Hissmana Magazin* T. 5. Zesz. 5.

Fr. H. Jacobi über die Lehre des Spinoza, in *Briefen an Hr. Moses Mendelssohn.* 1785. 2 Wyd. 1789. 8. i w *Jacobi's Schriften* IV. T. 1. Oddz. — Moses Mendelssohn *Morgenstunden* ob. niżej §. 376. i *An die Freunde Lessing's, ein Anhang zu Jacobi's Briefwechsel.* Berl. 1786. 8. F. H. Jacobi wider M. Mendelssohn *Beschuldigungen.* Leipz. 1786. (Math. Claudius) zwei Recensionen in *Sachen Lessing, M. Mendelssohn und Jacobi.* Hamb. 1786. — Ueber Mendelssohn's Darstellung der Spinozistischen Philosophie w *Cäsar's Denkwürdigkeiten* T. IV. — K. H. Heydenreich *animadversiones in Mosis Mendelii filii refutationem placitorum Spinosae scripsit.* Lips. 1786. 4. Tegoż: *Natur und Gott nach Spinosa I. T. (z wyjątkami z przytoczonego żywota przez Lucasa.)* Leipz. 1789. 8.

Gott. *Einige Gespräche von J. G. Herder.* Gotha, 1787. 8.

D. G. S. Francke *Preisschr. über die neuern Schicksale des Spinozismus und seinen Einfluss auf die Philosophie überh. und die Vernunfttheologie insbesondere.* Schleswig, 1812. 8.

Ern. Stiedenroth *nova Spinozismi delineatio.* Gotting. 1817. 8.

Lud. Boumann *explicatio Spinozismi.* Diss. inaugural. Berol. 1828. 8.

- Car. Rosenkranz *De Spinozae philos. Hal. et Lips. 1828. 8.*
 Car. Thomas *Spinozae systema philosophicum adumbratum. Regiomonti. s. a. 8.*
 Ern. Grossbach *De vero sensu et veritate objectiva systematis Benedicti de Spinoza. Wirceburgi 1829. 8.*
 Conr. Matthias *Benedicti Spinozae doctrina ex ethica ejus recensita. Marburgi 1829. 8.*

Spekulacyjną dążność szkoły Des Carta rozwijał z oryginalnością żydowin Baruch (Benedykt) Spinoza albo Spinosa. Urodził on się w Amsterdamie 1632. i odznaczał się już w młodym wieku żywą usilnością poznania prawdy. Powątpiewanie jego o naukach Talmudu i jego czyste religijne, i od wszelkiej zabobonności wolne uczucie, uczyniły go oziębłym na obrzędy współwyznawców i ściągnęły nań prześladowanie. Ukrywał on się pomiędzy chrześcianami, przykładał do języka łacińskiego i greckiego, matematyki i filozofii, zwłaszcza Des Carta, której jasność pociągała go ku sobie, niezaspakajając bynajmniej myśli jego. Umarł poświęciwszy całe życie cichemu rozmyślaniu z sławą mędrca w Hadze 1677. Spinoza postanowił niepoczytywać nic za prawdę, o czémby się z dostatecznych nieprzekonał powodów i zamierzył wznieść systemat, któryby zasady moralnego życia z poznania Boga (dla czego systemat swój nazwał ethyką), wywodził w ściśle matematycznej methodzie. W skutek tej ściśle umiejętnej dążności, zbliżył się do szczytu spekulacji i doszedł do pamiętnego przez Des Carta przygotowanego lubo niezamierzonego systematu *), według którego, jedna jest tylko bezwzględna substancja, Bóstwo, nieskończony byt z nieskończonemi przymiotami rozciągłości i myślenia, a wszystko skończone pozorną tylko substancją i oznaczeniem (modus) tychże przymiotów. Substancja podług niego nie jest pojedynczym jestestwem, lecz podstawą wszystkiego pojedynczego; nie stała się, lecz trwa sama z siebie (causa sui), z koniecznością i sama tylko o sobie myśli (Eth. P. I. prop. 5.). Rzeczy tylko pojedyncze powstają, jako przemienne oznaczenia nieskończonych przymiotów, i tak z nieskończonej rozciągłości powstają modi: ruch i spoczynek; z nie-

skończonego myślenia modi: rozsądek i wola. Podstawą wszystkich pojedynczych cielesnych rzeczy jest nieskończona rozciągłość; wszystkich skończonych sposobów myślenia, bezwzględne myślenie, które koniecznie do siebie należą i do siebie się odnoszą, chociaż jedno z drugiego niepowstało. Wszystkie rzeczy skończone, ciała i dusze, są podług niego w Bogu, Bóg jest śródtkwiającą ich przyczyną (natura naturans); ale Bóg nie jest żadną skończoną rzeczą, chociaż wszystkie skończone rzeczy powstają koniecznie z boskiego jestestwa. Nie masz przypadkowości, lecz tylko konieczność, która w Bogu połączona jest z wolnością, ponieważ Bóg jest tą jedyną substancją, której jestestwo i działanie żadną inną substancją nie jest ograniczone. Bóg działa według wewnętrznej konieczności jestestwa swojego i wola jego oddzielną jest od jego poznania. Nie masz zawisłości według celów, ale jest zawisłość z przyczyn natury. Bezpośrednie wprost pojęcie pojedynczej, rzeczywiście istniejącej rzeczy, nazywa się duchem, duszą (*mens*) tej pojedynczej rzeczy. Rzecz pojedyncza, jako bezpośredni wprost przedmiot takowego pojęcia, nazywa się ciałem tej duszy. Oba stanowią jedno i toż samo indywiduum, które pojmujemy, już to pod przymiotem myślenia, już też pod przymiotem rozciągłości.—Wszystkie idee, o ile się odnoszą do Boga, są prawdziwe, ponieważ wszystkie idee będące w Bogu odpowiadają doskonale swym przedmiotom. Dla tego też każda bezwzględna czyli odpowiednia i doskonała idea, jest prawdziwą, i sama się usprawiedliwia (*prop. 43. sicut lux se ipsa et tenebras manifestat, sic veritas norma sui et falsi est*), i rozum uważa przedmioty według ich prawdy, myśląc o nich pod postacią wieczności i konieczności (*e natura rationis non est res, ut contingentes sed ut necessarias contemplari (et) sub quadam aeternitatis specie percipere. propos. 44.*). To, co jest fałszywem, ma powód w braku myślenia, jakie za sobą pociągają wykrzywione i pomieszane myśli (*Ethic. p. II. prop. 32. 34. seq.*). Każda idea rzeczywistego przedmiotu zawiera w sobie wieczne i nieskończone jestestwo Boga (*prop. 45.*). Poznanie nieskoń-

czonego i wiecznego jestestwa Boga, ogarniającego w sobie każdą ideę, jest odpowiedniem i doskonałem. Rozsądek ludzki ma zatem bezwątpienia odpowiednie poznanie tego jestestwa (prop. 46. 47.); przeciwnie poznanie pojedynczych rzeczy jest niedoskonałe. Na żyjącem poznaniu Boga zasadza się i nasza najwyższa szczęśność, bo im więcej poznajemy Boga, tym skłonniejsi jesteśmy, żyć według woli jego (*amor dei non nisi ex cognitione ejus oritur*; Tract. Theol. cap. 4. pag. 42.), a na czém zarazem zasadza się nasze szczęście, nasza wolność (*Ethic. p. II. Schol. fin. p. IV. prop. 28. deo parere summa libertas est.*). Wola atoli nasza nie jest bezwzględnie wolną, bo duszę oznacza do tego lub owego przyczyna, która znowu oznaczona jest przez inną, a tak niemasz żadnej innej zdolności, duszy, któraby bezwzględną była (par. II. prop. 48.).

* H. C. W. Sigwart über den Zusammenhang des Spinozismus mit der Cartesianischen Philosophie. Tübing. 1816. 8.

H. Ritter über den Einfluss des Cartes. auf die Ausbildung des Spinozismus. Leipz. 1816. 8.

§ 339.

Na główną idee systematu tego naprowadziła Spinozę już oddawna nauka Rabinów; obeznanie się z systematem Des Carta posłużyło tylko do umiejętnego jego rozwinięcia. Za przyjęciem niektórych głównych pojęć, jako to: substancyi i zawisłości, kilku axiomatów, roztaczał sposobem matematyków całe pasmo myśli, które, zgodziwszy się na te przypuszczenia, stanowią zupełną całość, prócz jednego i niewyjaśnionego punktu, jakim sposobem zowych nieskończonych przymiotów Bóstwa, wypływa koniecznie nieskończoność skończonych modyfikacyi. Głównym błędem Spinozizmu jest: iż wszystka individualność i wolność rzeczy niknie w substancyi boskiej, i że scisła konieczność wszystkich rzeczy skończonych,—które oile są oznaczeniami nieskończonego, należą do koniecznego jestestwa Bóstwa, ale jako skończone oznaczenia zostają w bezwzględnym i koniecznym związku zawisłości — samą Ethikę zmieniają w fizykę (Epist. 162. po-

równ. *Tract theologico-politicus cap. 16.*). Głębokość idei, ścisły postęp myśli, śmiałość głównego pomysłu, aby z tego co jest nieskończonem, wyjaśnić to, co jest skończonem, rzucają jakiś pomrok na cały systemat tak, iż trudno jest pojąć właściwe jego jestestwo. Systemat atoli ten, zważając ducha i zamiar pisarza, nie jest *Atheizmem*, chociaż początkowo poczytywanym był za niego od większej liczby przeciwników Spinozy, raczej z namiętności, a niżeli z przeniknięcia, lecz jest *pantheizmem* (nie materyalnym jakim był Eleacki, lecz formalnym), zawierającym w sobie i rozwijającym pojęcie Boga, jako pierwotnego bytu, do którego doszedł drogą prostą ontologiczną spekulacyi. Pojęcie atoli takowe niezaspokaja rozumu i walczy z *theizmem*, jaki rozum przypuścić musi, zwłaszcza w praktycznym względzie.

§ 340.

Charakter i systemat Spinozy był różnie rozumianym i różnie ocenianym. Początkowo nie wielu tylko ośmieliło się wyznać: iż są zwolennikami i stronnikami jego *a*). Ci, którzy pierwsi, jako przeciwnicy wystąpili, przyczynili się do jego rozszerzenia w znacznej części nierozsądkiem albo tajemném sprzyjaniem, które ukryć usiłowali, jak np. Franciszek Cuper *b*), Hr. Boulainvilliers *c*), (ur. 1658., um. 1722., przeciwnik Chr. Wittich (porówn. §. 337.) *d*), Piotr Poiret *e*) (tamże), Samuel Parker (§. 342.), Izaak Jacquelot (ur. w Champagne 1674., um. 1708.) *f*); a ci którzy najrzetelniej myśleli, jak np. Jan Bredenburg *g*), obłąkali się w swém rozumie, niemogąc pokonać demonstracyi Spinozy, ani jęj za prawdziwą poczytać. W nowszych dopiero czasach oddano sprawiedliwość charakterowi Spinozy, lecz zarazem wykryto słabe strony systematu. Niektórzy z nowszych filozofów zbliżają się w wielu względach do systematu Spinozy.

a) Do tych należy Jo. Oldenburg, który jednakże w wielu względach zboczył od Spinozy. Dalej dwaj lekarze Ludw. Meyer autor dzieła: *philosophia sacrae scripturae interpres* (porówn. §.

337. not. f), i Lucas, Zarich Jelles, Abraham Cufaeler (którego Logika: specimen artis ratiocinandi naturalis et artificialis ad pantosophiae principia manuducens. Hamb. (Amst.) 1684. dalej principiorum pantosophiae P. II. et P. III. Hamb. 1684. wyjaśniają i bronią spinozyzmu. Jo. Ge. Wachter (concordia rationis et fidei etc. Amstel. (Berol.) 1692. 8.), i Theod. Lud. Law (meditationes de deo, mundo et homine. (Frcof.) 1717. 8., również meditationes, theses, dubia philosophico-theologica. Freyst. 1719. 8.) niesprawiedliwie nazywani są Spinozystami.
- b) Arcana atheismi revelata. Botd. 1676.; surowo je ocenił H. More opp. philos. T. I. p. 596., w Jaegeri diss. Fr. Cuperus mala fide aut ad minimum frigide atheismum Spinozae oppugnans. Tub. 1710.
- c) Pokonanie jego wraz z pokonaniem Lamy przytoczone było w Literaturze do §. 338.
- d) Obacz T. II. str. 32. nota m.
- e) Poiret fundamenta atheismi eversa, in s. cogitationib. de deo anima et malo. Amst. 1677. i częściej, nastawał na niego, jako na złośliwego Atheistę i narzędzie szatana.
- f) Isaac Jacquelot Dissertt. sur l'existence de dieu etc. par la refutation du systeme d'Epicure et de Spinoza. à la Haye, 1697. (porówn. §. 334. Uw.)
- g) Enervatio tractatus theologico-politici una cum demonstratione geometrico ordine disposita naturam non esse deum. Roterod. 1675. 4.
- h) Tu należy już Chr. Wolf, którego krytyka Spinozy znajduje się przy przekładzie jego nauki obyczajowej i Bayle (ob. wyżej rozprawę Jarigesa) — Spór Jacobiego i Mendelssohna o Spinozyzm Lessinga wywołał wiele pism względem widoku Spinozy, ob. wyżej Literaturę do §. 338. T. II. str. 34. W przytoczném wyżej przekładzie Spinozy przez Ewalda zamieszczone jest jego ocenienie z zasad krytycznych.

III. MALEBRANCHE. FARDELLA.

§ 341.

Fontenelle Eloge de M. w pierwszym Tomie jego eloges des academiciens. à la Haye 1751. p. 317.

Nic. Malebranche de la recherche de la verité, ou l'on traite de la nature, de l'esprit de l'usage qu'il doit faire pour éviter l'erreur dans les sciences. Par. 1674. 12. VI. Ed. Par. 1700. III. Voll. 12. VII. Ed. 1712. II. Voll. 4. albo IV. Voll. 12. przekład łaciński (przez L'enfant) de inquirenda veritate. Genev. 1691. 4.—1753. II. Voll. 4.—Po niemiecku Altenb. 1776—1786. T. I—IV. 8. z Uwagami.

Nic. Malebranche *Conversations chretiennes* 1677. De la nature et de la grace. Amstd. 1680. 12. *Meditations chretiennes et metaphysiques*. Cologne (Rouen), 1683. 12. *Traité de Morale*. Rottd. 1684. 12. *Entretiens sur la metaphysique et sur la religion*. Rotterd. 1688. 8. *Entretiens d'un philosophe chretien et d'un philosophe chinois sur la nature de dieu*. Par. 1708. 12. *Reflexions sur la premotion physique etc.* Par. 1715. 8. *Oeuvres*. Par. 1712. XI. Voll. 12.

Nicole Malebranche (ur. w Paryżu 1638., um. 1715.), Pater oratorii, mąż niekształtnego ciała, ale głębokiego ducha i niezawodnie największy metafizyk, jakiego Francya wydała, rozwijał z oryginalnością, wielką jasnością i żywością idee Des Carta, ale filozofowanie jego przybrało dla religijnego uczucia jego, właściwy sobie charakter mistyczny. Wyłożył dokładnie naukę o poznaniu, o powstaniu błędu, zwłaszcza przez złudzenie siły wyobraźni i o methodzie wybadania prawdy. Wyobrażenie o bierności rozsądku, o prostym jestestwie duszy w przeciwieństwie z rozciągłością, jako jestestwem ciała, o Bogu jako realnej podstawie wszelkiego bytu i myślenia, naprowadziły go na dowcipne zaprzeczenie wrodzonych idei i na właściwą mu myśl: iż wszystkie rzeczy widzimy w Bogu, który je pojętliwym sposobem w sobie zawiera. (de la Recherche Lib. III. P. II. cap. 6.). Utrzymuje on: iż Bóg jest pojętliwym światem, nieskończonym i ogólnym rozumem i zarazem siedliskiem duchów; przez co zbliża się do Spinozyzmu. Z ideami temi łączy się rozwinięty przez niego dalej occasionalizm, dla którego przyznaje ciałom i duszom bierną tylko czynność i uważa Boga za jedyną przyczynę wszystkich ich zmian i w powszechności cały (religijno-mistyczny) idealizm Malebrancha. Tu wyjawily się skutki nieograniczonej ufności i skłonności ku demonstracyi, jako jednemu źródłu filozoficznego poznania. Opat Foucher obudził przeciw systematowi temu Skeptycyzm *).

* Simon Foucher critique de la recherche de la verité.

Systemat Malebrancha oceniał i zbijał P. du Tertre, który go nierozumiał (*Refutation du nouveau système de Metaphysique composé par le P. Malebranche*. Par. 1718. III. Voll. 12.); dalej, mnie-

manie jego o łasce, Ant. Arnauld (de vraies et de fausses idées contre ce qu'enseigne l'auteur de la recherche de la verité. à Cologne 1683. 8. przeciw czemu M. pisał: Reponse etc. au livre de Mr. Arnauld de vraies et de fausses idées. Rotterd. 1684 12. Dalsze pisma sporne pomiędzy niemi toczące się wyliczył Tennemann Gesch. d. Phil. T. X. str. 369. Uw. 186. Następnie Locke (Examen du sentiment du P. Malebranche que nous voyons tout en dieu, w II. Tomie jego oeuvres diverses. Amstd. 1732. 8.) i Leibnitz (Examen des principes du R. P. Malebranche) w drugim Tomie du recueil des diverses pieces sur la philosophie etc. par Mr. Leibnitz, Clarke, Newton etc. II. Ed. Amstd. 1740. 8.

Michel Angelo Fardella (um. w Padwie 1718.) wykładał w swój logice (Wenecya 1696) idealizm, z tego samego stanowiska, co Malebranche, to jest: iż istnienie świata cielesnego nie może być dowodzoném, lecz ugrunтовaném być winno na wierze w religią objawioną.

IV. NADNATURALIŚCI I MYSTYCY TEGOCZESNI.

§ 342.

Następstwa, jakie wypłynęły z empiryzmu i śmiałe twierdzenia spekulacji, wywołały nadnaturalizm, mistycyzm i Skeptycyzm. Tu przed innemi należy: Blaise Pascal a) (ur. w Clermont 1623, um. 1662). Zajmując się pierwiastkowo matematyką, wzbudził w sobie skeptyczną nieufność względnie spekulacji filozoficznej, a po zwiększeniu się cielesnych jego cierpień, oddał się później mistycznej Asceytyce. Innego sposobu myślenia był Theophilus Gale (Galeus). Zakonnik ten Presbyteryjański (ur. 1628, um. 1677) mniemał, iż prawdziwa filozofia pierwotna zawiera się w słowie Boga i że w różnych epokach, różnym sposobem, różnym ludom objawioną była. Filozofia kierować się winna według teologii. Dla tego polecać należy naukę filozofii nowoplatonickiej b). Tę same myśli miał Ralph (Rudolf) Cudworth (ur. w Hrabstwie Sommersett 1617, um. nauczycielem w Cambridge 1688), ale z oryginalniejszym duchem zastosował je do obrony nadanej religijnej wiary, przeciw materyalistom i Atheistom. Chciał on podać dowód względnie istnienia Boga (Syst. cap. V. §. 101—102.)

z idei wrodzonych w znaczeniu Platona. Natura plastyczna, jaką przypuszczał do wyjaśnienia celowych form natury (cap. III. §. 25 seq.), gdy te niemogą pochodzić, ani z ślepego przypadku, ani z mechanicznej konieczności, ani z bezpośrednio przeciąganego stworzenia Boga, nie jest niczém inném, jak duszą świata Platona. Przyganiał Des Cartowi, iż wysunął z fizyki przyczyny celowe. W ideałach moralnych, poobrazach boskiej mądrości, a nie w pojęciach doświadczenia, uznawał źródło i przedmiotowe jestestwo tego, co jest moralnie dobrém i prawém i skłaniał się w powszechności ku widokowi Platona. Podobnież myśli miał również Henryk More, kolega Cudwortha (ur. 1614, um. 1687) *d*), mąż niepospolitej bystrości i nauki, który nieznajdując zaspokojenia w Aristoteliczno-scholastycznym systemacie i przywiedziony do powątpiewania o własnej swój individualności, rzucił się do nowoplatonizmu, wykładanego przez Ficina i połączył z nim naukę kabbaly, której bronił w pismach swoich, jednakże zgodnego w sobie niewzniósł systematu (porów. §. 330). Pogląd intelektualny uważał za źródło filozofii, utrzymywał, iż prawdziwa filozofia pochodzi z boskiego objawienia i odnosi się do człowieka i jego przeznaczenia. W metafizyce swojej, której przedmiotem są rzeczy niecielesne, zasadzał realność w powszechności na rozciągłości i usiłował wskazać dokładniej istnienie nieruchomej rozciągłości (wewnętrzne miejsce, przestrzeń), która różną jest rzeczywiście od ruchomej materii, i jest warunkiem wszelkiego ruchu i tego, co jest ruchomo-rozciąglém. Przestrzeń tę ogłaszał za realną substancją, której boskie przyznaje przymioty i nazywa ją niejako ogólnym zarysem boskiej obecności (Enchiridion metaph. cap. VIII. p. 169.), mimo boskiej działalności. Dusze ludzkie i zwierzęce, jakkolwiek proste, poczytuje za rozciągle. Błędy Des Carta i Spinozy wytykał z wszelkiém dla ducha mężów tych poważaniem. W Ethyce, która według niego jest umiejętnością: jak dobrze i szczęśliwie żyć należy, połączył zasady Aristotelesa i Platona. Współczesny i kolega obu w Oxfordzie Samuel Parker (um. 1688), oceniał ściślej filozofią Des Carta,

zwłaszcza atomistyczną jego fizykę i dowody względem istnienia Boga, nastawał na Atheizm i bronił teologii, z której wyczerpnął swój dowód względnie istnienia Boga e). Wyłącznie za mistyczném naturalizmem ogłosił się kaznodzieja i lekarz John Pordage (ur. około 1625, um. 1698 w Londynie). Usiłował on theosophiczne marzenia Jakoba Boehma (§ 330) ułożyć w systemat i uznał prawdę ich za stwierdzoną w własnym ich objawieniu f). Uczeń jego Thomas Bromley (um. 1691 r.) rozkrzewiał tę naukę. W Francyi Piotr Poiret (ur. w Metz 1646, um. w Rheinsberg 1719) wprzód zwolennik Des Carta (ob. §. 337 i 339.) poświęcił się nadnaturalnemu mistycyzmowi, który odejmuje rozumowi wszelką samodzielność, i zwalczał spekulacyą.

- a) *Pascal pensées sur la religion et sur quelques autres sujets* 1669. Amst. 1697. 12. Par. 1720. 12. (z biografią napisaną przez siostrę jego); po niemiecku przez J. F. K. (Kleuker) Bremen 1777. 8. i przez Heydenreicha (*Ideen über Menschheit etc.* 1 Bdcheit wraz z Biogr.):—*Lettres provinciales écrites par Louis de Montalte* (Pseudonym) à un Provincial des ses amis. Avec des notes de Guillaume Wendrock (Nicole), Cologne 1657. 12. i częścię; po łacinie przez Nicola; po niemiecku Lemgo 1774. 8. (wraz z historią dzieła). — *Oeuvres, à la Haye* 1779. V. Voll. 8.
- b) *Theoph. Gale philosophia universalis*. Lond. 1676. 8. *aula deorum gentium*. ib. 1676. 8.
- c) *Ralph Cudworth the true intellectual System of the universe, wherein all the reason and the philosophy of Atheism is confuted etc.* Lond. 1678. fol. 1743. II. Vol. 4. *Systema intellectuale hujus universi etc.* lat. vert. Io. Laur. Mosheimius, który na częle umieścił *Biographiā* Jen. 1733. fol. cum correctionib. posth. Lugd. Bat. 1773. II. Voll. 4. Wyciąg z dzieła Cudwortha wraz z obroną przez Thom. Wise. Lond. 1706. 4.
- Ejusd. Treatise concernig eternal and immutable morality*. Lond. 1731. (po łacinie za Syst. intell. przez Mosheima.)
- d) *Henr. Mori opera philos. omnia*. Lond. 1679. II. Voll. f.
- Ejusd. conjectura cabbalistica in tria prima capita Geneseos. Defensio Cabbalae triplicis. Apologia contra Sam. Andreae examen generale Cabbalae philosophicae. Trium tabularum Cabbalisticarum decem Sephiroth. Quaestiones et considerationes in tractatum primum libri Druschim. Catechismus Cabbalisticus sive Mercavaeus, fundamenta philosophiae sive Cabbalae Aetopaedomelisseae. Enchiridium metaphysicum. Enchiridium ethicum*. Lond. 1660. Norimb. 1672. 8.
- e) *A free and impartial account of the Platonic Philosophy*. Oxf.

1666. 4. Tentamina physico-theologica de deo. Lond. 1669. 8.
 1673. Disputationes de deo et providentia. Lond. 1678. 4.
 f) Metaphysica vera et divina po niemiecku Fcf.u.Leipz.1725.III.Voll.
 8. Sophia s. detectio coelestis sapientiae de mundo interno et externo. Amstd. 1699. 8. Theologia mystica sive arcana mysticae doctrina de invisibilibus aeternis etc. non rationali arte sed cognitione intuitiva descripta Amst. 1698.
 g) Ob. wyżej (do §. 337, 339, not. e) przytoczone pisma: Oeconomia divine. Amstd. 1687. VII. Voll. 8. De eruditione triplici solida, superficiali et falsa. Amst. 1692. 1700. 1707. II: Voll. 4. Fides et ratio collatae ac suo utraque loco reduntae adversus principia Jo. Lockii, Amst. 1707. 8. Opera posthuma. Amst. 1721. 4. i częścięj.

V. S K E P T Y C Y.

§ 343.

Skeptyczny sposób myślenia rozszerzali we Francyi dwaj uczniowie le Vayera, Sam. Sorbier (ur. 1615, um. w Paryżu 1670) i Simon Foucher (§ 341). Pierwszy przełożył rys filozofii Pyrrhońskiej Sexta (porówn. §. 151 lit.), drugi wyrabiał historią filozofii Akademików (ob. §. 166.) i wprowadził Skeptycyzm w przeciwnieństwie z spekulacją Des Carta i Malebrancha. Tym czasem wystąpili przeciwko Skeptycyzmowi Piotr Mersenne *a)* (um. 1648), Marcin Schoock *b)* (§. 336); i Jean de Silbon *c)* (um. 1666). W Anglii Kaznodzieja Józef Glanvill (um. 1680), nastawał za pomocą Skeptycyzmu na nieskromny dogmatyzm zwłaszcza Aristotelików i Cartesianów i usiłował okiełznać zarozumienie, końcem otwarcia przystępu prawdziwej filozofii *d)*. Zbystrością rozwinął on powody jego w odniesieniu do wszystkich umiejętnych przedmiotów, a zwłaszcza do ówczesnych odkryć w fizyce poczynionych. Godnym przedewszystkiem pamięci jest to, co mówi o zawisłości zgodnie z Algazalem (§, 257) i późniejszym Humem. Niepoznajemy, utrzymuje on, żadnej przyczyny bezpośrednio przez pogląd, lecz przez pośrednie wyobrażenie, to jest, przez wnioski, które atoli są zwodnicze (pag. 142 przytoczonego pisma). Skeptycyzm przybrał nadnaturalną dążność u Hieronima Hirnhayma *e)* (Premonstraten-

sis i Doktor theologii w Pradze, um. 1679). Deklamował on nie bez ducha przeciw próżności literackiej i zarozumieniu uczonych, gdyż wszelkie wiedzenie jest zwodniczem i nie-masz axiomatu rozumu, któryby objawienie niweczył. Objawienie boskie, łaska nadnaturalna i światło boskie, są jedynemi podporami wszelkiego pewnego poznania. Skeptyki téj użył za środek do zalecania fanatycznej Ascetyki. W powszechności wielu uczonych z łona kościoła katolickiego używało teraz Skeptycyzmu w tym zamiarze, aby różnowierców sprowadzić na łono powszechnego kościoła.

- a) P. Mersenne la verité des sciences contre les sceptiques. Par. 1625. 8.
- b) Mart. Schoockii de scepticismo pars prior s. libb. IV. etc. Groning. 1652. 8.
- c) Jean de Silbon de la certitude des connoissances humaines etc. Par. 1661. 4.
- d) Joseph Glanvill scep sis scientifica, or confessed ignorance, the way to science; in an essay of the vanity of dogmatizing and confident opinion. Wit a reply to the exceptions of the learned Thomas Albius, Lond. 1665. 4. De incrementis scientiarum inde ab Aristotele ductarum. Lond. 1670, przeciw któremu to dziełu pisał Henr. Stabius.
- e) Hieronymus Hirnhaym de typho generis humani, sive scientiarum humanarum inani ac ventoso tumore etc. tractatus brevis etc. Prag. 1676. 4.

O D D Z I A Ł T R Z E C I.

POSTĘP EMPIRYZMU W ANGLII I W FRANCYI.

I. SENSUALIZM LOCKA.

§ 344.

Pisma Locka:

An essay concerning human understanding, in four Books. London, 1690. fol.; X. ed. London, 1731. II. Voll. 8.—Przekład francuzki: Essay philosophique concernant l'entendement humain, où l'on montre, quelle est l'étendue de nos connoissances certaines et la manière, dont nous y parvenons, traduit de l'angl. par Mr. Coste sur la quatrième édition revue, corrigée et augmentée par l'auteur. Amsterd. 1700. 4. V. ed. 1750. 4. — po łacinnie przełożył Burridge: Jo. Lockii armigeri libb. IV. de intellectu humano.

Lond. 1691 i 1701. fol. i częściej i lepiej Gotth. Heinr. Thiele. Leipz. 1731. 8. — po niemiecku H. Engelh. Poleyen. Altenb. 1757. 4.; Glob. A. Tittel. Mannh. 1791. 8.; Tennemann. Leipz. 1795—1797. III. T. 8.

Po ogłoszeniu większego tego dzieła wydał Locke wyciąg: *Extrait d'un livre anglois qui n'est pas encore publié, intitulé: essay philosophique concernant l'entendement humain* w *Clerici bibl. universel*. VIII. pag. 49—142.

— — *Toughts on Education*. Lond. 1693. i częściej, zwłaszcza Lond. 1732; po francuzku La Coste; po niemiecku C. F. G. Rudolphi. Braunsch. 1788. 8.

— — *Postumous Works*. Lond. 1706, i w przekładzie francuzkim J. le Clerc: *Oeuvres de Mr. Locke*. Rotterd. 1710 i Amsterd. 1732. II. Voll. 8. Wszystkie dzieła: *The Works of John Locke*, 1714. III. Voll. fol.; ed. III. 1727. (oprócz rozpraw, które w *Collection of several pieces of J. Locke*. Lond. 1720. 8. razem wydrukowane były.)

O nim i o filozofii jego:

Jean le Clerc *Eloge historique de feu Mr. Locke*, przed I. Tom. des *Oeuvr. divers*. po niemiecku w VI. Zesz. *Actor. philos.* i przez Fr. Gladow (*Leben und Schriften des Engländers John Locke*). Halle, 1720 i 1755. 8.

Tennemann's *Abb. über den Empirismus in der Philosophie*, vorzüglich den Lockischen w III. T. przekładu.

Darstellung und Prüfung des Lockischen Sensualsystems, w G. E. Schulzego *Kritik der theoretischen Philosophie* 1. T. str. 113. 2. T. str. 1.

Christlieb Gottwald Wabst *Diss. (resp. Jo. Godofr. Schüler) Jo. Lockii de ratione sententias exeunt*. Viteb. 1714. 4.

John Locke (ur. 1632. w Wrington niedaleko Bristol, um. 1704.), poniechał filozofią Scholastyczną znalazłszy w klasykach lepszy nierównie pokarm. Pisma Des Carta obudziły w nim nowy zapal do umiejętności, zwłaszcza filozofii i medycyny a); chociaż odrzucał wiele zdań des Carta, zwłaszcza jego idee wrodzone, podobala mu się przecież jego dążność, jasność i wyraźność. Wieczne spory, trwające pomiędzy filozofami, przekonały go, iż powstają z błędnego użycia pojęć i wyrazów, i usunięte być mogą w zupełności przez roztrząśnienie rozsądku ludzkiego i zakresu jego poznania. Badania te dały początek sławnemu jego dziełu: o rozsądku ludzkim. Locke zyskał wiele poklasków dla swego skromnego i pokój kocha-

jącego sposobu myślenia, dla jasnego rozsądku, wykształconego w obcowaniu z genialnemi mężami, dla bystrego dowcipu i szczerzej prostoty. Szedł on drogą wskazaną przez Bacona, zwróciwszy przeciwne spekulacyi dostrzeżenia szczególniejszej ku wewnętrznej naturze (kierunek psychologiczny). Jego metoda w filozofowaniu miała wiele zalet, ale i wiele niedokładności, a szczególniejszej, iż ustąpiła w połowie drogi i raczej okrażała trudności w filozoficznem poznaniu, a niżeli je gruntownem i głębokiem badaniem usunąć się starała. Wszakże z tej strony mniej doznał napaści, a niżeli co do innych widoków i wypadków swoich poszukiwań (porówn. §. 342. not. i §. 346. Uw.). Pismami atoli swemi o wychowaniu i cierpliwości, położył Locke wielkie zasługi względem ludzkości, które mu zaprzeczono być nie mogą.

§ 345.

Głównym przedmiotem i zasługą Locka było badanie poznania, co do początku, realności, granic i użycia. Walczył on z hypothezą o ideach wrodzonych bardzo jasnie w pewnym względzie i usiłował dowieść powstania wyobrażeń z doświadczenia przez indukcyą, która dokładną bydyć niemogła. Czucie za pomocą zmysłów zewnętrznych i reflexya, to jest: spostrzeżenie czynności duszy naszej (zmysł wewnętrzny), są dwiema pierwotnemi źródłami wszystkich naszych wyobrażeń; dla tego systemat Locka nazwano sensualizmem, czyli systematem sensualnym. Wyobrażenia nasze są dalej częściami pojedyncze (pojęcie stałości, przestrzeni, rozciągłości, postaci, ruchu, spoczynku; pojęcie myślenia i chcenia, istnienie, czas, trwałość, władza, rozkosz, boleść), częściami złożone. Pojęcia pojedyncze są przedmiotowo realne, dusza odbiera je jak niezapisana tablica (*tabula rasa*), nie się do tego nieprzyczyniając przez postrzeżenie; przedstawiają one częściami pierwotne (*qualitates primarias*, jak np. rozciągłość, tęgość, postać, liczba, ruch), częściami pochodne przymioty (*secundarias* jak np. kolor, ton, zapach).

Złożone powstają z pojedynczych, przez czynność rozsądku (połączenie, przeciwstawienie i porównanie, abstrakcyę). Takie to są wyobrażenia o przypadłościach, suhstancyach i stósunkach. Rozsądek w ich składaniu, albo się trzyma doświadczenia, albo się go nietrzyma i wtedy tworzy wolne oryginały, jak np. w matematycznych i moralnych pojęciach. Locke podał wyborne uwagi o języku i błędach, do jakich pochopdaje. Poznanie jest podług niego spostrzeżeniem połączenia i zgodności, albo przeciwności i niezgodności pewnych wyobrażeń, która to zgodność lub niezgodność da się przywieśdź: 1) do identyczności albo różności, 2) stósunku, 3) współistnienia (*Essai Lib. IV. Cap. 1. §. 1. 3.*). Poznanie atoli we względzie spostrzeżenia tego połączenia lub niepołączenia, jest albo bezpośrednie albo pośrednie, poglądem albo demonstracyą, z czego wynika poglądne i racjonalne poznanie; nadto łączy z niemi, jako trzeci rodzaj, poznanie zmysłowe, które się ogranicza na rzeczach przed zmysłami naszymi leżących. Wszakże badania jego granic, użycia i nadużycia poznania nie są dostateczne i niedość głęboko sięgają; co większa orzekł on wprzód o realności poznania, nim wznosił theoryą jego. Co do zasad myślenia i poznawania, które uważał za wywiedzione wraz z zasadą sprzeczności, jest zupełnie niedostatecznym. Analiza jego odnosi się do materyalności, a nie do formalności poznania i pozostaje przy tém, co jest mniej złożoném. Wszelkie poznanie wywodzi z doświadczenia, jednakże następnie usiłuje wesprzeć je rozmaitemi niedość mocnemi dowodami; tak więc utrzymuje demonstracyjne poznanie istnienia Boga (*Lib. IV. X.* rozwija dowód kosmologiczny) i nieśmiertelności duszy, a przeto chce wznieść metafizykę na niepewném poznaniu doświadczalném.

§ 346.

Locke chciał wprawdzie oswobodzić filozofią od czczych dysput i fałszywych dowcipkowań, ale osłabił grun-

towne badanie łatwą i dogodną methodą, jaką wprowadził, wsparł popularność, lecz zarazem obojętność dla metafizycznych poszukiwań i podniósł materjalizm i eklektycyzm. Moralność osadził na empirycznych zasadach i na eudemonizmie *a*). Przeciwnie poszukiwania jego podniosły naukę psychologii empirycznej i zawierały mnóstwo prawideł dla metodyki, a w powszechności wiele uczących skazówek i nowych poszukiwań, co do zaniedbanych dotąd przedmiotów. Filozofia jego rozszerzyła się mocno dla swój popularności w Anglii, w Francyi, w Niderlandach, gdzie Jean le Clerc *b*) — Clericus ur. w Genewie 1657., um. 1736. ob. §. 352. — i Gravesande, poszli za tym systematem, a później i w Niemczech. Wielu odznaczających się filozofów udało się wskazaną przez Locka drogą i rozwijało dalej empiryzm, tak w podstawie, jak i w bliższych i dalszych jego wynikłościach. Ztego wyrodziło się przypuszczenie właściwego zmysłu prawdy dla theorycznego i praktycznego poznania (Read, Beattie, Rüdiger); usiłowanie ugruntowania przedmiotowej realności poznania, mianowicie ustawy zawisłości (Condillac, Bonnet, d'Alembert, Condorcet); analiza władz ducha (Hartley, Condillac, Bonnet); rozwinięcie wielu prawideł do wyszukania prawdy (Gravessande, Tschirnhausen); fałszywy widok metafizyki, jakoby się zasadzała na logicznej refleksyi czynów (Condillac); rozkrzewienie materjalizmu i Atheizmu (La Mettrie, Systeme de la nature, Priestley); zmienienie moralności na roztropność interesu (Rochefoucauld, Helvetius).

a) O błędach empiryzmu Locka porównaj Lorda Shaftesbury Letters written by a nobleman to a young man at the university. London, 1716. 8.

Pisma przeciw Lockowi: Henry Lee (L'antiscepticisme ou remarques sur chaque chapitre de l'essai de Mr. Locke. Londres, 1702. fol.); i John Norris (essais d'une theorie du monde ideal. Londr. 1704. 8.) są mniejszego znaczenia; większą uwagę wzbudzało pismo (Biskupa Pet. Brown): the procedure, extent and limits of human understanding (Lond.) 1728. II. ed. Lond. 1729. 8., którego kontynnacya: things divine and supernatural conceived by analogy with things natural and human etc. Lond. 1733. (przeciw pierwszemu pisał Berkeley Alciphron or

- the minute philosopher). Daléj: two dissertations concerning sense und imagination with an essay on consciousness. Lond. 1728.8.
 b) Jo. Clerici opera philosophica. Amst. 1692 i 1693. Wydanie zupełne 1710. IV. Tom. 4. i 1722. porówn. §. 352. c.

II. I Z A A K N E W T O N.

§ 347.

- Pisma: Naturalis philosophiae principia mathematica. Lond. 1687.
 4. powiększona 1713. Edid. le Seur et F. Jaquier. Geneve, 1760.
 III. Voll. 4.
 Treatise of Optik etc. Lond. 1704. 4. Optice lat. reddita a Sam. Clarke. Lausann. 1711. 4. i częściéj.
 O filozofii jego: A view of Newtons philosophy by Henry Pemberton. Lond. 1726. 4. i Art. Biota w bibl. universelle.
 Guil. Jac. S. Gravesande physices elementa mathematica experimentis confirmata s. introductio ad philosophiam Newtonianam. Lugd. B. 1720. II. Voll. 4.
 Voltaire Elements de la philosophie de Newton mis à la portée de tout le monde. Amst. 1738. i la metaphysique de Newton, ou parallèle des sentimens de Newton et de Leibnitz. ib. 1740. 8. Vergleichung der Leibnitzischen und der Newtonischen Metaphysik etc. angestellt und dem Herrn von Voltaire entgegengesetzt von Lud. Mart. Rahle. Götting. 1740. 8.
 Maclaurin exposition des decouvertes Philosophiques de Newton 1748. po łacinie przez Gr. Faleka. Vienn. 1761. 4.

Izaak Newton (ur. w Wolstrop w Lincolnshire 1642, od r. 1662. Professor matematyki w Cambridge, umarł 1727) nadal w Anglii wyłączne panowanie dążności empirycznej. Mąż ten przenikliwego i praktycznego oka i wielkieć znajomości doświadczenia, który w matematycznej fizyce stanowi epokę, zachęcał własną nauką i przykładem, do spostrzeżeń i analizy doświadczenia; na téj drodze sam doszedł do wielkich odkryć (teoryi farb, ustawy ciężenia, i t. p.); tym czasem był nie tylko nieprzyjacielem hypothez, ale nawet wyrzekł: fizyko! chroń się metafizyki. Wszakże sam podał właściwe metafizyczne wyobrażenia w formie hypothez (np. iż nieskończona przestrzeń, w której się ciała niebieskie poruszają, jest sensorium Boga), przypuszczał atomy, ciężkość i inne przymioty, a nawet mniemał: iż filozofia natury (philosophia natura-

lis) jeśli wydoskonaloną będzie na drodze doświadczenia, przyczyni się do wzniesienia filozofii moralnej, gdy przez poznanie pierwszej przyczyny i jej stósunku do nas, wyjaśni się poznanie obowiązków naszych względnie niej, równie jak i wszystkich innych obowiązków (Optice lib. III. Qu. 31. pag. 330.).

III. SZKOŁA MORALISTÓW ANGIELSKICH I REAKCYA PRZECIWKO EMPIRYZMOWI LOCKA.

§ 348.

W Anglii szereg uczonych mężów usiłował ugruntować i rozwinąć główne prawdy moralności, niezawisłe od religii objawionej, idąc za wskazaną methodą przez Bacona. Podstawy moralnych pojęć i uczuć szukali oni nie tak w rozumie, który poczytywali jedynie za reflektującą i theoretyczną władzę, jak raczej w właściwym zmyśle moralnym (moral sense), gdyż za pomocą zmysłów poznaje się w powszechności to, co jest realnem. Walka z nauką Hobbesa (porówn. § 326), która gruntowała prawo i wszystkie moralne przepisy na samolubnych popędach i przeczucie sprzeczności w tym niedostatecznym wywodzie, naprowadziły naprzód Richarda Cumberlanda (ur. 1632, um. 1719), na przypuszczenie innej zasady dla moralnych spraw człowieka, to jest: na moralne sprzyjanie wszystkim ludziom i Bogu; usiłował on dowieść za pomocą demonstracyi, iż zasada ta jest podstawą wszystkich obowiązków i zarazem największej szczęśliwości *a*). Szlachetny i pięknie wykształcony Antony Ashley Cooper, Hrabia z Shaftesbury (ur. 1671 w Londynie, um. 1713. w Neapolu), przyjaciel Locka, który atoli przewidywał bystrym wzrokiem szkodliwe skutki empiryzmu (porówn. §. 346. Uw.), rozwinął myśl tę jeniałnym sposobem i ozdobnie ją wyłożył. Jestestwo moralności zasadał na stósunku towarzyskich i samolubnych skłonności, a cnotę na upodobaniu sobie w tém, co jest bezkorzystnem, od czego nieodłączna jest szczęśliwość *b*). Poczytywał wraz z Platonem jestestwo tego, co jest pięknem i dobrem,

za identyczne. Przenikliwy William Wollaston (ur. 1659., um. 1724.), uważał prawdę za najwyższe dobro człowieka i za źródło czystej obyczajowości, podawszy następną zasadę: iż każda sprawa jest dobrą, która prawdziwe wyraża zdanie c).

a) Richard Cumberland de legibus naturae disquisitio philosophica. in qua etc. elementa philosophiae Hobbesianae cum moralis tum civilis considerantur et refutantur. Lond. 1672. 4. po francuzku z Barbeyraca uwagami. Amsterd. 1744. 4.

b) Shaftesbury Characteristics of man. Lond. 1733. III. Voll. 12. i częścię; po niemiecku Charakteristiken. Leipz. 1768. Philos. Werke, Leipz. 1776—1779. III. Tomy. 8. zwłaszcza an inquiry concerning virtue and merit, naprzód 1699. (po niemiecku Versuch über Verdienst und Tugend. Neu bearbeitet von Diderot (porówn. §. 377. not. i) a, d. Franz. 1780 8. J. G. Schlosser über Shaftesbury von der Tugend. Bas. 1786. 8.) i the moralists.

Mémoires pour servir à la vie d'Antoine Ashley Comte de Shaftesbury tirés des papiers de feu Mr. Locke, et redigés par Jean le Clerc; w II. T. des Œuvres diverses de Mr. Locke.

c) W. Wollaston the religion of nature delineated. Lond. 1724. 1726. 1738. 4. po francuzku: Ebauche de la religion naturelle etc. à la Haye, 1726. 4.

Przeciw temu: Examination of the notion of moral good and evil advanced in a late book intituled: The religion of nature delineated, by John Clarke. Lond. 1725. 8.

J. M. Drechsler über Wollaston's Moralphilosophie. Erl. 1801. II. Wyd. Erl. 1802. 8.

§ 349.

Skutki, jakie empiryzm Locka w Anglii za sobą pociągnął, wspierając skeptycyzm, atheizm, materyalizm a) i irreligią, spowodowały kaznodzieję Sam. Clarke, który po Locku i Newtonie najślawniejszym jest z pomiędzy Anglików filozofem (ur. w Norwich 1675, ucznia Newtona, zm. 1729.), do silnych zapasów z pomienionymi zjawieniami b). Utrzymywał on konieczną zgodność pomiędzy objawioną i rozumową religią, ugrutowaną na rozumie, chciał dowieść na nowo istnienia Boga, utrzymując tę konieczność: iż niezawisłe i niezmienne jestestwo musiało istnieć od wieczności, ogłaszał Boga za podkład

nieskończonej przestrzeni i wiecznej trwałości czyli czasu, a tém samém przestrzeń i czas za jego przypadłości, wywodził wolność moralną z dostatecznego powodu i usiłował jestestwo cnoty doprowadzić do odpowiedniego obchodzenia się z rzeczami.—Również powątpiewania Bayla spowodowały Biskupa Dublińskiego Will. King *d)* (um. 1725.), do pisania Theodiceji przed Leibnitzem i Johna Clarke (brata Samuela), który zresztą cnotę opierał na miłości własnej, do dokładniejszego jej wyjaśnienia *e)*. Badacze natury John Ray *f)* (albo Wray, nr. 1628., um. 1705) i William Derham (ur. 1735.) wystąpili z fizyczno-theologicznemi pismami. Innę zupełnie drogi chwycili się Collier *g)* i Jerzy Berkeley *h)* (ur. w Kilkrin w Irlandyi 1684., od r. 1734 był Biskupem w Cloyne, um. w Oxfordzie 1734.). Rozwaga szkodliwych skutków panującego tego empirycznego widoku, naprowadziła, mianowicie drugiego, bystrego i uczonego filozofa, który dobrze myślał o ludzkości i powszechnie poważany był dla moralnego swego charakteru, na myśl, iż w marzeniu o rzeczywistości świata cielesnego zewnątrz nas, mieści się powód wszystkich tych zboczeń i że idealizm jest jedynym środkiem ocalenia i jedynym prawdziwym systematem poznania. Berkeley odkrył z niezmierną bystrością trudności doświadczenia zewnętrznego, ciemność panującą w pojęciach substancyi, przypadłości i rozciągłości, wykazał, iż za pomocą zmysłów niemożemy nic spostrzedz, oprócz zmysłowych przymiotów, nigdy zaś istnienia i substancjonalności zmysłowych przedmiotów, i że przypuszczenie świata cielesnego, różnego i niezawisłego od naszych wyobrażeń, jest marzeniem. Niemasz więc nic oprócz duchów. Człowiek spostrzega tylko czucia i wyobrażenia swoje; wszystkich atoli nietworzy sam pierwotnie, a przeto, gdy tylko duchy istnieją, udzielone mu bydy mogą przez ducha, a dla wielkiej swój rozmaitości i niezawisłego ich od dowolności ustawowego porządku, przez nieskończenie doskonałego ducha—Boga. Człowiek jakkolwiek w poznaniu zawisły od Boga, jest jednak dla

praktycznej swęj wolności twórcą złych spraw i błędów swoich. Tak więc Berkeley dowodził z religijnej potrzeby idealizmu, który Malebranche przygotował, a Collier (którego pismo niebyło tak sławne jak pełne piękności rozmowy Berkeleya) nauczał i niweczył Skeptycyzm i Atheizm w ich zarodzie. Widok atoli ten nie miał stanowczego wpływu na filozofią Anglików. Pamiętne są badania Berkeleya o widzeniu.

- a) Tu należą również spory pomiędzy lekarzem William Coward, który w wielu pismach (1702—1707.) nastawał na niematerialność duszy i przeciwników jego J. Turnera, J. Brughtona i innych, podobnie jak przez Henr. Dodwella mniemanie o śmiertelności natury duszy wzniecone spory.
- b) Przeciw wspomnionemu w powyższej nocie Dodwello wi chciał on nieśmiertelności duszy ludzkiej dowieść z pojęcia niematerialnego jestestwa (w piśmie: a letter to Mr. Dodwell wherein all the arguments in his epistolary discourse against the immortality of soul are particularly answered etc. Lond. 1706. 8.) Znany zwolnomyślności swęj Antoni Collins (ur. w Heston 1676, wychowaniec Locka, um. 1729.) wykrył niedokładności téj Demonstracyi (w letter of the learned Mr. H. Dodwell containing some remarks on a pretended demonstration of the immateriality and natural immortality of the soul in Mr. Clarkes answer to his late epistolary discourse. Lond. 1708. 8.); stąd powstało wiele pism spornych pomiędzy Clarkem i Collinsem w tym przedmiocie (znajdują się one przełożone na język francuzki w encycl. method. philos. anc. et. moderne T. I. P. II. p. 796.). Collins wystąpił potem z okrzyczanem dziełem: a discourse of Free-Thinking, occasion'd by the Rise and Growth of a Sect call'd Free-Thinkers. Lond. 1713., po francuzku Discours sur la liberté de penser etc. Londres (la Haye) 1714. Pisma ogólne o wolności (philosophical inquiry concernig human liberty. Lond. 1715 i 1717. z dodatkami, 8.), stoją w pod §. 355. przytoczonej collection of papers i jęj przekładzie. Clarkego Theologia naturalna znajduje się w jego na wiele języków przełożonych kazaniach, które wydał pod tytułem: A demonstration of the being and attributes of God. Lond. 1705 i 1706. II. Voll. 8.; (po francuzku Rinotier: traité de l'existence et des attributs de Dieu etc. II. ed. Amst. 1727. III. Voll., po łacinie Jenkin Thomasius: demonstratio existentiae et attributorum dei adversus Hobbesium et Spinozam potissimum etc. Altorf. 1713. 8.; po niemiecku Bransch. 1766. 8. i verity and certitude of natural and revealed religion. Lond. 1705. Pisma Clarkego dotyczące sporu z Leibnitzem o przestrzeni i czasie, i zasady do-

statecznego powodu etc. znajdują się również w powołaném zbiorze.—The Works. Lond. 1738—42. IV. Voll. fol.

Życie Clarkego opisał Hoadley przed rozprawą Clarkego o istnieniu i przymiotach Boga; po niemiecku Braunschweig, 1756. 8.

c) Sam. Clarke Discourse concerning the unchangeable obligations of natural religion. Lond. 1708.; (po niemiecku Braunschweig, 1766. 8.)

Przeciw temu:

The foundation of morality in theory and practice considered in an examination of Dr. Sam. Clarke's opinion concerning the original of moral obligation; as also of the notion of virtue advanced in a late book entitled: An inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue by John Clarke. York (Bez roku wydania.)

d) De origine mali, authore Guilielmo King etc. 1702. 8. przedrukowane w Bremie 1704. 8.; później i po angielsku. Leibnitz powoływał to pismo w swój Theodicej (§. 241. i uwagi), a Bayle zwalczał je w reponse aux questions d'un provincial.

e) An inquiry into the cause and origin of evil etc. Lond. 1720 — 21. II. Voll. 8. porówn. z resztą uw. c) i §. 348. c.)

f) John Ray three physico-theological discourses. Lond. 1721. 8. i the wisdom of Got in the Works of creation, VI. ed. Lond. 1714.; po francuzku: l'existence de la sagesse de dieu etc. Utr. 1714. 8.

h) W. Derham's physico-theology etc. Lond. 1713. 8. i częścięj — Astro-Theology etc. Lond. 1714 i częścięj; po niemiecku J. A. Fabricius. Hamb. 1765. 8. Oba pisma przełożono na kilka języków.

h) Clavis universalis or a new inquiry after truth being a demonstration of the Non-existence or impossibility. — by Collier. Lond. 1713. 8. Ob. Uw. następną.

i) Treatise on the principles of human knowledge. Lond. 1710. 8. II. ed. 1725. Three dialogues between Hylas and Philonous. Lond. 1713. 8. Alciphron or the minute philosopher. (porów. §. 351. Uw. c) Lond. 1732. 8.; po francuzku a la Haye, 1734 (II. Voll. 8. Theory of vision. Lond. 1709. 8. The Works. Lond. 1784. II. Voll. 4. na czele życie jego przez Arbuthnot'a, może toż samo, które wyszło oddzielnie: A account, of the life of G. Berkeley. Lond. 1776. 8. Sammlung der vornehmsten Schriftsteller, die die Wirklichkeit ihres eingenen Körpers und der ganzen Körperwelt läugnen; enthaltend Berkeley's Gespräche zwischen Hylas und Philonous u. des Collier allgemeinen Schüssel, übersetzt und mit widerlegenden Anmerkungen versehen, nebst einem Anhang, worin die Wirklichkeit der Körper erwiesen wird, von Job. Christ. Eschenbach. Rost. 1756. Berkeley's philosophische Werke, a. d. Engl. 1. Bd. Leipz. 1781. 8. zawięra Dialogi.

§ 350.

Systematowi sprzyjających skłonności (porówn. § 348) nadał **Hutcheson** doskonalsze wykształcenie. **Francis. Hutcheson** (ur. 1694 w Irlandyi, był 1729 *Professore* w Glasgowie, um. 1747), którego uważają za założyciela szkoły Szkockich moralistów, ogarnął bystrzej jeszcze przeciwieństwo zachodzące pomiędzy miłością własną a obyczajowością *a*). Dobro obyczajowe przynależy tylko sprzyjającym skłonnościom i wynikającym z nich bezkorzystnym sprawom. Dobroć ta nie zawisała od pożytku i własnej korzyści, od *sympathetycznej* i obyczajowej rozkoszy, od prawdy i *theoretycznego* rozumu, a przeto ugruntowana jest jedynie na własnem obyczajowem uczuciu czyli popędzie, któremu przynależy godność, nakazująca siłą i przeznaczenie utrzymania wszystkich sił człowieka w porządku i rozstrzygnięcia sporu pomiędzy korzystną i bezkorzystną dążnością. Badania jego ważne były i dla estetyki.

- a*) **Francis Hutcheson** *synopsis metaphysicae ontologiam et pneumatol. complectens*. Glasg., 1714. ed. III. 1749. 8. *Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue*. London. 1720. i częściej 8. (po francuzku Amst. 1749. II. Tomy; po niemiecku: *Untersuchung unserer Begriffe von Schönheit und Tugend*. Frcf. 1762. 8.) — *Essay on the nature and conduct of passions and affections with illustrations on the moral sense*. Lond. 1728. IV. Ed. 1756. 8. (po niemiecku: *Abh. über die Natur und Beherrschung der Leidensch.* Liegn. 1760. 8.) — *Philos. moralis institutio compendiaria libris III. ethices et jurispr. naturalis principia continens*. Glasgow, 1745. 12. — *System of moral philosophy in three books etc. to which is prefixed some account of the life, writings and character of the Author by Williams Leechmann* Lond. 1755. II. Voll. 4.; po niemiecku: *Sittenlehre d. Vernunft*. Leipz. 1756. II. Tomy 8.

§ 351.

IV. MORALIŚCI FRANCUZCY.

W Francyi filozofia moralna przybrała również w krótkie empiryczny kierunek. Gdy niektórzy Jezuici u-

ważali moralność za narzędzie do celów swego zakonu, gdy wolniejszymi zasadami chcieli więcej zjednać upodobania, ale przez to pozbawili się swęj godności *a*), rozwijali przeciwnie ojcowie Oratorii, Arnauld, Pascal, Nicole, Malebranche (porówn. §. 337. 343. i przytoczone tam pisma), chcąc zapobiedz szkodliwemu ich wplywowi, scisłą ale częstokroć mystyczną moralność, która w więziłości długo utrzymać się niemogła. Duc François de la Rochefoucauld (ur. 1612, um. 1680), malował przeciwnie człowieka takim jakim jest, jako samolubne jestestwo *b*), a zepsuta część wyższych stanów znajdowała w tém dogodną moralność. Bernard z Mandeville (Hollender, pochodzący z francuzów, który jako lekarz przebywał w Londynie, ur. 1614, um. 1673.) utrzymywał nawet: iż wszelka cnota jest tylko kunsztownym owocem polityki i próżności, i że występki pojedynczych ludzi przynosi korzyść ogółowi; twierdzenia, przez które zniesiona została w zupełności różnica pomiędzy dobrem i złem, prawnem i bezprawnem *c*).

a) Porówn. La morale pratique des Jesuites. etc. Mons, 1669—75. 8. VIII. Vol. (Voll. III—VIII. przez Arnauld).

b) Reflexions ou sentences et maximes morales de Mr. de la Rochefoucauld. Par. 1690. 12. Amsterd. 1705. 12. z uwagami Amelota de la Houssaye. Par. 1714. i częścię. Maximes et oeuvres complètes. Par. 1797. II. Voll. 8. Des Herz. de la R. Sätze aus der höhern Welt-und Menschenkunde. Franz. u. deutsch von Friedr. Schulz. Berl. 1790. 1793.

c) Naprzód w bajce o pszczołach, którą w r. 1706. wydał (The grumbling hive or knaves turn'd honest); wośm lat atoli później z dokładniejszym wydał ją objaśnieniem (Bernard de Mandeville) the fable of the bees or private vices made public benefits. Lond. 1714. Na obronę pisał sześć Dialogów, które w wydaniach z r. 1728 i następnych stanowią drugi Tom dzieła; dalej: Enquiry into the origin of moral virtue. VI. Ed. 1732. II. Voll. 8. po francuzku Lond. (Amst.) 1740. IV. Voll. 8. Po niemiecku przekład Grimma: die Bienen, eine Fabel etc. Berl. 1816. Berkeleya Alciphron (porówn. §. 349. not. i) do niego się odnosił. Pisał przeciw niemu: A letter to Dion (Berkeley) occasion'd by his Book, call'd Alciphron etc. Lond. 1732. 8. Przeciw Mandevilla bajce pisali jeszcze inni; zwłaszcza Wilh. Law remarks upon a Book: the fable etc. in a letter to the author. Lond. 1724. Ed. II. 1725.;

i (Bluet) enquiry whether a general practice of virtue tends to the wealth or poverty, benefits or disadvantage of a people etc. Lond. 1725. 8.

Mandeville free thoughts on religion, the church, government etc. Lond. 1720. Po francuzku: Pensées libres, sur la religion; a la Haye. Amst. 1723. dalej 1729. Trad. par van Essen. 1783.; po niemiecku: Regensb. 1726. 8.

V. SKEPTYCY TEGOCZEŚNI WRAZ Z SWEMI PRZECIWNIKAMI.

§ 352.

Po użyciu Skeptycyzmu przez Nicola (§. 337.) i Bosueta (Biskupa w Meaux, ur. 1607, zm. 1704.) i wielu innych, końcem powrócenia protestantów na łono kościoła katolickiego i końcem podniesienia powagi nauki tegoż kościoła przez wystawienie niepewności rozumu *a*), wystąpili dwaj mężowie, obdarzeni wolniejszym i rozległym duchem krytyki, jako obrońcy skeptycyzmu. Biskup Daniel Piotr Huet (ur. 1630. w Caen, Opat w Annay i Biskup w Avranches 1699, um. u Jezuitów w Paryżu 1721), jeden z najuczeńszych swego czasu, ogarnął wszystkie umiejętności. Filozofia Des Carta, która go w młodszych jego do siebie przynęcała latach, nie zaspakajała go bynajmniej, po obeznaniu się z Sextem Empirykiem (ob. pisma pod §. 336.); filozofią zaś Gassendego uważał za sprzeczną z wiarą. Tym sposobem zwrócił się ku Skeptyce *b*). W ostatniem swém piśmie wystąpił jawnie z Skeptycyzmem. W przedmiotach mieści się zaiste prawda; ale Bóg tylko poznać ją może; rozsądek ludzki w jej poznaniu walczyć musi z wielu przeszkodami i nie może być pewny, czyli znajomość jego zgodna jest z przedmiotem. Wiara tylko nadać może pewność, ale ta nieprzystępna jest dla Skeptycyzmu, gdyż niepochodzi z rozumu, lecz z nadnaturalnego działania Boga i gruntuje się na pierwszej objawionej, z siebie samej pewnej prawdzie.—Jakkolwiek przeświadczenie o możliwości filozofii mniej się rozkrzewiło w Piotrze Bayle aniżeli w Glanvillu (§. 343.), przecież dowcipnemstawianiem na filozofią dogmatyczną i tą myślą, iż Skeptycyzm nie-

może być celem rozumu, przyczynił się do szukania drogi, wiodącej do prawdziwej umiejętności c). Mąż ten wielce uczony i szlachetnego charakteru nieposiadał głębokiego filozoficznego ducha badania, ale raczej żywy dowcip i trafną siłę oceniania. Z talentów tych wykształcił się w nim, przez rozległe czytanie, zwłaszcza Plutarcha i Montaigna, równie jak i przez naukę najróżnorodniejszych systematów filozofii i współczesnych mu sporów religijnych, skeptyczny sposób myślenia i historyczna krytyka, jakich dotąd niebyło. Urodził on się w Carlat, w Hrabstwie Foix 1647., był synem protestanckiego kaznodziei i po różnych kolejach losu, jakie spotykały religijne jego stronnictwo, otrzymał katedrę w Sedanie, a później w Roterdamie 1681., gdzie uwikłany w wiele sporów, umarł 1706. w szczęśliwej niezawisłości. Był on uczonym człowiekiem, który wesołym dowcipem, naukowością i bystrością uderzył na przesady, błędy, a mianowicie na zabobonność i nietolerancję. Początkowo oddawał się filozofii Des Carta, ale porównanie jej z innemi systematami i poufale zaznajomienie się z rozumowaniami skeptycznemi, zrodziły w nim nieufność względem możności dodatniego poznania rozumowego. Miał on przeświadczenie, iż rozum jest dość mocnym do wykrycia błędów, ale za słabym, aby bez cudzej pomocy mógł sam wynaleść prawdę; bez objawienia boskiego potracą on tylko w obłądy. Dla tego też w wszystkich systematach i naukach szukał słabych stron, sprzeczności i niedorzeczności, które jednakże przez pewne stronnictwo za prawdziwe poczytywane były. Mianowicie wykrył trudności w nauce o Bogu, stworzeniu, opatrznosci, w nauce o złém, o niematerialności, wolności i rzeczywistości poznania świata zewnętrznego. Jeśli z jednej strony stawiał na przeciw rozumu objawienie i uważał je za przewodnią gwiazdę pierwszego, to przeciwnie z drugiej, wykrył w nadanej religii i teologicznej moralności zdania, niedające się pogodzić z rozumem, przez co zmusił do głębszych badań. W sporach swoich z Janem Le Clerc (§. 345) o opatrność i

siły plastyczne *d*), z Izaakiem Jaquelot (§. 339) *e*), Leibnitzem o początek złego (§. 358) i innemi, dowiódł filozoficznój godności i spokojności, i przyczynił się pismami swemi do wyższego rozszerzenia oświaty, tak jak znowu z drugiejj strony, do niepowściągniętego i wolnego myślenia w rzeczach religijnych. Zbyt niedokładny Skeptycyzm wykladał Jean Bapt. de Boyer Marquis d'Argens (komornik Fryderyka W., um. w Aix mieście rodzinnem 1770) *f*). Pierre de Villemandy *g*) Jean Pierre de Crousaz (ur. 1663, um. 1748) *h*), i Formej (um. 1770) *i*) nastawali na Skeptycyzm, ale go niepokonali.

a) Jo. la Placette de insanabili Rom. eccl. scepticismo. Amst. 1626. Franc. Turretini Pyrrhonismus pontificius. Lugd. Bat. 1692.

b) Petri Dan. Huetii Commentarius de rebus ad eum pertinentibus. Hag. Com. 1718. 12. (Porównaj (Olivet) Eloge de Mr. Huet przed Huetiana. 1723.

— — Demonstratio evangelica. Paris. 1679. 8. Amst. 1680. 8. i częściej. Censura philosophiae Cartesianae i inne pisma ob. wyżej §. 333. Litt. Quaestiones Alnetanae de concordia rationis et fidei. Cadom. 1690. 4. Lips. 1693. 1719. 4. Traité de la foiblesse de l'esprit humain. Amsterd. 1723. 12. Po niemiecku: Frankf. a. M. 1724. 8.

Przeciw temu :

Ant. Muratori trattato della forza del intendimento umano o sia il Pirronismo confutato. Venet. 1745. III. Wyd. 1756. 8.

c) Pierre Bayle Pensées sur les comètes. 1681. Amst. 1722 — 1726. IV. Voll. 8. Dictionnaire historique et critique. ob. T. I. str. 17. Reponse et questions d'un Provincial. Rotterd. 1704. V. Voll. 8. Lettres. Rotterd. 1712. Amsterd. 1729. 8. Oeuvres diverses. à la Haye, 1725—1731. IV. Voll. fol.

Des Maizeaux la vie de P. Bayle. Amsterd. 1730. 12. à la Haye, 1732. II. Voll. 12.; i przed wydaniem Amsterdamskiem des Dictionn. 1730. i 1740. i Bazylejskiem z r. 1741.

C. M. Pfaffii Dissertationes anti-Baelianae tres. Tubing. 1719. 4.

d) Le Clerc pisał przeciw B.: Defense de la providence contre les Manichéens, dont les saisons ont été proposées par Mr. Bayle dans son dictionnaire critique, (w I. T. Parrhasiana p. 303) z stanowiska Origenisty, i bronił Cudwortha zwłaszcza we względzie plastycznych natur, co dało powód do wielu pism spornych, w których wreszcie Le Clerc Bayla o Atheism obwinął.

- e) *Jacquelot uderzył na theologiczny jego widok w dziele: Conformité de la foi avec la raison, ou defense de la religion contre les principales difficultés répandues dans le dictionnaire hist. et crit. de M. Bayle. Amstd. 1705. 8.; na które Bayle w reponse aux questions d'un provinciale T. III. odpowiedział. Jaquelot pisał dalej: examen de la theologie de Mr. Bayle, a na nie Bayle swoje entretiens de Maxime et de Themiste ou reponse à l'examen de la theologie de Mr. Bayle par M. Jacquelot (wydany dopiero po jego śmierci), na które znowu Jacquelot odpowiedział.*
- f) *Tu należy szczególniej: philosophie du bon sens, ou reflexions philosophiques sur l'incertitude, des connoissances humaines. Lond. (à la Haye) 1737. 12. i częściej. Po niemiecku: Breslau, 1756. 8. (Również w Oeuvres du Marq. d'Argens Voll. XXIV. 1768. 12.) Dalej: mémoires pour servir à l'histoire de l'esprit et du coeur etc. à la Haye, 1744. Voll. III. 8. i 1765. Voll. IV. 12. Po niemiecku Berl. 1764. 8.*
- g) *Petr. de Villemandy scepticismus debellatus seu humanae cognitionis, ratio ab imis radicibus explicata etc. Lugd. Bat. 1697. 4. Porówn. T. I. str. 123. Litt.*
- h) *Ob. T. I. Litt. do §. 124.*
- i) *Ob. tamże.*

ODDZIAŁ CZWARTY.

UGRUNTOWANIE WŁAŚCIWÉJ FILOZOFII W NIEMCZECH.

§ 353.

P U F E N D O R F.

W środku wieku XVII. podniosła się filozofia w Niemczech do właściwej sobie siły. Początek w tym względzie, chociaż w ograniczonym zakresie, zrobił Samuel Liber Baro Pufendorf, który prawu natury umiejętną nadał postać. Urodził on się 1632. w Flöhe przy Chemnitz, poświęcał się filozofii Des Carta w Jenie, od r. 1661. był Professorem prawa natury i narodów w Heidelbergu, później od roku 1668. w Lundzie i um. jako historyograf w Berlinie 1694.). Usiłował on prawo natury wykładać jako umiejętność rozumową praw i obowiązków, i jako niezawisłą od nauk objawienia i przepisów prawa nadanego, przez co wmięszał się w wiele sporów z theologizującymi filozofami (np. Val. Alberti i Joachi-

mem Zentgrav), — i połączyć widoki Grotiusza i Hobbesa. Pierwszy wprowadził w obieg podaną przez Grotiusza zasadę towarzyskości (*socialitas*). Człowiek będąc samolubnym i potrzebując z natury swęj pomocy, skłonny jest do szukania jęj u innych, ale dla zepsucia swęj natury (stan naturalny Hobbesa), dla rozmaitości swych żądz, dla braku zarobkowych środków i zmienności sposobu myślenia, jest również skłonny do szkodenia innym, a do czego posiada środki w zręczności rąk swoich i w chytrłości. Z samolubstwa przeto wynika ustawa natury, która nakazuje starać się o zdobycie i utrzymanie towarzyskości, o ile to być może, i która od Boga dopiero jako Stwórcy człowieka i sprawcy ustawy zupełną otrzymuje sankcyą. Z tego to Puffendorf wywodził wszystkie obowiązki tak ethyczne jak i jurydyczne. Nie rozróżniał on jeszcze prawa natury i moralności i łączył się w wielu względach z chrześcijańską moralnością, ale w powszechności założył podstawę dla ogólnej praktycznej filozofii. Liczne spory w jakie był uwikłany (zwłaszcza z Albertim porówn. §. 327.) niewiele umięjętności przyniosły korzyści. Jednakże miał wielu kommentatorów.

Sam. Puffendorf *Elementa jurisprudentiae universalis*. Hag. Com. 1660. Jen. 1769. 8. Główne dzieła: *De jure naturae et gentium* libb. VIII. Lund. 1672. Francof. 1684. 4. cum notis Hertii, Barbeyracii et Mascovii Francof. et Lips. 1744. 1759. II. Voll. 4. i częścięj; po francuzku przekład Jana Barbeyraca. Amsterd. 1706. IV. Wyd. Basil, 1742. II. Voll. 4.; i wyciąg z tego dzieła: *De officio hominis et civis* libb. II. Lund. 1673. 8. i częścięj. Cum notis variorum. Lugd. Bat. 1769. II. Voll. 8.; po francuzku przez Barbeyraca. Amsterd. 1707. i częścięj. Prócz tego *Eris scandica*. Francof. 1686. i wiele politycznych i historycznych dzieł.

O prawie natury Pufendorfa ob. Leibnitz. (porówn. §. 359. i inne.)

I. L E I B N I T Z.

§ 354.

Fontenelle *Eloge de Mr. de Leibnitz* w *histoire de l'academie royale des sciences de Paris* 1716. (podstawą jęj jest żywot jego przez Jo. Ge. Eccarda, który Murr w *Journal zur Kunstgeschich-*

te und allgemeinen Literatur T. VII. Nürnberg. 1779. z oryginału ogłosił, przekład niemiecki przez B. (aringa) przy przekładzie Theodicea.—Mr. Bailly Eloge de Mr. de Leibnitz, qui a remporté le prix de l'acad. de Berlin. 1769. 4.

Życie i spis dzieł Leibnitza w Ludovici's ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Leibnitzschen Philosophie w pierwszym Tomie Leipz. 1737. 8.

Lamprecht Leben des Hrn. v. Leibnitz. Berlin. 1740. 8.

Geschichte des Hrn. von Leibnitz, a. d. Franz. des Ritter v. Jan-court. Leipz. 1757. 8.

A. G. Kästners Lobschrift auf Leibnitz. Altona, 1769. 4.

Mich. Hissmann Versuch über das Leben des Freihern von Leibnitz. Münster 1783. 8.

Życie Leibnitza, przez Rehberga znajduje się w Hannov. Magaz. 25. Jahrg. 1787.; inna Biographia w A. Klein's Leben und Bildnissen grosser Deutschen. T. I.; a trzecie w Pantheon der Deutschen (przez Eberharda.).

Całkowity atoli zakres filozofii ogarnął Gottf. Wilh. Leibnitz, który badaniom filozoficznym w Niemczech wyższy nadał polot. Wielki jego i jeniałny duch ogarniał wszystkie umiejętności, zwłaszcza matematykę i filozofią. Żadna gałąź umiejętności nie była mu obca; w każdej filozoficzny duch jego rzucał sobie zadania i robił odkrycia, końcem sprostowania i rozszerzenia wiedzenia. W Niemczech utworzył szkołę, która odznaczała się gruntownością i systematycznym duchem, zgnębiła w zupełności scholastykę i na wszystkie umiejętności dobroczynny wpływ wywarła. Do wszystkiego tego przyczynił się Leibnitz porównaniem i kombinacją dotychczasowych filozoficznych systematów, swym wykształconym i oryginalnym duchem, rozległą naukowością, wolnością w sposobie myślenia, która nawet w pogardzonych i poniechanych rozumowaniach znajdowała dobrą stronę i ośnowę do dalszych badań, swém czuciem dla harmonii, mnóstwem nowych widoków, idei, skazówek i hypothez, które twórczy jego duch jakby iskry światła rozsypywał, a których wyrobienie i systematyczne wypracowanie innym pozostawił. Urodził on się w Lipsku 1640 dnia 21 Czerwca, gdzie ojciec jego był professorem moralności, przykładał się do filozofii (pod Jakóbem Thomasiuszem w Lipsku, zm. 1684.)

matematyki (pod Erhardem Weigel w Jenie, zm. 1690.), i do prawa, czytał klasyków w oryginale, zwłaszcza Platona i Arystotelesa, których połączyć wcześniej usiłował. Obszerne jego czytanie się i korespondencye, wcześniej rozwijająca się samodzielność, podróże (zwłaszcza do Paryża i Londynu), i związki z najznakomitszymi ówczesnymi uczonemi, urzędnikami i panującemi, posłużyły do jego wykształcenia się i nadały mu zwinność i wszechstronność. Umarł 1716 dnia 14 Listopad. w Hannoverze Bibliotekarzem i tajnym Radcą Hannowerskim, poważany od współczesnych i potomności (niedawno wzniesiono mu nawet pomnik.).

§ 355.

Pisma filozoficzne: Dissert. de principio individuationis. Lips. 1664. Leibnitz's Dissertation de principio individui herausgegeben und kritisch eingeleitet von Dr. G. C. Guhrauer. Berlin. 1837. 8. Specimen quaestionum philosophicarum ex jure collectarum. Lips. 1664. Tract. de arte combinatoria, cui subnexa est demonstratio existentiae dei ad mathematicam certitudinem exacta. Lips. 1666. Fref. 1694. 4. Rozprawy filozoficzne, in Actis eruditorum od 1684. i w Journal des savans od 1691.

Gottfr. W. Leibnitii opera, studio Lud. Dutens. Genev. 1768. VI. Voll. 4. połączyć je trzeba z: Oeuvres philosophiques de feu Mr. Leibnitz publiées par Mr. Rud. Erich. Raspe, avec une préface de Mr. Kästner. Amst. et Leipzig. 1765. 4.; po niemiecku: G. W. Leibnitzens philosophische Werke, nach Raspe's Sammlung, a. d. Franz. mit Zusätzen und Anmerkung von Joh. Heinr. Fr. Ulrich. Halle, 1778—1780. II. Voll. 8.

A Collection of papers, which passed between the late learned Mr. Leibnitz and Dr. Clarke in the yeras 1715 a. 1716. relating to the principles of natural philosophy and religion by Sam. Clarke. Lond. 1717. 8. Po francuzku: Recueil de diverses pieces sur la philosophie, la religion etc. par Mr. Leibnitz, Clarke, Newton (p. Maizeaux. Amstł. 1719. II. ed. 1740. II. Voll. 8.; po niemiecku z przedmową Wolfa, przez J. H. Köhler. Frankf. 1720. 8.

Leibnitii Otium Hannoveranum, sive Miscellanea G. W. Leibnitii ed. Joach. Fr. Feller. Lips. 1718. 8.; i Monumenta varia inedita (drugi zbiór.) Lipsk. 1724. 4.

Leibnitii epistolae ad diversos, ed. Chr. Korthold. Lips. 1734—1742. IV. Voll. 8. commercium epistolicum Leibnitianum, ed. Joh. Dan. Gruber. Hannov. et Gotting. 1745. II. Voll. 8. Com-

mercii epistolici Leibnitiani typis nondum evulgati selecta specimina ed. Job. Ge. H. Feder. Hannov. 1805. 8.

Porównanie metafizyki Leibnitza i Newtona (ob. Litt. do §. 347.) przez Ludw. Mart. Rahle. Götting. 1741. po francuzku à la Haye 1747. 8. Beguelin essais d'une conciliation de la metaphysique de Leibnitz avec la physique de Newton w Mém. de l'Acad. de Berlin 1756. po niemiecku Hissmanns Mag. T. V.

Leibnitii Systema theologicum z francuzkiem tlómaczeniem 1819. po niemiecku z oryginałem łacińskim: Leibnitzens System der Theologie etc. mit Vorrede von Lorenz Doller. 2. Aufl. Mainz. 1820. 8. (porówn. Recenzją w Jen. Lit. Z. 216—218. Rok 1822. i G. E. Schulz über die Entdeckung, dass Leibnitz ein Katholik gewesen sey. Gött. 1827. 8.)

Bystre porównanie najślawniejszych systematów filozoficznych w związku z potrzebami czasu, duch płodny w wynalazek pełnych znaczenia hypothez, popraw i środków pojednania przeciwnych widoków, wreszcie umiejętność matematyki, naprowadziły Leibnitza na filozoficzny jego systemat. Celem jego było zreformować filozofią tak, aby równie jak matematyka nabyła umiejętnej doskonałości, i ażeby ustał wszelki spór tak pomiędzy jej stronnictwami, jak i theologią. Głównie więc myślał o poprawie metody i o niektórych materyalnych zasadach, za pomocą których dałyby się usunąć trudności w najważniejszych badaniach, a z niemi przyczyna sporu przeciwnych stronnictw. Dla tego mniemał: iż filozofia winna być wykładana równie jak matematyka i był za systematem racjonalizmu, jaki Plato i Des Cartes ogarnęli, nieprzychylając się w zupełności do niego, i za methodą demonstracyi. Z tego powodu poważał i Scholastykę. Przed innemi rzeczami utrzymuje on, iż nie tylko w matematyce, ale i w filozofii znajdują się konieczne prawdy, których pewność niemoże wynikać z doświadczenia, lecz w samej duszy ugruntowaną być musi. W tej-to prawdziwej w sobie myśli i w usiłowaniu uwolnienia racjonalizmu Des Carta od tego, co jest niedowodliwem, bez oznaczenia jednakże przez głęboką sięgającą reflexyą głównych warunków filozoficznego poznania, równie jak jego metody i granic, mieści się główna zasada racjonalizmu Leibnitza, która szcze-

gólniej wyjawia się w przeciwnój Lockowi teorii poznania, w *Monadologii* i *theodiceji*. Nadto Leibnitz chciał wprowadzić charakterystykę czyli powszechny język, obejmujący zarazem kunszt wynajdywania i oceniania, a którego znaki miały być dla całkowitego poznania tém, czém arithmetyczne i algebraiczne są dla stósunku ilości (*Oeuvres philosoph* porówn. p. 535. seq. princ. phil. §. 30. 33. 35. 37.).

* *Discours de la conformité de la foi avec la raison*, przy *Theodiceji*.

§ 356.

Prawdy konieczne są wrodzone, nie co do rzeczywistej wiedzy, lecz co do usposobienia, ponieważ są ciemne, jasne i pomieszane wyobrażenia. Wszystkie wyobrażenia zmysłowe są pomieszane; poznania wyraźne są własnością rozsądku. Kryterium prawdy *Des Cartes* (§. 334.) jest niedostateczne. Prawidła logiki, której się i matematycy trzymają, są odpowiedniejsze celowi. Wszystkie nasze wnioski opierają się na dwóch głównych zasadach, to jest: na zasadzie identyczności albo sprzeczności i na zasadzie dostatecznego powodu. Obie te zasady odnoszą się tak do prawd koniecznych jak i do przypadkowych. Prawdy konieczne wynajdują się z zasady sprzeczności, za pomocą rozbioru tego, co jest złożoném na pojedyncze części, prawdy przypadkowe z zasady dostatecznego powodu, który doprowadza nas do bezwzględnego i ostatniego powodu po za szeregiem przypadkowych rzeczy (princ. phil. §. 31—36. *Theodic. P. I. §. 44.*). Wyobrażenia odnoszące się do przedmiotów zewnątrz duszy muszą zostawać w związku i zgadzać się z niemi, gdyż inaczej byłyby tylko złudzeniami. Ostatni powód prawdy wrodzonych i koniecznych zasad mieści się w Bogu, jako źródle wszystkich prawd wiecznych i koniecznych; zawisły one od rozsądku boskiego (nie od woli), jako wewnętrzny jego przedmiot (princ. phil. §. 47.).

Leibnitii meditationes de cognitione, veritate et ideis, in Actis eruditor. 1681.

Nouveaux Essays sur l'entendement humain par l'auteur de l'harmonie préetablie, w Raspa wydaniu Oeuvres philosophiques.

§ 357.

Literatura: Tu mianowicie należą: Principes de la nature et grace fond  s en raison par feu Mr. le Baron de Leibnitz, w Europe Savante 1718. Novembre Art. VI ; i Recueil etc. T. II. albo po łacinie, principia philosophiae Leibnitii more geometrico demonstrata cum excerptis ex epistolis philosophi et scholiis quibusdam ex historia philosophica, auctore Mich. Gottl. Hanschio. Fref. et Lips. 1728. 4. — Acta Erud. Suppl. (1717) T. VII. Sect. XI. Porówn. Literat. do §. 360. Uw. c.

Monadologia jest punktem środkowym systematu Leibnitza, za pomocą k  trego docie  ł, wedł  g mniemania swojego, ostatnich powodów realnego poznania. Plato, a może idee l  karza Franciszka Glissona *a)* (um. 1667), naprowadziły ducha jego na t   my  ł, w k  torej widział środek pojednania filozofii Platona z filozofia   Aristotelesesa. Doświadczenie uczy nas, iż się znajdują zło  żone substancye, a przeto musz   się znajdowa   i pojedyncze (monady) (princ. phil. pag. 1.), gdyż zmysłowo   dostarcza tylko pomieszanych, rozsądek za   wyra  żnych, to jest: prawdziwych pozna  . To, co jest pojedynczem, jest podstaw   zło  żonego, a gdy zmysły niemo  g   tego pozna   wyra  źnie, przeto zjawia nam się jako zło  żone i rozciągłe. Monady, jako takie, niemo  g   być zmienione przez wpł  w zewn  trzny; zawierają one raczéj same w sobie powód swych zmian; a gdy jako rzeczywiste substancye posiada   musz   pewne wewnętrzne przymioty, przez co jedna od drugiej si   różni; gdy niema dwóch rzeczy, k  treby co do wewnętrznych przymiotów doskonale się z sobą zgadzały (principium indiscernibilium), i gdy niemasz innych wewnętrznych przymiotów, oprócz wyobra  ze   (perceptiones), przeto monady są si  łami duchowemi, k  tre stan sw  j (perceptiones) ustawicznie zmienia   usiluj  . Bóg jest monas monadum, koniecznie istniejącem jestestw  m; każde rzeczywiste jestestwo jest fulguracy   z Boga, ograniczoną ograniczonością jestestw, k  tra zasadza się na odbieralno  

ści. Jestestwo Boga jest bezwzględną doskonałością. Bóg posiada wszystkie możliwe rzeczywistości bez ograniczenia, gdyż żadna rzeczywistość niesprzeciwia się drugiej, Bóg jest bezwzględnym powodem rzeczywistości świata i jestestwa rzeczy (dostatecznym powodem, który po za nieskończonym szeregiem rzeczy przypadkowych i warunkowych postawiony być musi). Na tém zasadza się dowód istnienia i jedności Boga. Bóg jest pierwotnym powodem wszelkiego poznania rzeczywistości i jestestwa rzeczy. Jest więc nieskończona pierwotna monada i są pochodne skończone, ograniczone monady, różniące się stopniem i jakością wyobrażania: — monady bez appercepcyi (ciała śpiące), z appercepcją (dusze), dalej z niewyraźną wiedzą (dusze zwierzęce), z wyraźną wiedzą (rozumne dusze czyli duchy). Wyobrażenia wyraźne są przyczyną czynności, pomieszane przyczyną cierpienia czyli niedoskonałości drugich. Każda pojedyncza substancja czyli monada stanowiąca środek złożonych substancji (np. zwierzęcia), otoczona jest mnóstwem niezliczonych innych monad, tworzących właściwe ciało środkowej tej monady, według wrażeń których, wyobraża sobie przedmioty zewnątrz niej będące jakby w środkowym punkcie. A jak wszystko połączonem jest w świecie i jedno ciało mniej lub więcej działa na drugie, według miary odległości, i przez oddziaływanie odbiera wrażenia, tak każda monada jest żyjącem zwierciadłem, obdarzonem wewnętrzną czynnością wyobrażania wszechświata, według swego stanowiska wiedzenia, i tak uporządkowaną, jak świat cały b). — Pomiędzy pojedynczemi substancjami, równie jak pomiędzy duszą i ciałem, niezachodzi wpływ realny, lecz jest tylko związek idealny, to jest: wewnętrzne zmiany każdej monady tak są uprzymiotnione, iż się zgadzają z zmianami monad najbliżej z nią połączonych. Ztego wynika pozór jak gdyby jedne zrzędały drugie zmiany. Powód zgodności tej mieści się w nieskończonej mądrości i wszechmocności Bóstwa, które pierwotnie tak postanowiło, iż wszystkie rzeczy są z sobą zgodne (*harmonia praestabilita*, wprzód usta-

nowiona harmonia *c*), (porówn. Leibnitz w *Journal des Sav.* 1695. p. 444. i 445—1696. dalej 1698.).—Porządkiem wszystkiego razem istniejącego w świecie jest przestrzeń; pozorem jego wynikającym z zmysłowości, wszystko mieszającej, jest rozciągłość; porządkiem następujących po sobie zmian w świecie jest czas. Przestrzeń i czas są czemś idealnym i względnym.

a) *Tractatus de natura substantiae energetica, s. de vita naturae ejusque tribus facultatibus, perceptiva, adpetitiva et motiva, auctore Franc. Glissonio.* Lond. 1672. 4.

b) Gdf: Ploucquet *primaria monadologiae capita.* Berol. 1748. 8. *Des von Leibnitz Lehrsätze über die Monadologie, ingl. von Gott u. seiner Existenz, seinen Eigenschaften und von d. Seele des Menschen.* A. d. Franz. von Joh. Heinr. Köhler. Frcf. 1720. 8. Nowe wyd. przez J. C. Huth. Frcf. 1740. 8.

Institutions Leibnitziennes ou precis de la monadologie. Lyon. 1767. 8. *De Justi dissertation qui a remporté le prix proposé par l'Academie R. des sciences de Prusse sur le système des Monades.* Berl. 1748. 4.; i po niemiecku: — *Tegoż Vertheidigung seiner Schrift über die Monaden (wraz z przeciwnemi pismami).* Frankf. u. Leipz. 1748. 8.

Entwurf einer kurzen Geschichte der Schriften von den Monaden oder Elementen der Körper, von den Zeiten Leibnitzens bis auf die jetzigen, wI. II. i III. T. Göttinger philosoph. Bibliothek von Windheim. 1749.

c) G. Bernh. Bilfinger *Commentatio de harmonia animi et corporis humani maxime praestabilita ex mente Leibnitii.* Francof. et Lips. 1723. 8. II. ed. 1735. 8.

Ancillon (père) *essai sur l'esprit du Leibnitzianisme* w *Abhandlungen d. philos. Classe der Ac. d. W. Berl.* 1816. 4.

H. C. W. Sigwart *die Leibnitzische Lehre von der prästabilirten Harmonie in ihrem Zusammenhange mit früheren Philosophemen betrachtet.* Tübing. 1822. 8.

§ 358.

G. W. Leibnitz *Essay de Theodicée sur la honté de dieu, la liberté de l'homme et l'origine du mal.* Amst. 1710. 8. 1712. 14. 20. 30. Po łacinie: *Colon.* 1716. 8. *Francof.* 1719. II. Voll. 8. *Leibnitii tentamina Theodiceae de bonitate dei, libertate hominis et origine mali. Versionis novae editio altera c. praef.* Aug. Fr. Böckhii. Tubing. 1771. II. Voll. 8. po niemiecku z pochwałą Fontenella *Hannov.* 1720. 1726. i 1735. 8.; — przez Gottscheda V. *Wyd. Hannov. u. Leipz.* 1763. 8.

W rozsądku Boga można jest nieskończona wielość światów, z których najlepszy, to jest: taki, w którym największa ilość realności się znajduje i z sobą zgadza, w mądrości swój uznał, z dobroci swój wybrał, a z mocy swój siły utworzył (optimismus). Wszystko co jest rzeczywiście, jest zatem najlepszém w związku, chociażby nawet w sobie niedoskonałym było, i żadna rzecz niemoże być inną tylko taką, jaką jest (principia §. V.—LX. Theodicee I. p. 8. 9.). Każde jestestwo jest na to, aby możny stopień szczęśliwości osiągnęło i jako część, przyczyniało się do doskonałości całości. Istnienie złego bynajmniej się temu niesprzeciwia. Leibnitz rozróżnia złe metafizyczne, fizyczne i moralne. Złe metafizyczne jest tylko konieczną granicą w jestestwie skończonej rzeczy, z którego złe fizyczne, jako boleść i moralne, grzech, naturalnie wypływa. Złe moralne zasadza się, równie jak błąd, na pozbawieniu (Theod. P. 1. §. 31.) i gruntuje się na wolnej woli skończonych duchów; wolność zaś woli nie jest żadnem z obojętnieniem równowagi (aequilibrii), oznaczeniem bez powodu, lecz wyborem wpływającym z powodów oznaczenia z pomiędzy wielu fizyczno-możnych spraw, przy czém zawsze znajduje się przeważający powód oznaczenia, ale bez przymusu i konieczności. Ze Bóg przewiduje wolne sprawy, niesprzeciwia się to bynajmniej wolności i nie w niej niezmienna, gdyż sprawy przypadkowe i wolne wyłączają tylko bezwzględną konieczność, a nie warunkową. Jeśli w świecie wszystko jest koniecznie zawarowanem, musi przecież człowiek, który przyszłości niepoznaje, działać według zastanowienia i woli (l. I. §. 58.). Leibnitz chciał tym sposobem uniknąć ślepego fatum i bezwzględnej dowolności stronników Des Carta, na które Bóg żadnego nie miał mieć wpływu. Bóg niechce bezwzględnie ani fizycznego, ani moralnego złego, lecz pierwszego chce jako koniecznego skutku i środka, drugie dopuszcza o tyle, o ile połączone jest, z najlepszém, które wybiera, to jest, z najmożliwszą doskonałością, gdy mądrość i dobroć jego wprowadza

dza harmonią wkrólestwo natury i łaski; na czém zasadza się boski zarząd świata. Na theodiceę tę, w której Leibnitz utrzymywał zgodność rozumu i objawienia, i oglądał się na theologiczne dogmata, naprowadziły go badania i zarzuty Bayla (obacz do niej przedmowę.).

Literatura: Georg. Bernh. Bilfinger de origine et permissione mali praecipue moralis. Frcf. 1724. 8. (wyjaśnia teorią Leibnitza.)

Fr. Ch. Baumeister historia de doctrina de optimo mundo. Gorlitz, 1741.

Wolfart controversiae de mundo optimo. Jen. 1743.

(Reinhard) Dissertation, qui a remporté le prix proposé par l'acad. R. des Sciences de Prusse sur l'Optimisme avec les pièces qui ont concurre. Berl. 1755. 4.

Sammlung der Schriften über die Lehre von der besten Welt. Rost. 1759. 8. Porównaj: Werdermanna przytoczone pismo T. I. str. 25.

Sämmtliche Papiere bei Gelegenheit der Streitigkeiten zwischen Platner und Wezel über Leibnitzens Theodicee. Leipz. 1782. 8.

Leibnitii doctrina de mundo optimo sub examen revocatur denuo a Chr. A. Leonh. Creuzer. Lips. 1795. 8.

Theodiceę zbliżającą się do Theodicei Leibnitza pisał Robinet w dziele de la nature. Amstd. 1761—68. V. T. 8. Po niemiecku Frcf. u. Leipz. 1764. 8.

Im. Kant über das Misslingen aller philos. Versuche einer Theodicee, w jego kleine Schriften T. III. Betrachtungen über den Optimismus. Königsb. 1759. 4.

§ 359.

Leibnitz nierozwinał systematu swojego w zupełnej całości, lecz częściowo. Filozofii praktycznej z lekka tylko dotknął a). Większa część rozumowań jego jest tylko wypadkiem jego analitycznego i kombinacyjnego ducha, bystrego porównania sprzeczności i trudności w teologii i filozofii, i jednostronnego i niedokładnego roztrząśnienia władzy poznania. W tém, co jest bezwzględnie pojedynczém rozsądku, równie jak Locke, w bezwzględnie pojedynczém zmysłu, widział coś realnego, będącego podstawą wszelkiego poznania i dla tego utrzymywał: iż jestestwo rzeczy poznane być może przez my-

ślenie (rationalismus). Pomieścił atoli logiczną możliwość i rzeczywistość z realną; intelektualizuje zjawienia i przeocza udział poglądów w poznaniu *b)*. Gdyby idealizm swój mocno był ugruntował, dowiódłby był ogólnego determinizmu, z którym wolność rozumnych jestw ostać się niemoże. Przecież filozofia jego pełna śmiałych hypothes i wybornych odkryć zrzuciła postęp filozofującego rozumu i wprowadziła w obieg mnóstwo nowych widoków, do czego niemało się przyczynił język francuzki, którym zwykle pisał.

- a)* Pojedyncze w tym względzie rozprawy są: de principiis juris observationes 1700. Anonymi sententia de tractatu cl. viri Sam. Pufendorffii, qui inscribitur de officiis hominis et civis, w Programmacie Just. Chr. Böhmerna, 1709. 4. (Porównaj Opp. ed. Dutens T. IV. P. 4. p. 279. O prawie natury obacz przedmowę do corpus juris gentium, i listy jego.)
- b)* Porównaj Im. Kanta Kritik der reinen Vernunft V. Wyd. str. 316. o Amphibolii pojęć reflexyi.

§ 360.

Ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Leibnitzschen Philosophie von C. Günther Ludovici. Leipz. 1637. II. Tomy 8.

Tu należą przytoczone w T. I. str. 22 i 23. pisma uwiecznione nagrodą i W. L. G. Ebersteina powołane tamże dzieło.

Leibnitz miał wielu zwolenników, zajmujących się przez długi przeciąg czasu rozwinięciem i ugruntowaniem zdań jego, ale i wielu przeciwników *b)*, którzy zaczepiali filozofią jego nie tak w następstwach, jak raczej w zasadach, i z tego to wyniknął żywy spór i wzniosłe zajęcie się badaniami filozoficznymi, z których później rozwinęło się głębsze przeniknięcie głównych warunków filozoficznego wiedzenia. Rozszerzeniu się jęj po Uniwersytetach i panowaniu jęj w Niemczech, chociaż od wielu Nauczycieli Uniwersyteckich odbierała poklask, stało przez znaczny przeciąg czasu na przeszkodzie to, iż w systematycznej formie wyłożoną niebyła. Z pomiędzy najznakomitszych następców Leibnitza odznaczyli się: Michał Bogumił Hansch *b)*, (ur. 1683. pod Gdańskiem, um. 1752. w

Wiedniu), Christian Wolf najslawniejszy, który filozofii Leibnitza otworzył większy zakres działania, wraz z uczniami swemi Bilfingerem i Baumgartenem.

- a) Oprócz Bayla (w jego słowniku, przeciw czemu pisał Leibnitz: Lettre à l'auteur de l'histoire des ouvrages des savans contenant un eclaireissement des difficultés, que Mr. Bayle a trouvées dans le système nouveau de l'union de l'ame et du corps, Journ. des sav. 1698. p. 329; dalej: replique aux reflexions dans la seconde edition du Diet. Crit. de Mr. Bayle Art. Rorarius sur le système de l'harmonie préetablie, w hist. critique de la republ. des lettres T. II, i recueil des diverses pièces T. II. p. 389. 403. 420.) Sam. Clarke (§. 349.) i Is. Newton (pisma zawierające spór pomiędzy Leibnitzem i Newtonem, równie jak i te, które dotyczą stósunku nauk obu, przytoczone są do §. 355.) Opat Foucher (przeciw harmonia praestabilita w Journ. des savans 1695. p. 639. sqq.; przeciw któremu Leibnitz w tym Journalu 1696. p. 255. 259); François Lamy (de la la connoissance de soi même tr. 2. p. 225 sqq., przeciw czemu Leibnitza: reponse aux objections que le P. Lamy Benedictin a faites contre le système de l'harmonie préetablie, w Journ. des sav. 1790. p. 593), należą tu wszyscy, którzy następnie wystąpili jako przeciwnicy, zwłaszcza Pierre de Crousaz (§. 366.) w swęj krytyce poematu Popa: o człowieku, i w reflexions sur l'ouvrage intitulé la belle Wolfienne. Lausanne, 1743. 8. przeciw któremu de Vattel pisał: defense du système Leibnitien contre les objections et les imputations du Mr. Crousaz contenus dans l'examen de l'essai sur l'homme de Mr. Pope. Leyde, 1741. 8.
- b) M. Gottl. Hansch Principia philosophiae Leibnitii ob. T. II. str. 67.
 — — ars inveniendi s. synopsis regularum praecipuarum artis inveniendi etc. 1727. s. l.
 — — Selecta moralia. Hal. 1720. 4.

§ 361.

WSPÓLCZEŚNI FILOZOFOWIE.

Dwóch jednakże zasłużonych i uczonych Niemców usiłowało zaprowadzić również reformę w panującej w Niemczech filozofii szkolnej, lubo z odmiennych zupełnie względów. Sławny matematyk i fizyk Ehrenfried Walther von Tschirnhausen (ur. 1651. w Kieslingswaldzie, w wyższej Luzacyi, um. 1708), który się uczył w Uniwersytecie Leydeyskim i obeznał z pismami Des

Carta i Spinozy, pracował nad sztuką wynalazku i methodą umiejętnego dostrzegania, w czém niespuszczał z oka matematyki *a*). Christian Thomasius *b*) (ur. 1655 w Lipsku, um. profess. w Halli 1728), chciał filozofią uczynić przystępną praktycznemu uczuciu i rozszerzyć ją w języku Niemieckim *c*). W Filozofii praktycznej szedł początkowo za Pufendorsem i bronił go przed przeciwnikami; później oddalił się od niego *d*), nie tak w zasadzie, jak raczej w rozróżnieniu praeceptorum justi (prawego) honesti (szlachetnego) i decori (przyzwoitego), równie jak i w ograniczeniu prawa natury ujemnymi przepisami dla zewnętrznego zachowania się, (dla czego w nowszych czasach od różnych stronnictw filozofów prawa był za równo chwalony i ganiony *e*); w zawodzie tym Ephraim Gerhard *f*), (um. 1718.), a mianowicie Nic. Hier. Gundling *g*), (ur. w Norimberdze 1671., um. 1729 Profess. w Halli), z większą jasnością i ścisłością przystępowali do dzieła. Z resztą Thomasius uważał za zasadę nauki obyczajowej rozumną miłość, która nie miała być miłością własną, a jednakże była zamaskowaną tylko miłością własną. Najwyższym celem człowieka, podług niego, była szczęśliwość, to jest: spokojność umysłu, wynikająca z rozumnej miłości. Dwaj ostatni oddzielili jeszcze ściślej prawo natury od moralności i wyrabiali je jako teorią tego, do czego rozumowo i prawnie zmusić można, czyli jako umiejętność właściwych praw i odpowiednich im zobowiązań w stanie natury; chętnie jednakże przywiązywali się do praw nadanych, manowicie do Rzymskiego, któremu w powszechności przyznawano niejako ogólną powagę. Widoku tego trzymali się szczególnież prawnicy wykładający prawo natury: Jan Bogumił Heineccius, Coccejiowie, Pütter, a Gottfried Achenwall (ur. w Elbindze 1686., um. 1756), który wyrobił prawo Rządowe, w zupełności go rozwinął *h*). Filozofowie przeciwnie poszli raczej za Christ. Wolfem (porówn. §. 364.). Tu należy jeszcze Eklektyk Buddens *i*) (Jan Franc. Buddé, ur. 1697. um. 1729).

- a) (Chr. Walth. Tschirnhausen) *Medicina mentis sive artis inveniendi praecepta generalia*. Amstelod. 1687. Lips. 1695. 1705. 1753. 4. Oddzielny opis życia jego wyszedł w Görlitz. 1709. 8. Porówn. Fontenella eloges p. 166. O jego zasługach w filozofii wraz z wyjątkami z jego *medicina mentis* porówn. G. G. Fülleborna *Beitrage Zesz. V.* str. 32.
- b) *Biographia Chr. Thomasiusa w Schröckha allgem. Biographie. T. V.* — Chr. Thomasius nach seinen Schicksalen und Schriften von H. Luden. Berlin. 1805. 8.
- G. G. Fülleborna o Chr. Thomasiusa Filozofii w IV. Zesz. jego Beiträge.
- c) Chr. Thomasia *introductio in philosophiam aulicam seu primae lineae libri de prudentia cogitandi atque ratiocinandi*. Lips. 1688. 8. Hal. 1702. *Introductio in philosophiam rationalem, in qua omnibus hominibus via plana et facilis panditur, sive syllogistica, verum, verisimile et falsum discernendi, novasque veritates inveniendi*. Lips. 1601. 8. *Einleitung zu der Vernunftlehre*. Halle, 1691. 8. i częścię. *Ausübung der Vernunftlehre*. Halle, 1701. 8. *Versuch vom Wesen des Geistes i t. d.* Halle, 1699. 1709. 8. Chr. Thomasia *Dissert. de crimine magiae*. Hal. 1701. 4.
- d) Chr. Thomasia *institutionum jurisprudentiae divinae libb. III., in quibus fundamenta juris nat. secundum hypotheses ill. Pufendorffii perspicue demonstrantur etc.* Francof. et Lips. 1688. 4. Hal. 1717. 4.; po niemiecku Halle, 1712. 4. *Fundamenta juris naturae et gentium, ex sensu communi deducta*. Hal. 1705. 1718. 4. Po niemiecku: *Grundlehre des Natur- und Völkerrechts*. Halle, 1709. 4. — *Introductio in philosophiam moralem cum praxi*. Hal. 1706. *Von der Kunst vernünftig u. tugendhaft zu lieben, od. Einleitung zur Sittenlehre*. Halle, 1692. 1710. 8. — *Von der Arznei wider die unvernünftige Liebe, oder Ausübung der Sittenlehre*. Halle. 1696. 1704. 8.
- Fr. Schneider *philosophia moralis secundum principia Thomasia-na*. Hal. 1723.
- e) Np. przez G. E. Schulze (*Leitfaden der Entwicklung der philos. Principien des bürgerl. u. peinl. Rechts*. Gött. 1813. 8. przedmowa str. 17.) i przez prawnika Hugona, który to oddzielone od moralności prawo natury nazywa śmiertelnym ciosem moralności.
- f) Ephraim Gerhard *delineatio juris naturalis sive de principiis just. libb. III. quibus fundamenta generalia doctrinae de decoro accesserunt*. Jen. 1712. 8.
- g) Nic. Hier. Gundling *via ad veritatem moralem*. Hal. 1714. 8. *Jus naturae et gentium etc.* Hal. 1714. 8. *Ausführlicher Discours über das Natur- und Völlerrecht*. Francof. u. Leipz. 1734. 4. Obacz o nim Schröckha *Lebensbeschr. berühmter Gelehrten T. II.*

- h) Gottfr. Achenwall *jus naturae*. Gott. 1750. Ed. VII. c. praef. de Selchow 1781. II. Tomi. 8. *Observationes juris nat. et gent.* Spec. I—IV. Gotting. 1754. 4. *Prolegomena jur. nat.* Gott. 1758. Ed. 4 V. 1781.
- i) Bud dei *elementa philos. practicae*. Hal. 1697. 8. i częściój. *Elementa philos. instrumentalis s. institutionum philos. eclecticae* T. I. — III. Hal. 1703. 8. i inne. Ed. VI. 1717. *Elementa philos. theor.* ib. 1703. 8. i częściój. *Selecta jur. nat. et gent.* Hal. 1704. 1717. 8.

II. WOLF I JEGO SZKOŁA, WRAZ Z PRZECIWNIKAMI I INNEMI WSPÓŁCZESNEMI FILOZOFAMI.

§ 362.

- Vita, fata et scripta Chr. Wolfii* Lips. et Breslav. 1739. 8. Joh. Chr. Gottsched's *historische Lobschrift auf Chr. Frhn. v. Wolf.* Halle, 1755. 4.
- Wolfa życie przez Gerbera przed Wolfa *Ekonomiką*; dalej inny żywot w Büschinga *Beiträge zur Lebengesch. berühmter Männer.* T. I. str. 3—138.
- Chr. Wolfii *Dissertat. inaug. Philosophia practica universalis methodo mathematica conscripta.* Lips. 1701. 4.
- Chr. Wolf's *vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes.* Halle, 1710. 8. i częściój—i po łacinie. *Vernünftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen, auch allen Dingen überhaupt.* Frankf. u. Leipz. 1719. 8. VI. Wyd. 1736. *Uwagi nad powyższém dziełem* 1724. 1727. 1733. 8.—*Versuche zur Erkenntniss der Natur und Kunst.* III. Voll. Halle, 1721—23. 8. *Vernünftige Gedanken von den Wirkungen der Natur.* Halle, 1723. 8.—*von den Absichten der natürlichen Dinge.* Frankf. 1724. 8. — *von des Menschen Thun und Lassen.* Halle, 1720.—*von dem gesellschaftlichen Leben der Menschen und dem gemeinen Wesen.* Halle, 1721. 8. *Institutiones juris naturae et gentium.* Hal. 1750. 8.; po niemiecku 1754. 8. *Nachricht von seinen eignen Schriften, die er in deutscher Sprache in verschiedenen Theilen der Weltweisheit herausgegeben.* Frankf. 1726. 8. *Gesammelte kleine philosophische Schriften.* Halle, 1740. IV. Tomy 8.
- Pisma łacińskie: Luculenta commentatio de differentia nexus rerum sapientis et fatalis necessitatis, nec non systematis* H. P. et hypothesis *Spinozae* 1723. *Oratio de Sinarum philosophia prima sive Ontologia.* Ib. 1730. *Cosmologia generalis.* Ib. 1731. *Psychologia empirica.* Ib. 1732. *Psychologia rationalis.* Fref. et Lips. 1734. *Theologia naturalis* 1736. 1737. II. Voll. 4. *Philosophia practica*

universalis. Ib. 1738. 1739. II. Voll. 4. Jus naturae. 1740. VIII. Voll. 4. Philosophia moralis sive ethica. Hal 1750. IV. Voll. 4. Philosophia civilis sive politica, kontynuowana przez Mich. Chr. Hanoviusa. Hal. 1746. IV. Voll. 4. Jus gentium. Hal. 1750. 4.

A. Meissner philosoph. Lexicon durch Erklärung des hochberühmten Weltweisen H. Chr. Wolfens sämtlichen deutschen Schriften seines philos. Systems zusammengetragen. Bayr. u. Hof. 1737. 8.

Christian Wolf (ur. 1679. w Wrocławiu) wykształcił się nauką matematyki, filozofii Des Carta i medicinae mentis Tschirnhausena, na znakomitego filozofa dogmatyczno-rozśadkowego. Był on nie tak oryginalnego, jak raczej analityczno-systematycznego ducha, połączonego z wielką popularnością. Przymiotami temi wyjednał filozofii Leibnitza, którą w wielu względach uzupełnił, rozległe na długi przeciąg czasu panowanie, wypędził w zupełności niemieckimi swemi pismami Scholastykę z Uniwersytetów Niemieckich (do czego przyczyniał się również Christ. Thomasius §. 361) i położył w umiejętnej kulturze Niemców i ich zamięłowaniu systematu, porządku i metody, trwałą zasługę. W r. 1707. został professorem matematyki w Halli; po długich sporach z zazdrośnemi swemi kolegami—zwłaszcza Janem Joach. Lange (§. 365.),—którzy obwiniali go o atheizm i przez których intrygi; wypędzony był z Halli r. 1723; później był professorem w Marburgu, ale w r. 1740 powołany został na powrót zaszczytnie przez Fryderyka II. do Halli, gdzie przeżywszy sławę swoją, umarł dnia 9. Kwietnia 1754 r.

§ 363.

Wolf jest pierwszym filozofem, który dokładną Encyklopedyą filozoficznych umiejtności nietylko wytknął, ale nawet w znacznej części obszérnie wyłożył. Według niego częściami filozofii theoretycznej są: Logika i Metafizyka, która obejmowała w sobie Ontologią, Psychologią racjonalną (różną od empiryecznej), Kosmologią i Theologią. Praktycznemi: ogólna filozofia praktyczna, ethyka, prawo natury, polityka; podział filozofii

dotąd jeszcze panujący, zprzydaniem estetyki. Osnowę filozofii téj znalazł powiększėj części przygotowaną od innych. Przyjął on idee Leibnitza z wyłączeniem nauki o władzach pojmowania monad, którą całkowicie opuścił i wprzód ustanowionėj harmonii, którą jako hypothezę ścieśnił jedynie do stósunku ciała i duszy i przerobił ją na dogmatyczny dualizm, jednakże wypełnił zarazem niektóre przerwy nowemi widokami i bystrém rozwinięciem już danych widoków. Głównėj zasługi szukał w jedności, wiążłości i systematyczném związku, jakie nadał całości za pośrednictwem tak zwanėj metody matematycznėj, którą poczytywał tylko za dokładne zastosowanie logicznych ustaw. Methoda ta wsparła wprawdzie w ogólności porządek, wyraźne rozróżnienie pojęć i oznaczoną terminologią, ale zarazem utworzyła pozór łatwości, iż wszystko dowiedzioném bydź może. Wkrótce więc zmieniła się w formalizm i pedantyzm, i czczością swych pojęć i obszérnością dowodów zniechęciła do theoretycznych, a mianowicie metafizycznych badań. Błędy filozofii Wolfa w tém się mieszczą: iż począł jedynie od myślenia, iż przeoczył formalne i materyalne warunki poznania, iż filozofią uważał za umiejętność możnego o ile jest możném, iż zasadę sprzeczności zrobił najwyższą zasadą wszelkiego poznania, iż pojęcia i definicje nominalne postawił na czele umiejętności, iż pominął realne ich znaczenie, iż niewytknął dostatecznego znamienia różnicy pomiędzy poznaniem rozumu a doświadczeniem, iż czynności duszy sprowadził do wyobrażeń i przeoczył rozróżnienie właściwości matematyki i filozofii w ich formach i treści. Filozofia ta równie jak Leibnitza wspierała determinizm.

§ 364.

W filozofii praktycznej Wolf dla gruntowności ducha swego stanowi szczególną epokę. Szukał on głównego pojęcia, z któregoby mógł przez rozumowanie wywieść cały zakres filozofii praktycznej i za pomocą któregoby pojedyncze części przyczepić systematycz-

nie do ogólnej (którą pierwszy z pomiędzy nowszych wypracował). Mniemaniem jego było: iż główne to pojęcie znalazł w pojęciu doskonałości, a doświadczenie zdawało się je sprawdzać. Z pomiędzy wolnych spraw, które zawsze rządzą pewne zmiany w naszym stanie i w naszych stosunkach do rzeczy, rozróżniał dobre i złe. To, co nasz stan udoskonala, to jest: co zaprowadza zgodność w nasz stan przeszły, obecny i przyszły, jest dobrem; złem zaś to, co go niedoskonałym czyni, czyli w sprzeczność z sobą wprowadza. Wolne sprawy są zatem podług niego konieczne i w sobie dobre lub złe, dla swych skutków i następstw, i niestają się one dopiero takimi z woli Boga. Według tego cnota jest zręcznością wydoskonalenia stanu swego. Najwyższą zasadą obyczajowości jest: czyń to, co ciębie i twój lub innych stan wydoskonala (*perfee te ipsum*), a pomijaj to, co go nie doskonałym robi. Taka jest ustawa rozumnej naszej natury, której sam Atheusz ulega, a która zgodna jest nawet z wolą Boską. W zakresie prawa, ustawa ta wyrzeczona jest pod formą obowiązku: obowiązany jesteś i t. d. W moralności rozum poznaje to, co człowieka doskonałym lub niedoskonałym czyni i wszelkie dobro moralne zawisło od poznania, złe od braku poznania dobrego. Dla tego zasada ta brzmi jeszcze: żyj podług rozumu. Wiedza o własnej doskonałości jest roskosz; stan trwałej rozkoszy szczęśliwością; wiedza o niewstrzymanym postępie do co raz wyższej doskonałości największą szczęśliwością i najwyższém dobrem człowieka *a*). Takie to są zasady, jakie Wolf podał dla etyki, dla prawa natury, w którym wykladał w powszechności prawa i obowiązki *b*), i dla polityki, a z których pojedyncze prawidła wywodził obszernie z pozorną łatwością. Jedność i ścisłość nadawały systematowi temu pierwszeństwo przed innemi, równie jak i ta okoliczność, iż rozum uważanym w nim był za źródło poznania nauki obyczajowej. Nieoznaczoność atoli głównego pojęcia, trudność zastosowania i wywiedzenia wszystkich obowiązków, zwłaszcza ludzkich i prawnych, równie jak brak moralnych

popędów, są głównymi błędami, które mimo usiłowań najznakomitszych filozofów tej szkoły, usunięte być nie mogły. Systemat ten miał tylko pozór systematu racjonalnego, i z braku dokładnego wyjaśnienia moralnej wiedzy, skończył na Eudemonizmie (porówn. §. 377). Pojedyncze przedmioty wykładano w szkole tej nie bez korzyści, np. Thomas Abbt (ur. 1738. w Ulmie, um. 1776.) c).

a) Pisma ethyczne Wolfa ob. §. 362. i J. Aug. Eberharda Sittenlehre. porówn. §. 377. Uw. d.

b) Za nim wystąpiło mnóstwo filozoficznych pisarzy uprawiających prawo natury, i Baumgarten tylko (§. 370.) Henr. Köhler w granicach wskazanych przez Gundlinga (§. 361.) je obrabiali. Prawo natury wyrabiali według zasad Wolfa: Nettelblatt (§. 370.), Darjes (§. 367.), a wreszcie pisarz prawa kryminalnego J. Chr. Friedrich Meister (Lehrb. des Naturr. Frey. a. d. O. 1809. 8.). Eklektycy Ludw. Jul. Friedr. Höpfner (um. 1797.) Naturrecht des einzelnen Menschen, der Gesellschaften und Völker. Giessen, 1780. II. Wyd. 1816. 8.— i J. Aug. Henr. Ulrich (um. 1813) odstąpili jedynie w niektórych częściach od tej szkoły.

c) Thom. Abbt vom Tode für das Vaterland. Bresl. 1761. 8. — Vom Verdienste. Berl. 1765. 8.

PRZECIWNICY WOLFA I EKLEKTYCY.

§ 365.

Zazdrość i nienawiść zrodziły Wolfowi niebezpiecznego nieprzyjaciela w Janie Joachimie Lange (ur. 1670. w Gardelegen, od r. 1709 do 1744. profesorzeologii w Halli) fanatyku i pietyście, który poddymał wrzaski przeciwko filozofii Wolfa, jakoby ta dla determinizmu i atheizmu szkodliwą była dla państwa i kościoła a), obudził wielu przeciwników jak np. Dan. Straehlera b), Jakob. Fryd. Müllera c) i innych, i wyrobił przez fakultetologiczny zakaz wykładania jej po Uniwersytetach. Przeciwnicy Leibnitzo - Wolfowskiej filozofii byli powiększają części uczonemi, ograniczonego ducha, i nastawali na nią z przesądu, jednostronnych widoków, stronnicości, albo z nienawiści ducha sekt, mianowicie na pojedyncze jej części i to w następstwach, bez cofnięcia się aż do zasad. Nie wielu tylko filozofów

roztrząsało ją gruntownie i pozyskało trwałą zasługę, jak np. Jan Andrzej Rüdiger (§. 366.) Jean Pierre de Crousaz (tamże), a szczególnie Christ. Aug. Crusius (§. 367.) i Jan Jérzy Darjes (tamże). Większa część sporów nie dotyczyła całego systematu, ale raczej pojedynczych części i nauk, mianowicie monadologii, wprzód ustanowionej harmonii, wolności i determinizmu; tu i owdzie robiono dobre uwagi nad methodą.

- a) Jo. Joach. Lange causa dei et religionis naturalis adversus atheismum etc. Hal. 1723. 8. Modesta disquisitio novi philosophiae systematis de deo, mundo et homine, et praesertim harmonia commercii inter animam et corpus praestabilita. Hal. 1723. 4.; (w której jedność Spinozizmu i nauki Leibniza w tym względzie wykryć usiłował) i placidae vindiciae modestae disquisitionis. Ibid. eod. Bescheidene ausführliche Entdeckung der falschen und schädlichen Philosophie. Halle, 1724. 4. — Nova anatome seu idea analytica systematis metaphysici Wolfiani. Francof. et Lips. 1726. 4. Porówn. Vollständige Sammlung aller Schriften in der Wolfischen und Langischen Streitigkeit. Marb. 1737. 8.
- b) Prüfung der vernünftigen Gedanken des H. Hofr. Wolf von Gott. u. s. w. erstes St. Halle, 1723. 8. II. St. 1724., przeciw czemu Wolf: Siceres Mittel wider ungegründete Verläumdungen. Tamże 1723.
- c) Zweifel gegen Hrn. Wolfens vernünftige Gedanken von den Kräften des menschl. Verstandes. i t. d. Giessen, 1731. 8.

§ 366.

Andrzej Rüdiger (ur. 1673. w Rochlitz, uczeń Christ. Thomasiusa (§. 361.), um. 1731. w Lipsku), odznaczał się, jako eklektyczny filozof, bystrością i naukowością, w wielu względach wykrył niedostateczności dotychczasowej filozofii i usiłował ją zreformować, często jednakże zmieniał swoje widoki i niemógł dojść do stałego systematu, bo mu zbywało na głębokości myślenia. Szczególne zasługi położył w logice, której zakresu atoli nierozróżniał od metafizyki, a mianowicie w nauce o prawdopodobieństwie, która dotąd całkowicie zaniedbaną była. Myśli jego o methodzie zmysłowej (matematycznej) i intelektualnej (filozoficznej) demonstracyi, zawierają dobre uwagi i pierwsze zarody ściślejzego rozróżnie-

nia matematyki i filozofii. Według niego podstawą filozofii jest czucie i realność. Jestestwo duszy, równie jak w powszechności wszystkich stworzonych rzeczy, poczytywał za rozciągłe, ale jednakże za duchowe. Jestestwo ciała zasadzał na elastyczności. Nastawał na wprzód ustanowioną harmonią przeciw Wolfowi, jako niezgodną z wolnością woli ludzkiej. Wywierał wielki wpływ, jako nauczyciel *a)*. Jean Pierre de Crousaz (§. 352.), oceniał metodę Wolfa najgruntowniej *b)*. Był on eklektykiem równie jak Jan Francis. Buddeus *c)* (§. 361.), Jan G. Walch *d)* (ur. w Meiningen 1695, um. 1775.), Samuel Christ. Hollman *e)* (ur. w Starym Szczucinie 1696, um. 1787.) i wielu innych tegoczesnych; ale dzieła jego zawierają skarb wybornych uwag i zdrowych sądów.

- a)* Andr. Rüdigeri Disp. de eo, quod omnes ideae oriuntur a sensu. Lips. 1704. De sensu veri et falsi libb. IV. Hal. 1709. 8. Ed. II. Lips. 1722. 4. Philosophia synthetica. Hal. 1707. II. Ed. pod tytułem: Institutiones eruditionis 1711. 8. III. Ed. emend. 1717. Physica divina, recta via etc. ad utramque hominis felicitatem etc. tendens. Fref. ad M. 1716. 4. Philosophia pragmatica. Lips. 1723. 8. Wolfens Meinung von dem Wesen der Seele und eines Geistes überhaupt, und Rüdiger's Gegenerinnerung. Leipz. 1727. 8.
- b)* Jean Pierre de Crousaz observations critiques sur l'abregé de la logique de Mr. Wolf. Geneve, 1744. 8.—porówn. §. 360. not. a. La logique ou système des reflexions qui peuvent contribuer à la netteté et à l'étendue de nos connoissances. Amstd. 1712. 8. III. ed. Amstd. 1725. IV. Voll. 8. Logicae systema. Genev. 1724. II. Voll. 8. De mente humana, substantia a corpore distincta et immortal. Diss. philosoph. theolog. Groning. 1726. 4. De l'esprit humain. Basel. 1741. 4. Traité du Beau. Amstd. 1712. II. ed. 1724. II. Voll. 12. Traité de l'éducation des enfans. à la Haye, 1722. II. Voll. 12. porówn. §. 352.
- c)* Bedenken über die Wolfische Philosophie. Freiburg, 1724. 8. Bescheidene Antwort auf Wolf's Anmerkungen. Jena, 1724. 8.; i bescheidene Beweise, dass das Buddeische Bedenken noch fest stehe. Więcej pism jego w inném miejscu. Ob. Spis.
- d)* Joh. Georg. Walch Einleitung in die Philosophie. Leipzig. 1727. 8. po łacinie. 1730. 8. Philosophisches Lexicon. Leipz. 1726. 1733 8. IV. Wyd. 1775. II. Voll. 8. wydany przez Henningsa.
- e)* Wprzód przeciwnik Wolfa (w swój commentatio philos. de harmonia inter animam et corpus praestabilita. Viteb. 1724. 4. po-

równ. §, 370. not. a.) *Institutiones philosophicae*. Tom. II. Viteb. 1727. Paulo uberior in omnem philosophiam introductio. T. I. Viteb. 1734. T. II et III. Gott. 1737. 1740 8. *Philosophia prima, quae Metaphysica vulgo dicitur*. Gotting. 1747. 8. *Diss. de vera philosophiae notione*. Viteb. 1728. 4.

§ 367.

Z pomiędzy wszystkich przeciwników Wolfa zasługuje na najpiérwsze miejsce Christ. Aug. Crusius, dla filozoficznój swój bystrości. Urodził się on w r. 1712. w Leune, niedaleko Merseburga, a wykształciwszy się pod Rüdigerem, został Professorem filozofii i theologii w Lipsku, gdzie umarł 1750. Nieprzychylność dla systematu Wolfa odziedziczył po nauczycielu swoim, powiększała się ona jego ściślém przywiązaniem się do systematu theologicznego i praktyczném jego czuciem. Chciał on wynaleść prawdziwy systemat, któryby zgodny ze zdrowym rozumem i theologią, poprawił błędy systematu Wolfa, w którym naganiał zbyt rozległe użycie zasady dostatecznego powodu. Jednakże do odkrycia głównych błędów ówczesnego dogmatyzmu zbywało mu na głębokości i wolności ducha i rozleglejszém zwróceniu uwagi na naturę ducha ludzkiego. Dla tego niemógł prawdziwój zaprowadzić reformy, chociaż wiele rzeczy przewidywał należyciej, aniżeli inni mu współcześni. Wzniósł bystro wydumany i ściśle wiążący się systemat, w którym gubił się częstokroć w dowolnych przypuszczeniach i mystycznych widokach a). Filozofia jest, podług niego, zbiorem takich prawd rozumowych, których przedmioty ciągle trwają; różni się od matematyki przedmiotem i methodą; częściami jój są: logika, metafizyka i filozofia dyscyplinarna (to jest praktyczna). W miejsce zasady sprzeczności wprowadził zasadę: o czém myśleć można, która według niego zawiera w sobie zasadę sprzeczności, nieoddzielności i niepołączalności, jako piérwszą, i wywodził pewność poznania ludzkiego z wewnętrznego przymusu i z skłonności rozsądku pozytywania pewnych rzeczy za prawdziwe, a w reszcie z praw-

dziwości Boga. W logice począł od badań psychologicznych. Duszy przyznaje wiele sił podstawnych. W metafizyce ograniczył zasadę dostatecznego powodu rozróżnieniem przyczyny istnienia i zawisłości, i przypuszczeniem głównej czynności wolności, przez co stał się indifferentystą. Oznaczył pojęcie istnienia, ale przestrzeń i czas zrobił ogólnikami istnienia, dla tego przyznać je musiał pojedynczym substancjom i Bogu. Odrzucał dowód względem istnienia Boga, wyprowadzany z pojęcia najdoskonalszego jestestwa, (gdyż w tém pomieścił idealne i realne istnienie) i z przypadkowości świata, i wywodził je przeciwnie z przypadkowości substancyi. Dla bezwarunkowo-obojętnej bezwolności, jaką przyznawał Bogu, Crusius uważał Boga za wolnego twórcę i dowolnego władzcę świata, którego wola jest bezwarunkowym przepisem dla rozumnych jestestw, a uświetnienie jego celem stworzenia. Dla obojętnej téj wolności Boga i jestestw świata, Crusius zaprzecza optymizm Leibnitza.—Joach. G. Darjes (ur. w Güstrow 1614, um. professorem filozofii w Frankforcie nad Odrą 1791), ulubiony za swych czasów Eklektyk z powodu jasnego oznaczenia filozoficznych pojęć, zbliżał się do Crusiusa w wielu względach *b*). W filozofii praktycznej bliższym był Wolfa.

- a*) Christ. Aug. Crusius *Weg zur Gewissheit und Zuverlässigkeit der menschlichen Erkenntniss*. Leipz. 1747. 8.—*Entwurf der nothwendigen Vernunftwahrheiten*, insofern sie den zufälligen entgegengesetzt werden. Leipz. 1745. 8. *Dissertatio de usu et limitibus rationis sufficientis*. Lips. 1752. *De summis rationis principiis*. Lips. 1752. 8. *Abhandl. von dem rechten Gebrauche und der Einschränkung des sogenannten Satzes vom zureichenden oder besser determinirenden Grunde*. N. W. Leipz. 1766. 8. *Anleitung üb. natürliche Begebenheiten ordentlich u. vorsichtig nachzudenken*. 2. Tomy. Leipz. 1774. 8.

Justin Elias Wüstemann *Einleit. in das Lehrgebäude des Hrn. Dr. Crusius*. Witeb. 1751. 8.

- b*) Jo. Ge. Darjes *via ad veritatem*. Jen. 1755. po niemiecku 1776. 8. *Elementa metaphysices*. Jen. 1743—44. II. Voll. 4. *Anmerkungen über einige Sätze der Wolfischen Metaphysik*. Frankf. u. Leipz. 1748. 4. *Philosophische Nebenstunden*. Jen. 1749—1752.

IV. Sammlungen. 8. Erste Gründe der philosophischen Sittenlehre. Jen. 1755. 8. Institutiones jurisprudentiae universalis. Jen. 1745. 8.—Schichtegrolla Nekrolog z r. 1792. II. T.

§ 368.

W nauce obyczajowej * Crusius niepoczął od pojęć, lecz od rozważania woli i popędów sumienia, podniósł pojęcie tego, co jest obowiązkiem, moralnej konieczności, czyli należności, i wolności, jako podstawnej siły duszy ludzkiej, (którą jednakże poznał głównie z jej ujemnej strony, jako niezawisłość od ustaw fizycznych, jako bezustawowość) i rozróżniał dokładniej formalność w wolnych sprawach i ich pobudki. Pojęcie ustawy doprowadziło go na pojęcie najwyższego Władcy, jako ustawodawcy, przez co woła Boga stała się znowu równie jak u Scholastyków zasadą moralności. Co się z doskonałościami Boga i z jego zamiarami zgadza jest dobrym i obowiązującym przepisem dla rozumnego jestestwa. Bóg chce przedewszystkiem i najgłówniej cnoty wolnych swych stworzeń, a następnie, dla swęj dobroci ich szczęśliwości. Mimo atoli wybornych prawd, jakie systemat ten zawiera i ugruntowanego, ale nie w zupełności przewidzianego rozróżnienia powinności i musu, cnoty i szczęśliwości, dalekim jednakże jest od celu umiejętnej doskonałości, z przyczyny braku wewnętrznej zasady dla ustawodawstwa i oznaczonego pojęcia cnoty.

* Crusius Anweisung vernünftig zu leben, darinnen nach Erklärung des menschl. Willens die natürl. Pflichten und die allgem. Klugheitslehren im richtigen Zusammenhange vorgetragen werden. Leipz. 1744. 3. Wyd. 1767. 8.

ROZSZÉRZENIE FILOZOFII WOLFA I JÉJ ZWOLENNICY.

§ 369.

Pomimo wszystkich przeciwników i wszystkich przesładowań i sporów (zwłaszcza w pierwszych 25 latach XVIII. wieku), Wolf pozyskał mnóstwo zwolenników i utworzył szkołę, która przez pewien przeciąg czasu od

1725 do 1750 r. była panującą, a licząc wiele dobrych głów, które z niej wyszły, niepospolity wpływ wywierała. Systemat Leibnitzo-Wolfowski był broniony, wykształcany i stosowany początkowo w ścisłej formie szkolnej, później według wzoru Francuzów i Anglików w wolnej postaci i z obejrzeniem się na warunki smaku *a*). Najsławniejszymi Wolfistami byli: Jerzy Beru. Bilfinger albo raczej Bülfinger *b*), (professor w Tübindze, ur. 1693, um. 1750), Ludw. Phil. Thümmig *c*), (ur. w Culmbach 1697, um. professorem w Cassel 1728); z pomiędzy theologów: obrońca Wolfa proboszcz J. Gust. Reinbeck *d*), (ur. w Zelle 1682, um. 1741), J. Piotr. Reusch *f*), (ur. w Almersbach 1691, um. professorem theologii w Jenie 1757) i Jerzy Henr. Riebov albo Ribbov *g*), (ur. w Loechau przy Gottyndze 1724, um. 1774); dalej prawnicy: Jan Bogumił Heineccius (ur. w Einsenberg 1680, um. professorem prawa i tajnym Radcą Pruskim w Halli 1741), J. Adam Ickstadt *h*), (ur. 1720, um. 1776), J. Ulr. Cramer *i*), (ur. w Ulmie 1706, um. 1772), i Dan. Nettelblatt *k*), ur. w Rostoku 1719, um. 1791), (porówn. §. 364. Uw. b.) J. J. Schierschmidt, (um. professorem prawa w Erlandze 1778), a mianowicie Jan Henr. Winckler *l*) (ur. w Lipsku 1703, um. 1770); dalej Jan Chph. Gottsched *m*) (ur. pod Królewcem 1700, um. 1776) i zasłużeni książkami swojemi Jan Aug. Ernesti (ur. w Tennstadt 1707, um. 1781), Fried. Christ. Baumeister *n*), (ur. 1708 w Gorlicach, um. 1785), Marcin Knutzen *o*), (um. 1751), lecz przed innemi Alex. Bogumił Baumgarten (ur. 1714 w Berlinie, um. 1762 w Frankforcie nad Odrą), który wślawił się bystrą analizą pojęć, wielu nowemi widokami i pierwszą napisał estetykę *p*). Filozofia jest podług niego umiejętnością uprzymiotnień, które bez wiary poznane być mogą. Jer. Franc. Meyer *q*) (um. 1777 w Halli), uczeń poprzedniego, komentował książki nauczyciela swego i wyłożył szczególne przedmioty.

- a) R. Günther Ludovici ausführlicher Entwurf einer vollständigen Historie der Wolfischen Philosophie. II. Wyd. Leipz. 1737. III. Tomy. 8. — Neueste Merkwürdigkeiten der Leibnitz-Wolfischen Philosophie. Leipz. 1738. 8. Sammlung u. Auszüge der sämtlichen Streitschriften wegen der Wolfischen Philosophie. Leipz. 1737. II. Tomy. 8.
- Ge. Volkmar Hartmann's Anleitung zur Histoire der Leibnitz-Wolfischen Philosophie, und der darinnen von H. Prof. Langen erregten Controvers etc. Francf. u. Leipz. 1737. 8.
- b) Ge. Bernh. Bilfinger (Inaugural. diss. ob. §. 357. not. c.) Zur Vertheidigung der Leibnitzischen Lehre vom Urspr. des Bösen: Commentat. philos. de origine et permissione mali, praecipue moralis. Fref. et Lips. 1724. 8.; i wcześniejsza Disp. de triplici rerum cognitione, historica, philosophica et mathematica. Tubing. 1722. 4. Dilucidationes philosophicae de deo, anima humana, mundo et generalibus rerum affectionibus. ib. 1725. 4. 1740. 1768. Praecepta logica curante Chph. Fried. Vellnagel. Jen. 1729. 8. Ob. pod §. 356. przytoczone pismo i Epistolae amoebeae Bulfingeri et Hollmanni de harmonia praestabilita. 1728. De viribus corpori insitis et illar. mensura in Comm. Acad. Petrop. 1731.
- c) Lud. Phil. Thümmig Institutiones philosophiae Wolfianae. Francof. et Lips. 1725 i 26. 8. II. Tomy. (krótki rys filozofii Wolfa.) De immortalitate animae ex intima ejus natura demonstrata. Hal. 1721. de principio jur. nat. Wolfiano. Cassellis 1724. Meletemata varii et rarioris argumenti in unum volumen collecta. O innych jego pismach ob. Hartmanna przytoczony wstęp (Uw. a.) str. 1106.
- d) Tu należy jego przedmowa (von dem Gebrauch der Vernunft-und Weltweisheit in der Gottesgelahrtheit) do Betrachtungen über die in der Augsburgischen Confession enthaltenen und damit verknüpften göttlichen Wahrheiten etc. Berl. u. Leipz. 1731. 4.
- e) Isr. Gottl. Canz philosophiae Leibnitianae et Wolfianae usus in theologia. Francof. et Lips. 1728. 1734. 4. Disciplinae morales omnes etc. perpetuo nexu traditae. Lips. 1739. 8. Ontologia. Tubing. 1741. 8. i wiele pism theologicznych.
- f) Joh. Petr. Bensch Via ad perfectiones intellectus compendiaria. Isenaci, 1728. 8. Systema logicum. Jen. 1734. 8. Systema metaphysicum antiquiorum atque recentiorum. Jen. 1735. 8. i wiele dzieł theologicznych.
- g) Kiebovii fernere Erläuterung der vernünftigen Gedanken des Hrn. Wolfens von Gott u. s. w. Fref. u. Leipz. 1726. 8. Diss. de anima brutorum przy wydaniu Rorariusi. Helmst. 1729. 8.
- h) De Ickstadt elementa juris gentium. Wirceb. 1740. 4. Opuscula juridica. Ingolst. et Aug. Vind. 1747. II. Voll. 4.

- i) Jo. Ul. Cramer usus philosophiae Wolfianae in jure. Marb. Specimina XIII. 1740. 4. Opuscula. Marb. 1742. IV. Voll. 4.
- k) Dan. Nettelbladt systema elementare universae jurisprudentiae naturalis, usui jurisprudentiae positivae accommodatum. Hal. 1749. Ed. V. 1785. 8.
- l) Job. H. Winckler institutiones philos. Wolfianae etc. usibus academicis accommodatae. Lips. 1735. 8.
- m) Joh. Chph. Gottsched erste Gründe der gesammten Weltweisheit i t. d. Leipz. 1734. II. Tomy 8. II. Wyd. 1735—36. i wiele innych pism.
- n) Fr. Chr. Baumeister philos. definitiva, h. e. definitiones philosophicae ex systemate L. B. a Wolf in unum collectae. Viteb. 1735. 8. 1762. Institutiones philos. rationalis, i Institutt. metaphysicae. — Histor. doctrinae de mundo optimo. Gorl. 1741. 8.
- o) Mart. Knutzen Elementa philosophiae rationalis sive Logica. Regiomont. 1771. 8. — Von der immateriellen Natur der Seele. Frankf. 1744. 8. — Systema causarum efficientium. Lips. 1745. 8.
- p) Alex. Gottl. Baumgarten philosophia generalis edid. cum dissert. prooemiali de dubitatione et certitudine I. Chr. Förster. Hal. 1770. 8. Metaphysica. Hal. 1739. 8. Ethica philosophica. Hal. 1740. 8; Jus naturae. Hal. 1765. 8. De nonnullis ad poëma pertinentibus. Hal. 1735. 4. Aesthetica. Frcf. ad Viadr. 1750—58. II. Voll. 8. Ed. II. Frcf. 1759. Acroasis logica aucta et in systema redacta a Jo. Gottl. Toellnero. Ed. II. Hal. 1773. — Porównaj: Ge. Fried. Meier's Leben Baumgarten's. Halle, 1763. 8.
- q) Sam. Gotth. Lange Leben G. F. Meier's. Halle, 1778. 8, Ge. Fr. Meier Versuch einer allgemeinen Auslegungskunst. Halle, 1756. 8. Metaphysik. Halle, 1756. IV. Tomy 8. Beweis, dass die menschliche Seele ewig lebt. II. Wyd. Halle, 1754. 8. Vertheidigung desselben. Beweis der vorherbestimmten Uebereinstimmung. Halle, 1753. 8. Versuch eines neuen Lehrgebäudes von d. Seelen der Thiere. Halle, 1756. 8. Gedanken von dem Zustande der Seele nach dem Tode; Beurtheilung des abermaligen Versuchs einer Theodicee; Gedanken von der Religion. Anfangsgründe der schönen Wissenschaften. Halle, 1748. II. Wyd. 1754. III. Tomy 8. Philosophische Sittenlehre. Halle, 1753—1761. V. Tomów 8. Betrachtung über die natürliche Anlage zur Tugend und zum Laster. Halle, 1776. 8. Recht der Natur. Halle, 1767. 8. Versuch von der Nothwendigkeit einer nähern Offenbarung. Halle, 1747. 8. Untersuchung verschiedener Materien aus der Weltweisheit. Halle, 1768—1771. IV. Tomy 8.

§ 370.

Później, (około środka XVIII. wieku) poczęto się mniej zajmować właściwemi naukami téj filozofii i wyśmiewano pedancki formalizm zwolenników Wolfa *; upadła powaga metafizyki, dążność nieodnosiła się do jedności zasad, lecz do różnaitości i wielostronności zastosowania, raczej do rozszerzenia zakresu, a niżeli do mocnego połączenia treści. Empiryzm Locka wciskał się coraz więcej w sposób myślenia, a przez to, równie jak przez smak wieku i wzniowioną naukę historii filozofii, rozszerzył się duch eklektyczny, synkretyczny i popularny, który zmierzał raczej do upodobania i pożytku, aniżeli do gruntowności.

* Niezmiernie wiele wpływu wywarł Voltaira *Candide ou l'Optimisme*, naprzód 1757.—Porówn. *Vollständige Sammlung aller Streitschriften zwischen Maupertuis und Sam. König*. Leipz. 1758. 8.

O D D Z I A Ł V.

S K E P T Y C Y Z M H U M A.

§ 371.

W Anglii panującym był kierunek empiryczny. Lekarz Dawid Hartley (ur. w Illingworth 1704, umarł w Bath 1757), który we względzie swego religijno-moralnego charakteru ma największe podobieństwo z Bonnetem (§. 374.), rozwijał filozoficzne badania Locka z materyalistyczną jednostronnością *a*). Czynności umysłowe człowieka doprowadził na powrót do spowinowacenia idei i ugruntował je na hipotezie o drganiu nerwów i eteru. Uznaje on tylko psychologiczną wolność (jako władzę wybierania i działania z pobudek) i uważa Boga za jedyną przyczynę wszelkich zrząceń w naturze, równie jak wszystkich spraw człowieka. Ludzie są tylko narzędziami jego do ostatniego celu całości. Moralność i niemoralność spraw zasadza się na ich stósunku do szczęśliwości lub nędzy. Ale większy nierównie filozof doszedł do rozleglejszego skeptycyzmu na drodze wskazanój przez

Locka. Idealizm Berkeley'a (§. 349.), na którego mniej dawano baczności, nietylko niemógł mu zapobiedz, ale nawet dopomógł mu do głębszych zaciekań. Poznał to Dawid Hume, który w r. 1711 urodził się w Edynburgu, a przykładając się do prawa, oddał się następnie nauce historyi i filozofii i całe życie im poświęcił *b*). Z przenikliwą bystrością rozbierał on naturę człowieka, jako poznającego jestestwa, ze stanowiska empiryzmu Locka. To naprowadziło go, przez ścisłe myślenie, na Skeptyczny wypadek: iż nie masz przedmiotowo pewnego filozoficznego poznania, i że w wiedzy naszej ograniczamy się na wyobrażeniach naszych i podmiotowém ich połączeniu. W badaniach tych Huma, skeptycyzm filozoficzny zjawia się z pozorną siłą i scisłością, z jakimi nigdy dotąd niewystąpił i wystawiony jest z wielkiem oznaczeniem, jasnością i pięknnością. Wszystkie wyobrażenia są według Huma częścią wrażeniami, częścią pojęciami czyli ideami; drugie są tylko wizerunkami pierwszych i różnią się od nich mniejszą mocą i żywością. Wszystkie przedmioty rozumu są albo odniesieniami pojęć, do których należą zdania matematyczne, albo czynami doświadczenia. Przeświadczenie nasze o jakowymś czynie zasada się na wrażeniu, czuciu, pamięci i na wnioskach z związku zawisłości, to jest: stósunku przyczyny i skutku. Znajomość tego związku zawisłości niepowstaje z wniosków a priori, lecz wprost z doświadczenia. Wnioskujemy, oczekując podobnych skutków z podobnych przyczyn, z zasady nazwyeczajenia się połączenia różnych zjawień, czyli spowinowacania wyobrażeń. Nie masz więc poznania po za doświadczeniem, nie masz metafizyki. Doświadczenie atoli niema téj widoczności, jaką ma demonstracya matematyczna, lecz gruntuje się ostatecznie na instynkcie, który mylić może. Zresztą, co do sporu pomiędzy instynktem, a pospolitą filozofią, we względzie pojęć przestrzeni, czasu i zawisłości, mogłoby być podeciągnięte pod wątpliwość, gdyby skeptycyzm takowy niebył pokonany przyrodzonym instynktem. Geometrya i matematyka są przedmio-

tami oderwanęj umiejętności, krytyka (Estetyka) i moralność, przedmiotami czucia i nie należą do rozsądku. We względzie moralności nauczał: iż zasługa moralna zasadza się na użyteczności lub przyjemności (*utile et dulce*) przymiotów osoby, tak dla niej jak i dla innych, iż następnie rozum (jako władza *reflexyi*) ma znakomity udział w moralnych rozstrzygnięciach, ale sam niewystarcza do moralnej pochwały lub nagany. Przypuszczał on przeto zmysł moralny, czyli uczucie moralne, które równał ze smakiem, jako powodem oznaczenia praw moralnych. Uczucie to jest uczuciem szczęśliwości lub nędzy człowieka. Przez to systemat moralnego zmysłu nową otrzymał podporę. Nierozstrzygnął zapytania czyli miłość własna lub sprzyjanie przeważa w ludzkiej naturze. — Hume zastosował swój sceptycyzm dotyczący wprawdzie najbliższej spekulacji i zdający się głęboko sięgać istności poznania, szczególnież do istnienia Boga, opatrności, cudów, nieśmiertelności duszy i chciał dowieść: iż względnie tych przedmiotów niemasz widocznych i doskonałe przeświadczenie rządzących zasad. Życie jego było nienaganne. Umarł d. 15 Sierpnia 1770.

a) David Hartley's observations on man; his duty and his expectations in two parts. Lond. 1749. 8. II. Voll.; po niemiecku w wyjątku przełożone z uwagami i dodatkami pomnożone (przez Pistoriusa). Rostock u. Leipz. 1772. II. Tomy. 8. — Theory of human mind with essays by Jos. Priestley. Lond. 1775. 8.

b) Biographie: The life of Dav. Hume written by himself. Lond. 1777. 12. po łacinie 1787. po francuzku Londyn, 1777. 12. Supplement to the life of D. Hume. (List Ad. Schmitza do Will. Strahama, przyłączony do własnej jego biografii — A Letter to Ad. Smith on the life, death and philosophy of his Friend D. Hume by one of the people called Christians. Oxford, 1777. — Apology for the life and writings of D. Hume etc. Lond. 1777. — Curious particulars and genuine anecdotes respecting the late Lord Chesterfield and D. Hume etc. Lond. 1788. — Anekdoten und Charakterzüge aus D. Hume's Leben, von Chr. Fr. Stäudlin w Berl. Monatsschr. Nov. 1791.

Pisma: Dav. Hume's treatise of human nature etc. Lond. 1738. III. Vol. 8. 1739. III. Voll. 4. (Abhandlung über die menschliche Natur, nebst kritischen Versuchen über dieses Werk von Ludw.

H. Jacob. Halle, 1790. 1791. III. Tomy 8.) Essays moral, political and literary. Edinb. 1742. I. Voll. 8. Enquiry concerning human understanding. Lond. 1748. 8. (przerobienie wymienionego naprzód dzieła wyszło także jako Tom drugi Essays), po niemiecku: Untersuchung über den menschlichen Verstand (przekład Sulzera.) Hamb. u. Leipz. 1755. 8.; Tennemann'a wraz z rozprawą Reinholda o Skeptycyzmie. Jen. 1793. 8. — Political discourses. Lond. 1749. Edinb. 1752. 1753. (i w drugim Tomie Essays). — Enquiry concerning the principles of moral. Lond. 1751. 8. — The natural history of religion. Lond. 1755. 8. (dwa ostatnie w IV. Tomie Essays. Nowe wydanie tych Essays ma tytuł: Essays and treatises on several subjects in IV. Voll. Lond. 1784. 8.) — Dialogues concerning natural religion Ed. II. Lond. 1779. 8. Gespräche üb. die natürl. Religion von D. Hume, übers. von Schreiter, nebst einem Gespräch üb. den Atheismus von Ernst Platner. Leipz. 1781. 8. Ob. Jacobi: D. Hume oder üb. d. Glauben oder Idealismus und Realismus. Bresl. 1787. 8. i w jego dziełach). — Essays on suicide and the immortality of the soul. a new. edit. etc. Lond. 1789. 8. przyznawane jest Humowi.

PRZECIWNICY HUMA I INNI SZKOCCY I ANGIELSCY FILOZOFOWIE.

§ 372.

Skeptycyzm Huma, o ile nietylko samych przedmiotów doświadczenia, ale więcej jeszcze religijnych sięgał poznać, wzbudził powszechną uwagę. Wielu wystąpiło przeciw niemu, ale ci niedobrali się dna skeptycznych napaści, ani ich oddalić nieumieli, odwołując się do powszechnego rozsądku ludzkiego (common sense) lub przyrodzonego instynktu. Do przeciwników tych należy mianowicie trzech Szkotów: Thomas Reid (ur. 1704, był professorem w Glasgowie, um. 1796), sumienny badacz prawdy, który uznawał pewne niezawisłe od doświadczenia zasady poznania, ale filozofią uważał za umiejętność ducha ludzkiego, która ugruntowana być winna na zasadach wspólnego zmysłu, a który za duchowy instynkt poczytywał *a*). Wymowny James Beattie (ur. 1735, professor moralności w Edynburgu, a później w Aberdeen, um. 1803), który z większym zapale, ale z mniej filozoficznym duchem, usiłował

ratować zakłócone przez skeptycyzm prawdy, hołdował systematowi moralnego zmysłu i podał piękne estetyczne badania *b)* i James Oswald (żył 1779), duchowny Szkocki, który naukę o wspólnym zmyśle ludzkim, podniósł do najwyższego szczytu *c)* i zrobił go najwyższym sędzią wszystkich poszukiwań i badań. Wprawdzie mężowie ci wykryli zboczenie spekulacyi, gruntującęj wszelkie przeświadczenie na demonstracyi, jednakże przez swą zasadę popadli w przeciwny błąd zgnuśnialego rozumu.

- a)* The life and writings of Thom. Reid by Dugald Stewart. Edinb. 1803. 8.—Thom. Reid Inquiry into the human mind on the principle of common sense. III. Ed. Lond. 1769. 8. po niemiecku: Untersuchungen über den menschlichen Verstand, oder die Grundsätze des gemeinen Menschenverstandes. Leipz. 1782. 8. Essays on the intellectual powers of man. Edinb. 1785. 4. Essays on the active powers of man. Edinb. 1788. 4. Główném dziełem są: Essays on the powers of the human mind. Lond. 1803. III. Voll. 8.
- b)* Account of the life of Jam. Beattie Essay on the nature and immutability of truth in opposition to sophistry and skepticism. Edinb. 1770. V. ed. Lond. 1674. 8. przekład przez Gerstenberga: Versuch über die Natur und Unveränderlichkeit der Wahrheit. Kopenh. u. Leipz. 1772. 8. według V. Wyd. Leipz. 1777., i w Beattiego dziełach, (po niemiecku Meinharda) Leipz. 1779. 1780. II. Tom. 8. Theory of the language. Lond. 1788. 8. (po niemiecku przez Meinersa 1779. II. Tomy 8.) Dissertations moral an critical. Lond. 1783. 4. (po niemiecku L. Grosse. Götting, 1789—90. III. T. 8.) Elements of science of moral. Vol. I. Edinb. 1790. Vol. II. 1793. (po niemiecku przez Moritz: Grundlinien der Psychologie. 1790. I. T. 8.)
- c)* James Oswald appeal to common sense in behalf of religion. Edinb. 1766. 1772. II. Voll. 8. po niemiecku przez Wilmsena Leipz. 1774. II. Tomy 8.

§ 373.

Sławny jako fizyk Joz. Priestley (ur. w Fliefieldhead 1773, um. 1804), krytykował Huma i jego przeciwników; szczęśliwiej drugich (nazywał on sprawiedliwie instynktowe zasady qualitates occultas), aniżeli pierwszego, stawiając na przeciw Humowi słaby dowód o istnieniu Boga *a)*. Z resztą idąc śladem Hartleya nastawał na spirytualizm i wolność indifferencyi, jako jawny deter-

ministra i usiłował dowieść materyalności duszy *b*). Edward Search (około 1769), który w moralności wszystko do własnej odnosił korzyści *c*), zbliżał się w swych rozumowaniach do Priestleya. Richard Price (ur. w Tynton 1723, um. 1791), postawił na przeciw zasady empiryzmu, iż wszelkie nasze poznanie hierze początek z zmysłowości, to zdanie: iż rozsądek czyli władza myślenia różni się istotnie od zmysłowości, i jest źródłem właściwych wyobrażeń, różnych od zmysłowych *d*). Wreszcie wyjaśnił z bystrością wiele głównych punktów moralności i nastawał na systemat moralnego zmysłu, jako niezgodny z niezmiennemi moralnemi pojęciami głównemi, które równie jak pojęcia substancyi i przyczyny uważał za wieczne i pierwotne zasady rozsądku i za niezawisłe od Boskiej woli. Wyjaśnił istotną różnicę pomiędzy obyczajowością a zmysłowością, cnotą a szczęśliwością, lecz zarazem i związek zachodzący pomiędzy ostatniemi *e*). Przeciwnie systemat moralnego zmysłu poparł Henry Home (ur. w Edinburgu, od r. 1752. był Lordem Raimes, um. 1782), sławny jako twórca estetycznej krytyki *f*) i Ad. Ferguson (ur. w Logierait w Szkocyi 1724, um. 1816), który cnotę zasadzał na dążności ku ciągłemu rozwijaniu jęj natury, aż do duchowej doskonałości *g*). Adam Smith przyjaciel Huma (ur. w Kirkaldy w Szkocyi 1723, um. 1790), sławny z klassycznego dzieła o bogactwie narodowem, uznał: iż jestestwo obyczajowości zasadzać się może jedynie na sprawach, które ogólne zyskują potwierdzenie, dla tego też sympathyą uważał za zasadę moralności. Przez sympathyą stawiamy się w miejscu drugiego człowieka i oceniamy odpowiedniość spraw jego, wolnie od podmiotowych jego oznaczeń i bezstronnie. Z bezstronnych tych sądów tworzą się ogólne prawidła moralnego działania dla własnych działań *h*). Działaj tak, aby inni z tobą sympathyzować mogli. Thomas Paine (założyciel Rzeczypospolitej Zjednoczonych Stanów, ur. w Hrabstwie Norfolk 1737, um. w Ameryce 1809) zdziwił samych Anglików swemi ultra-demokratycznemi zasadami i widokami *i*).

Z psychologicznemi badaniami Anglików łączą się badania estetyczne (np. o smaku przez Alisona, Gerarda, Burkego), dalej ich badania dotyczące języka i historyi rodu ludzkiego.

a) Jos. Priestley an examination of Dr. Reid's Inquiry into the human mind, Dr. Beattie's essay etc., and Dr. Oswald's appeal to common sense. Lond. 1774. 8. — Letters to an philosophical unbeliever, containing an examination of the principal objections to the doctrines of natural religion and especially those contained in the writings of Mr. Hume. Bath. 1780. P. I. II. po niemiecku Leipz. 1782. 8. Additional letters. 1781—87. i a continuation of the letters. Northumberland—town 1794. 8.

b) The life of Joseph Priestley with critical observations on his works and extracts from his writings etc. by J. Carry. Lond. 1804. 8. Joseph Priestley Disquisitions relating to matter and spirit. etc. Lond. 1777. 8. The doctrine of philosophical necessity illustrated being an appendix to the disquisitions relating to matter and spirit, with an answer to the letters on materialism and on Hartley's theory of the mind. Lond. 1777. 8. i: Letter to John Palmer in defense of the illustration of philos. necessity Lond. 1779. Second letter. 1780. 8. Three dissertations on the doctrine of materialism, and philosophical necessity. London, 1778. 8.

Przeciw którym oprócz pism Palmera i Bryanta:

Richard Price Letters on materialism and philosophical necessity. Lond. 1778. 8.

Auszüge aus Dr. Priestley's Schriften über die Nothwendigkeit des Willens und über die Vibrationen der Gehirnnerven als die materiellen Ursachen des Empfindens und Denkens, nebst Betrachtungen über diese Gegenstände und einer Vergleichung der Vibrationshypothese mit Hrn. Dr. Gall's Schädellehre. Altona, 1806. 8.

c) Ed. Search Light of nature pursued. London. 1769—70. V. Voll. 8. po niemiecku przez J. P. Erxleben. Götting. 1771. 8. Freewill, fore-knowlegde and fate. Lond. 1763. 8.

d) Porównaj not. b.)

e) Price Review of the principal questions and difficulties in moral particularly those respecting the origin of our ideas of virtue, its nature, relation to the deity, obligation, subject, matter and sanctions. Lond. 1758. 8.; III. ed. Lond. 1787. 8.

f) Henry Home Essays on the principles of morality and natural religion. Edinb. 1751. 8. po niemiecku przez Rautenberg a. Versuche über die Principien der Sittlichkeit etc. Brannschw. 1768. II. Tomy 8. — Historical law. 1759. 8. i the principles of equity, 1760. fol. po niemiecku: Versuch über die moral. Gesetze der Gesellschaft. Leipz. 1778. — Elements of criticism. Lond.

1762. III. Voll. 8.; III. Ed. Edinb. 1765. III. Voll. 8. po niemiecku przez Meinharda. Leipz. 1772. 1790. III. Tomy. 8. Sketches on the history of man. Lond. 1774. II. Voll. 4. Entwürfe zu einer Gesch. des Menschen. Leipz. 1778. 1783. II. T. 8.
- g) Ad. Ferguson Institutes of moral philosophy. Lond. 1769. 8. po niemiecku przez Garvego. Leipz. 1772. 8. Principles of moral and political science. Edinb. 1793. II. Voll. 4. po niemiecku: Grundsätze der Moral und Pol. etc. von Schreiter. Zürich, 1795. II. Tomy 8. Essays of civil society. Edinb. 1766. 4. po niemiecku. Leipz. 1768. 8.
- h) Ad. Smith Theory of moral sentiment. Lond. 1759. VI. Ed. Lond. 1790. II. Voll. 8. po niemiecku: Braunsch. 1770. i przez Rosegartena. Leipz. 1791. II. Tomy. 8. Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Lond. 1776. II. Ed. 1777. II. Voll. 4. po niemiecku: Leipz. 1776. II. Tomy 8. i przez Garvego. Bresl. 1794. IV. Tomy 4. II. Wyd. 1799. III. Tom. Lüder über Nationalindustrie und Staatswirthschaft, nach Ad. Smith. Berl. 1800. III. Tomy 8. Essays on philosophical subjects etc. to which is prefixed an account of the life and writings of the autor by Dugald Stewart. Lond. 1795. 8.
- i) Common sense. Philadelphia 1776. 8. przekład w Dohm's Materialien zur Statistik., I. Zesz. i Copenh. 1794. 4. (Zdrowy rozsądek do mieszkańców Ameryki. Rights of man, being an answer to M. Burke's attack on the french revolution. P. I. II. Ed. VII. 1791—92.; tłumaczenie Berl. 1792. 8. The age of reason, being an investigation of true and fabulous theology P. I. II. Lond. 1794. 8.

II. SZKOŁA EMPIRYCZNA W FRANCYI.

Geschichte der Staatsveränderung unter König Ludwig XVI. oder Entstehung, Fortschritte und Wirkungen der s. g. neuen Philosophie in diesem Lande III. Tomy. Leipz. 1827—28. 8.

§ 374.

Jak filozofowanie, powziąwszy raz w Anglii empiryczną dążność, takową zatrzymało, i już to bystre, już też jednostronnemi i powierzchownemi reflexyami, nad doświadczeniem, usiłowało podniecać zajmowanie się umiejętnością, a religia stała się głównym punktem badania i powątpiewania, tak w Francyi też sama dążność otrzymała przewagę, ale z innemi oznaczeniami, ugruntowanemi na charakterze Francuzów. W Francyi zapomniano o Des Carcie i metafizyce Malebrancha,

trzymano się Gassendego, a więcéj jeszcze Locka. Montesquieu (ur. w Zanku Brede przy Bordeaux 1689, um. 1755), który z filozoficznym duchem skreślał ustawy ludów *a*), i fizyk i matematyk Pierre Louis Moreau de Maupertuis *b*), (ur. w St. Malo 1698, um. w Bazylei 1759), jakkolwiek byli zwolennikami empirycznego kierunku, niezaprzeczali jednakże głównych prawd Religijnych. Szkodliwiéj nierównie wpływał filozof Fernejski *c*), François Marie Arrouet de Voltaire (ur. w Chatenay pod Paryżem 1694, um. 1778),—który pospolicemu rozsądkowi ludzkiemu i dowcipowi w dziełach swoich główną nadał rolę, i Jean Jacques Rousseau *d*), (ur. w Genewie 1712, um. 1778), którzy zmniejszyli cześć dla postanowień nadanych w religii i państwie (oh. §. następ.). Charles Batteux (ur. w Allendhuy 1713, um. 1780), był pomiędzy francuzami założycielem estetycznéj filozofii kunsztu *e*), która również wzniesiona była na zasadach empirycznych. Wzorem filozofii francuzkiéj, aż do najnowszych czasów, był Etienne Bonnot de Condillac *f*), (ur. 1715 w Grenoble, um. 1780). Usiłował on, w zamiarze wydoskonalenia empiryzmu Locka, doprowadzić wszystkie wyobrażenia, jakie dusza posiada, po upadku grzechu, do sensacyi czyli władzy czucia, za pomocą zasady przeistoczenia (*transformation des sensations*). Przekształcenie mowy, którą wyjaśniał z mimowolnych brzmień czucia, to jest: przyjemności, jest środkiem doprowadzającym do umiejętności. Każdą umiejętność usiłuje przywieść do najprostszego wyrażenia, to jest: do zdania identycznego i mniema: iż wszystko z niego wywieść można, a nawet podnieść do matematycznój pewności. Pomieszał on przy tém maxymny empiryzmu i spekulacyi, i liczył istnienie ciał do pierwotnych czynów, łącząc się w tym względzie z nauką Gassendego o atomach (§. 323). W psychologii wyjaśnił wiele, równie jak Condillac, Charles de Bonnet *g*), (ur. 1720 w Genewie, um. 1793), wyborny dostrzegacz natury i mąż religijnego sposobu myślenia. Ten wywodził wszystkie wyobrażenia z czuć za pomocą pew-

nych nerwów i ich ruchu, i przyznawał duszy, różnej od ciała, dwojaką pierwotnie władzę czucia i poruszającą siłę. Zaprzeczając wrodzone idee i wywodząc wyobrażenia z zmysłów utrzymywał: iż dusza działa jedynie za pośrednictwem ciała, jako pierwszego źródła wszystkich modyfikacyj duszy. W wielu względach zbliżał się do materjalizmu i przypuszczał powinowactwo pomiędzy duszami zwierzęcemi i ludzkiemi. Zwiększą ściśłością i śmiałością wywiedli następstwa empiryzmu we względzie moralności i śmiertelności duszy, i wzniesli ściśły determinizm, materjalizm i atheizm, okrzyczani Szwajcarowie *Jul. Offroy de la Mettrie h)*, (ur. w St. Malo 1709, um. w Berlinie 1751), dla którego wszelkie duchowe życie było mechanizmem; *Claude Adrien Helvetius i)*, który wszystko doprowadził do zmysłowego spostrzeżenia i nieskończoność poczytywał tylko za ujemne pojęcie (ur. 1715 w Paryżu, um. 1771 obacz §. 376) i Autor okrzychanego systematu natury (*La Grange* albo *Baron Paweł Henryk Dietrich Holbach*, um. 1769) *k)*, i *Jean Baptiste Robinet l)*, (ur. w Rennes 1723). Sposób ten filozofowania, który do tego zmierzał, aby wszystko, co jest niepojmowalném, przez niegruntowne materjalistyczne hypothezy i przez posunięte za daleko analogie, wyczerpnięte z rzeczywistości, oddalić za pomocą rozumowania, aby z popularyzować wszelkie wiedzenie i głębsze filozoficzne badanie i wyszydzić jako pedanteryą, odbierał dla wpływu encyklopedystów we Francyi wielki poklask *m)*.

a) *Esprit des lois* 1748. i częściej. *Oeuvres*. Lond. 1759. III. Voll. 4.; 1788. 8. *Oeuvres posthumes* 1798. 8.—Wyd. zupełne Bas. 1799. VIII. Voll.

b) *M. de Maupertuis essai de philosophie morale*. Lond. 1750. 8. *Essai de cosmologie*. Berl. 1750. 8. i *Oeuvres*. Lyon, 1756. IV. Voll. 8.

c) O nim życie przez *Condorceta* (po niemiecku z przydatkami Berl. 1791. 8.) i wreszcie *Ancillon* w *Miscellen aus der Litteratur und Philosophie*. — *Pisma o Newtonie* ob. wyżej §. 347. *Lettres philosophiques* (również wskazane na spalenie). *Candide* ob. wyżej §. 370. not. *Oeuvres* pierwszy raz 1757. i częściej.

- d) J. J. Rousseau discours sur l'origine et les fondemens de l'inégalité parmi les hommes. Amst. 1755. 8. po niemiecku Berl. 1756. 8. Lettres écrites de la Montagne. Amstd. 1764. II. P. 8.—Du contrat social ou principes du droit politique. Amstd. 1762. 12. po niemiecku przez Geigera. Marb. 1763. 8.—Emile, ou sur l'éducation. Amst. 1762. IV. Voll. 8. po niemiecku Berl. 1763. IV. Tomy. 8. Oeuvres Paris 1764. X. Voll. 12. Oeuvres compl. Geneve, 1782. XVII. Voll. 4. i częściej. — Histoire de la vie et des ouvrages de J. J. Rousseau etc. (Muset-Pathay) Paris. 1821. II. Voll. 8.
- e) Batteux Les beaux arts réduits à un même principe. Paris, 1746. i częściej; po niemiecku Gotha 1751; i przez Adolpha Schlegla. Einschränkung der schönen Künste auf einen einzigen Grundsatz nebst Abhandlungen des Übers. II. Tomy. Leipz. 1769 i 70. III. Wyd. Wyciąg przez Gottscheda. Leipz. 1757. Cours de belles lettres ou principes de la littérature. Paris, 1747—50. i częściej; przekład R. W. Ramlera. Einleitung in d. schönen WW. IV. Tomy. Leipz. 1756—68. V. Wyd. 1802. 8.
- f) Cours d'études du Prince de Parme par Mr. l'Abbé Condillac. Par. 1776. XVI. T. 8. — Essay sur l'origine des connoissances humaines (par Mr. l'Abbé Condillac.) Amsterd. 1746. II. Voll. 12.; po niemiecku przez Hissmanna Leipz. 1780. 8. — Traité des sensations. Londres, 1754. II. Tom. 12. — Traité des animaux. Amstd. 1755. II. Voll. 12. Oeuvres XXIII. Voll. Paris. 1798. 8.
- g) (Charles de Bonnet) Essay de Psychologie ou considerations sur les operations de l'ame, sur l'habitude et sur l'éducation. Londres, 1755. 8.; po niemiecku C. W. Dohma. Lemgo, 1773. 8. — Bonnet Essay analytique sur les facultés de l'ame. Copenh. 1759. 1760. III. Ed. 1775.; po niemiecku z uwagami i dodatkami przez Chr. Gottfr. Schütza Bremen, 1770. II. Tomy. 8 — Contemplation de la nature. Amstd. 1764. II. Tom.— La palingenesie philosophique ou idées sur l'état passé et sur l'état futur des êtres vivans. Geneve, 1769. II. Voll. 8.; po niemiecku przez Lavatera. Zürich, 1771. Essais sur la vie a venir Genev. 1827. 8.—Oeuvres d'histoire naturelle et de philosophie. Neufchatel, 1779. II. Ed. 1783. IX. Voll. 4. i XVIII. Voll. 8.
- Mémoire pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de Mr. Charles Bonnet par J. Trembley. Bern, 1794. 8. po niemiecku. Halle. 1795. 8.
- h) O nim Eloge de Seig. la Mettrie (par Frederic. II.) a la Haye, 1753. — Oeuvres philosophiques de Mr. la Mettrie, Lond. (Berl.) II. Voll. 1751. 4. Amstd. 1753. 1764. II. Voll. 8. Histoire naturelle de l'ame, a la Haye. (Paris) 1745. 8., która na rozkaz Parlamentu przez kata spalona była. — Traité de la vie

heureuse de Seneque. Potsd. 1748. L'école de la volupté (również pod tyt: l'art de jouir) 1750. L'homme machine, Leyd. 1748. 12. L'homme plante. Potsdam, 1748. 8.

Przeciw temu:

L'homme plus que machine par Elie Luzac. Lond. (Leid.) 1748.

II. Ed. Götting. 1755. 12.

De machina et anima humana prorsus a se invicem distinctis commentatio auct. Balth. Lud. Tralles. Breslav. 1749. 8.

Godofr. Ploucquet Dissert. de Materialismo. Tubing. 1750. cum supplementis et confutatione libelli: l'homme machine. ib. 1751. 4.

i) (Helvetius) De l'esprit. Par. 1758. 4. i III. Voll. 8.; po niemiecku przez Gottscheda 1759., przez Forkerta. Liegn. u. Leipz. 1760. II. Tomy. 8. — De l'homme, de ses facultés et de son education. Londres (Amstd.), 1772. II. Voll. 8. po niemiecku przez Wichmanna Breslau, 1774. II. Tomy. 8. — Les progrès de la raison dans la recherche du vrai. Lond. 1775. 8. (Porównaj notę k.) — Oeuvres completes Amstd. 1776. V. Voll. 12. i częściej, n. p. XIV. Voll. Par. 1793. III. Voll. Par. 1818.

Eloge de Mr. Helvetius (Geneve) 1774. 8. Essai sur la vie et les ouvrages de M. Helvetius (może przez Duclos) przed jego poematem dydaktycznym le honneur. Lond. (Amstd.) 1773. 8. i w Oeuvres compl.

k) Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral par feu Mr. Mirabaud (la Grange? Baron de Holbach?) Lond. 1770. II. Voll. 8. po niemiecku przez K. G. Schreitera. Frankf. u. Leipz. 1783. II. Tomy. 8.

Przeciw temu: Mr. Bergier Examen du materialisme ou refutation du système de la nature. Paris. 1771. II. Voll. 8. — De la Castillon Observations sur le livre intitulé: S. de la N. Berlin, 1771. 8. — Reflexions philosophiques sur le système de la nature par Mr. (Georg Jonath.) Holland. Paris, 1772. II. Voll. 8. Neufchatel 1773. po niemiecku przez J. L. Wetzela. Bern. 1772. 8. — (Voltaire) reponse au systeme de la nature. Geneve 1772. i Encycl. art. dien. — Le vrai sens du système de la nature (par Helvetius) ouvrage posthume. Lond. 1774.; po niemiecku Frankf. und Leipz. 1783. 8. (dzieło to jest tylko wyciągiem.) — F. X. V. Mangold unumstössliche Widerlegung des Materialismus gegen den Verf. des Systems der Natur. Augsburg, 1803. 8.

l) Robinet considerations philos. de la gradation naturelle des formes de l'etre, ou les essais de la nature, qui apprend à faire l'homme. Amstd. 1767. II. Voll. 8. parallele de la condition et des facultés de l'homme avec celles des autres animaux trad. de l'Angl. Bouillon. 1769. 12. porównaj §. 358. Litt.

m) O empiryzmie francuzkim ob. W. R. Bodmer le vulgaire et les metaphysiciens ou doutes et vues critiques sur l'ecole empirique. Par. 1802.

§ 375.

Tak zwani filozofowie usiłowali zrzucić pęta krępujące wolność myślenia, ale płytkością i lekkomyślnością dali powód do owego beztreściwego oświecenia, które naturalizowało człowieka, świat ubostwiało, wiarę w Boga poczytywało za odzowną i nieprzychylną było wszelkiej nadanej religii, jakoby wynalazkowi ludzkiemu; zepsucie obyczajów wyższych stanów w Francyi zjednało widokowi temu łatwy przystęp *. Encyklopedyści, mianowicie Denis Diderot *a)*, (ur. w Langres 1713 um. 1784) i matematyk Jean le Rond d'Alembert *b)* (ur. 1717 w Paryżu, um. 1783), prześcigali się w tém z Helvetiusem i Voltairem; a lepiej od nich myślący, jak np. Jean Jacques Rousseau (ob. §. poprzedni), szkodzili więcej swemi pełnemi paradoxów deklamacjami, aniżeli dopomogli. Co się tyczy filozofii praktycznej w szczególności, panujący empiryzm wspierał co raz mocniej mniemanie: iż moralność gruntuje się na empirycznej psychologii. Usiłowano z miłości własnej wznieść systemat interessu, który sprzeciwia się jestestwu obyczajowości, jak to uczynił Helvetius, który cnotę poczytywał za skutek samolubnych popędów, i wartość spraw zasadzał na pożyteczności dla dobra jakiegokolwiek bądź społeczności *c)*; albo warunki obyczajowości połączyć z miłością własną w sposób daleki od scisłości, jak np. Gabriel Bonnot de Mably *d)*, (ur. w Grenoble 1709, um. 1785) i Rousseau, który się pięknie wyrażał o przedmiotach moralności przypuszczając z Janem Chrzcicielem Robinet *e)*, (ob. §. poprzedni) zmysł moralny. Smiałe jego widoki o naturze, wychowaniu, prawie i państwie, wielki wpływ wywierały. Denis Diderot *f)* należy również do téj ostatniej klasy. W powszechności we Francyi, od czasów jeniálnego rozważania ustaw przez Montesquieugo uprawiano różne odnogi filozoficznej nauki państwa, jako to: teorią u-

stawodawstwa, filozoficzne prawo państwa g) i narodów h), i całą filozoficzną naukę państwa, wielokrotnie, lecz w przesadnych kierunkach.

* Barente und Jay Abhandlungen über die Litteratur Frankreichs im achtzehnten Jahrhundert, übers. von Ukert. Jena. 1810. 8.

a) Encyclopedie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des metiers. Par une société des gens de lettres mis en ordre et publié par Mr. Diderot. Paris. 1751—1763. XXVII. T. fol. Text; VI. Voll. planches. Ostatnie wydanie 1783—1800. 63. livraisons. 4.

Vues philosophiques ou protestations et declarations sur les principaux objets des connaissances de l'homme. nouv. ed. Berlin, 1755. 12. (przez Prémontvala.)

(Diderot) Pensées philosophiques, à la Haye, 1746. 12. (pismo wymiérzone przeciw Chrystyanizmowi, spalone przez katar 1746.) po niemiecku Philosoph. Gedanken, übers. von Jac. Elsner (z zbijającymi uwagami) Halle, 1747. Lettres aux aveugles à l'usage de ceux qui voyent. Paris. 1749. Pensées sur l'interprétation de la nature. Par. 1754 i 1759. 12. Oeuvres philosophiques. Voll. VI. Amstd. 1772. Zupełne wydanie dzieł jego. Lond. 1773. V. Voll.

Obacz o nim Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des ouvrages de feu M. Diderot par Mad. de Vaudeul sa fille, w Schellinga Zeitschrift für Deutsche. I. Zesz. 1813.

b) Melanges de literature, d'histoire et de philosophie de Mr. d'Alembert. Par. 1752. V. Voll. 12.; 1770. V. Tomes 8.

Condorcet eloge de Mr. d'Alembert. 1783.

c) W pismach przytoczonych do §. 374. Przeciwnie z pomiędzy innych Chr. Wilh. Franc. Walch de consensu virtutis moralis et politicae contra Helvetium. Gotting. 1759.

d) Principes de morale par Mr. l'Abbé Mably. Par. 1754.

Entretiens de Phocion sur le rapport de la morale avec la politique. Amstd. 1763. 8. (porównaj not. i.)

e) W dziele powołaném w §. 357. (porówn. poprzedniego §. not. i.)

f) Diderot principes de la philosophie morale ou essay sur le merite et la vertu. 1745. (porówn. §. 348. not. b.)

g) Tu należą pisma Gaspard de Real (ur. w Sisteron 1682. um. 1752.) — n. p. traité complet de la science du gouvernement. Paris. 1762—64. VIII. Voll. 4.; po niemiecku Pref. und Leipz. 1762 — 67. VI. Tom. 8.; — wymienionego Mably, zwłaszcza de la legislation ou principes des lois. Amstd. 1776. II. Voll. 8. Doutes proposées aux Economistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés. Par. 1766. 12. Oeuvres. Par.

1793. XII. Voll. 8. — i widoki Physiokratów czyli Oekonomistów, którzy łączyli się z Franc. Quesnaya (ur. 1697. um. 1774.) ordre naturel et essentiel des sociétés politiques, a śmiałymi ideami Rousseau i obroną starszego Mirabeau physiokratycznego Systematu przyczyniali się do zmiany prawa rządowego, którą Condorcet (ur. w Ribemont 1743. um. w więzieniu 1794.), Hrabia Mirabeau młodszy i Emm. Sieyes (ur. 1748) do skutku przywieść osiłowali.

h) Tu należą szczególnie J. Jac. Burlamaqui (ur. 1694. um. 1748.) principes du droit naturel — i Emmeric de Vattel (ur. 1774. um. 1767) droit des gens (podług Wolfa). Lond. 1757. II. Voll. 4. i częściej.

III. EKLEKTYCY W NIEMCZECH.

§ 376.

Z szkoły Wolfa wyszli jeszcze następni mężowie, którzy się w pewnym względzie filozofii francuzkiej opierali. Fizyczny-theolog Hen. Sam. Reimarus starszy (ur. w Hamburgu 1694, um. professorem w Gymnazium tamże 1768), łączył gruntowność z jasnością, w dziełach swoich o logice, o theologii naturalnej, (w której wykształcił i rozszerzył szczególnie dowód fizyczno-theologiczny) i o popędzie zwierząt ku kunsztom a); Gottfried Ploucquet (ur. 1716, um. 1790 professorem w Tübingdze), bystry filozof, który uprościł logikę, wynalazł kalkuł logiczny i główne punkta monadologii wyjaśnić usiłował b); Jan Henryk Lambert (ur. 1728 w Mühlhausen w Sundgau, um. w Berlinie 1777), mąż odznaczający się w matematyce, fizyce i filozofii c), i przyjaciel Kanta, który miał to przekonanie: iż metoda Wolfa w matematyce wymaga istotnych popraw. Lambert usiłował logikę i metafizykę wywieść z matematyczną ścisłością, a przeto szukał najprostszych pojęć, jako podstawy filozoficznego poznania i znalazł matematyczne dla nich oznaczenie.

a) Herm. Sam. Reimarus Vernunftlehre, als eine Anweisung zum richtigen Gebrauch der Vernunft in der Erkenntniss der Wahrheit etc. Hamb. und Kiel, 1756. V. Wyd. 1790. 8. Die vornehmsten Wahrheiten der natürl. Religion. Hamb. 1754.;

- V. Wyd. nebst Joh. Alb. Reimarus Abb. von dem Daseyn Gottes und der menschl. Seele, tamże 1781. 8. VI. Wyd. 1791. Betrachtungen über die Kunsttriebe der Thiere, 1762. 8. IV. Aufl. mit Anmerk. von Joh. Alb. Reimarus. 1798. Wolfenbüttelsche Fragmente eines Ungenannten. (porówn. Leipz. Litt. Zeit. 1825. Nro. 231—32. i 1827. Nro. 55.)
- b) Gottfr. Ploucquet porównaj pisma przytoczone do §. 356. not. b. 374. not. h. daléj: *methodus tractandi infinita in metaphysicis*. Tub. 1748. 4. *Methodus tam demonstrandi directe omnes syllogismorum species, quam vitia formae detegendi ope unius regulae* Tubing. 1763. 8. *Principia de substantiis et phaenomenis: accedit methodus calculandi in logicis ab ipso inventa, cui praemittitur comment. de arte characteristica universali*. Fcf. et Lips. 1753. 8. Ed. II. 1764. 8. *Fundamenta philosophiae speculativae*. Tub. 1759. 8. ib. 1782. 8. *Institutiones philosoph. theoreticae*. Ib. 1772.; ed. ult. pod tytułem: *expositiones philos. theor.* Stuttg. 1782. 8. *Elementa philos. contemplativae s. de scientia ratiocinandi, notionib. disciplinar. fundamentalib.* etc. Stuttg. 1778. 8. Sammlung der Schriften, welche den logischen Calcul des Hrn. Prof. Ploucquet's betreffen, mit neuen Zusätzen herausg. von Aug. Friedr. Böck Frkf. u. Leipz. 1766. N. W. *Solutio problematis Lugdunensis, qua ex una hac propositione concessa: existit aliquid, existentia entis realissimi cum suis attributis eruitur*. Tubing. 1758. 4. *Commentatt. philos. selectiores etc. recognitae*. Ultraj. ad Rhen. 1781. 4. *Variae quaestiones metaphysicae c. subiunctis responsionib.* Tub. 1782. 4. Ob. także Rejestr i Spis jego pism w Meuselsa *Lexicon der seit 1750. verst. deut. Schriftsteller* X. Tom.
- c) Joh. Heint. Lambert *neues Organon, oder Gedanken über die Erforschung und Bezeichnung des Wahren, und dessen Unterscheidung von Irrthum und Schein*. Leipz. 1764. II. Tomy. 8. *Logische und philosophische Abhandlungen z. Dr. bef. von Joh. Bernoulli* Tom. I. Dess. 1782. 8. *Anlage zur Architectonik oder Theorie des Einfachen und Ersten in der philos. und mathem. Erkenntniss*. Riga 1771. II. Tomy. 8. *Kosmologische Briefe über die Einrichtung des Weltbaus etc.* Augsh. 1761. 8. *Kants u. Lamberts Briefwechsel* w III. Tomie der gesammelten kleinen Schriften Kants str. 91. sq.

§ 377.

W Niemczech Skeptycyzm Huma w tenczas dopięro zrobił niejakię wrażenie, gdy zajmowanie się gruntowném i umiejętném badaniem już upadło, gdy przykład tak wielu zmarnowanych spekulacyjnych usiłowań, zro-

dził nieufność i przeświadczenie: iż prawda jakby złamany promień światła mieści się rozsypana w wielu systematach, i gdy mniej wzniosła dążność ku ogólnej łatwości pojmowania i użyteczności (eklektycyzm i empiryzm) zajęła miejsce głębokich i gruntownych badań *a*). Jan Jérzy Sulzer (ur. 1720 w Winterthur, um. profesorem i Akademikiem w Berlinie 1779), jasny i jeniálny badacz, który łączył rozmyślanie z dostrzeganiem, wahał się pomiędzy widokiem Wolfa, a psychologiczną nauką Anglików, i sztuki piękne na moralnej ugruntował zasadzie. Nie małe wszakże położył zasługi we względzie estetyki. Nadto zwrócił uwagę Niemców na Huma *b*).—Eklektycyzm był wprzód tarczą przeciw jednostronności i despotyzmowi jakiegokolwiek bądź systematu, teraz zaś stał się skutkiem wątpliwego stanowiska i niepewności rozumu ludzkiego. Badania empiryczne zgłębiły metafizykę, a do czego przyczyniła się szczególnież powaga francuzkich obyczajów i wykształcenia, wspieraonych przez Fryderyka W. *c*). Z dążności téj rozwinął się systemat *d*) filantropicznego pedagoga Jana Bernarda Basedowa (ur. w Hamburgu 1723, um. 1790), który chciał połączyć gruntowność z użytecznością; powszechną szczęśliwość, oddawanie pokłasku i analogią podał za zasady prawdy i przypuszczał obowiązek wiary dla prawdopodobnych nadzmysłowych poznań; dalej filozofia Żydowina Mojżesza Mendelssohna (ur. w Dessau 1729, um. 1786), który w swych spekulacyjnych, estetycznych i psychologicznych badaniach *e*), ubiegał się za wytwornością i jasnością; naturalizm Gotthilfa Sam. Steinbarta *f*), (ur. w Züllichau 1738, um. 1809); usiłowania Jana Aug. Eberharda (ur. w Halberstadt 1738, um. profesorem w Halli 1809), zwinnego filozofa, który jednakże w dziedzinie filozofii zastosowanej większe położył zasługi, wprowadzając na nowo w obieg widoki Leibniza *g*).—Ernest Platner (ur. w Lipsku 1744, um. tamże profesorem medycyny i filozofii, 1818), skłaniał się, ale z skeptycznym duchem i większą bystrością, ku ideom Leibniza i łączył z niemi szacowne an-

thropologiczne i fizyologiczne badania *h*). Eudemonistyczna dążność nauki obyczajowej Wolfa, wykrywa się również w nowém i uproszczoném przedstawieniu systematu tego przez Platnera *i*), według którego, szczęśliwość jest celem istnienia żyjących jestestw, a dobrém to, co się zgadza z szczęśliwością pojedynczych i wszystkich żyjących jestestw; cnota zaś zasadza się na tém, aby chcieć to, co jest prawdziwie dobrém. Christian Garve (ur. w Wroclawiu 1742, um. 1798) opierał obyczajowość na trzymaniu się takich prawideł w sprawach, które się odnoszą do całego człowieka w wszelkich stósunkach, a za takie poczytywał zasadę cnoty, zręczności, dobroczynności i porządku *k*). Tu należy również: przejżrzenie filozofii przez Krzysztofa Meinersa *l*), (ur. 1747, um. 1810); spór pomiędzy Jan. Christ. Lossiuszem *m*), i głębiej myślącym Jan. Mik. Tetensem *n*), (ur. w Tetenbüll 1736, um. 1805), o przedmiotowość prawdy; usiłowanie pierwszego wywiędzenia z fibrów nerwowych i ich ruchów najwyższej ustawy myślenia; wreszcie popularne i podręczne książki Jana Henr. Federa (ur. 1740, zm. Radzcą sprawiedliwości w Hannoverze 1801), i J. A. H. Ulrichsa (§. 264. not. b). Zawsze jednakże wśród Niemców pokazuje się właściwa dążność ku gruntowności i poważanie świętego zajmowania się ludzkością. Tak np. u pobożnego Christ. Fürchtegott Gellerta *p*), (ur. w Haynichen 1715., zm. Profesorem moralności w Lipsku, 1769), który pismami swemi i wykładem, budził moralnego i religijnego ducha swych współziomków.

a) Le Pyrrhonisme raisonnable (par Mr. de Beausobre). Berl. 1755. 8. po niemiecku Hildburgh. 1783. 8.

b) Jo. Ge. Sulzer moral. Betrachtungen über Werke der Natur, herausg. von Sack. Berl. 1741. 8. Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkes Berl. 1777. III. Tomy. 8. Allgemeine Theorie der schönen Künste. Leipzig. 1771—74. II. Tomy; ostatnie wydanie tamże 1792—94. IV. Tomy. Verm. philos. Schriften. Leipz. 1773—85. III. Wyd. 1800. mit einer biogr. Vorrede von v. Blankenburg. II. Tomy.

8. oddzielnie: über den Ursprung der angenehmen und unangenehmen Empfindungen. Leipz. 1773. 8.
- Formey Eloge de Mr. Sulzer. Berl. 1779. 8. H. C. Hirzel an Gleim über Sulzer, den Weltweisen. II. Tomy. Zürich 1780.
8. Lebensbeschreibung, von ihm selbst aufgesetzt. Berl. 1809. 8.
- c) Philosophie Friedrichs II. w Fülleborna Beiträge. Zesz. VII.
- d) Joh. Bernh. Basedow's Philaethie oder neue Aussichten in die Wahrheit und Religion der Vernunft bis in die Gränzen der Offenbarung. Altona, 1764. II. Tomy. 8. — Theoretisches System der gesunden Vernunft. Altona. 1765. 8. Prakt. Philos. für alle Stände. Dessau, 1777. II. Voll. 8. — Ob. o nim Schlichtegrolla Nekrolog. 1790. II. Tomy.
- e) Moses Mendelssohn Ahh. über die Evidenz in den metaph. WW. Berl. 1764. 4. II. Wyd. 1786. Phaeton oder über die Unsterblichk. der Seele. Berl. 1767. 8. VI. Wyd. przez Dr. Friedländera. Berlin, 1821. 8. Morgenstunden oder Vorlesungen über das Daseyn Gottes. Berl. 1785. II. Wyd. 1786. II. Tomy. 8. Briefe über die Empfindungen. Berl. 1755. 8. Philosophische Schriften. Berl. 1761.; III. Wyd. 1777. II. Tomy. 8. Kleine philos. Schriften mit einer Skizze seines Lebens von Jenisch (wydane przez Mücklera). Berl. 1789. 8.
- Leben und Meinungen Mendelssohns nebst dem Geiste seiner Schriften. Hamb. 1787. 8.
- f) Gotthelf. Sam. Steinbart's System der reinen Philosophie oder Glückseligkeistlehre des Christenthums. Züllichan, 1778. IV. Wyd. 1794. Philos. Unterhaltung zur weitem Aufklärung der Glückseligkeitslehre Zesz. I — III. Züllichau, 1782—36. 8. Gemeinnützige Anleitung zum regelmässigen Selbstdenken. III. Wyd. 1793. 8.
- g) Joh. Aug. Eberhard allgem. Theorie des Denkens und Empfindens. Berl. 1776. 1786. 8. Neue Apologie des Sokrates. Berl. 1772. 1788. Von dem Begriffe der Philos. und ihren Theilen. Berl. 1778. 8. Kurzer Abriss der Metaphysik. Halle, 1794. 8. — Vorbereitung zur natürlichen Theologie. Halle, 1781. 8. Sittenlehre der Vernunft. Berlin, 1781. 1786. 8. Theorie der schönen Künste und Wissenschaften. Halle, 1783. III. Wyd. 1790. 8. Handbuch der Aesthetik für gebildete Leser. IV. Tomy. Halle, 1803. sq. II. Wyd. 1807. 8. Geist des Urchristenthums. Berl. 1807. 8. Versuch einer allgemeinen deutschen Synonymik, VI. Tomów. Halle, 1795. II. Wyd. 1820 fortgesetzt von Maass (XI—XIII. B.) — Vermischte Schriften. Halle, 1784. 8. Neueste vermischte Schriften. Halle, 1788. 8. Philosophisches Magazin. Halle, 1788 — 92. IV. Tomy. 8. Philosophisches Archiv. II. Tomy. 1792 — 95. 8. F. Nicolai Gedächtnisschrift auf J. A. Eberhard. Berl. 1800. 8.

- h) E. Platner philosoph. Aphorismen. Leipz. 1776—1782. II. Tomy. 8. nowe przerobione wydanie. 1793. 1800. Anthropologie Tom. I. Leipz. 1790. 8. Gespräche über den Atheismus. Leipz. 1781. 8. Lehrbuch der Logik und Metaphysik. Leipz. 1795. 8. Ob. (Jen. Litt. Zeitung Intellbl. 38. Rok 1819.) Charakterystykę jego napisaną przez syna jego.
- i) W Aphorismach II. Tomy.
- k) Chr. Garve Abh. üb. d. Verbindung der Moral. u. d. Politik. Bresl. 1768. Betrachtungen über die allgem. Grundsätze der Sittenlehre. Breslau, 1798. 8. Versuche über verschiedene Gegenstände der Moral etc. II. Wyd. 1821. 8. Über das Daseyn Gottes. Bresl. 1802. ob. Rejestr.
- l) (Chph. Meiners) Revision der Philosophie. I. Tom. Gött. u. Gotha, 1772. 8. Abriss der Psychologie. 1773. Grundriss der Seelenlehre. Leipz. 1786. Untersuchungen über die Denk- und Willenskräfte. Götting. 1806. II. Tomy. 8. Verm. philos. Schriften. Leipz. 1775—76. III. Tomy. 8., wiele innych pism psychologicznych. Porównaj Rejestr.
- m) Joh. Christ. Lossius physische Ursachen des Wahren. Gotha, 1775. 8. — Unterricht der gesunden Vernunft. Gotha, 1777. II. Tomy. 8. — Neues philos. allgem. Reallexicon. Erf. 1803—7. IV. Tomy. 8.
- n) Joh. Nic. Tetens philosophische Versuche über die menschliche Natur und ihre Entwicklung. Leipz. 1776—77. II. Tomy. 8. Gedanken über einige Ursachen, warum in der Metaphysik nur wenige ausgemachte Wahrheiten sind. Bützow. u. Wismar, 1760. 8. Ueber die allgem. speculative Philosophie. Bützow, 1775. 8. (anonym.)
- o) Joh. Ge. Heinr. Feder's Institutiones log. et metaph. Fcf. 1777. Grundriss der philos. WW. Coburg. 1767. i Glob. A. Tittel's Erläuterungen 1785. 8. Grundsätze der Logik u. Metaphysik. Götting. 1794. 8. (nowe wypracowanie jego od r. 1769. w wielu wydaniach ogłoszonego Compendium.)—Untersuchungen über den menschlichen Willen, dessen Naturtriebe, Veränderungen etc. Götting. und Lemgo, 1779—1793. IV. Tomy. 8. II. Wyd. 1783. seq. i wiele innych pism. Ueber das moral. Gefühl. Copenh. 1792. 8.—J. G. H. Feder's Leben Natur und Grundsätze (Autobiographia wydana przez syna jego). Leipz. 1825. 8.
- p) Chr. Frchgott Gellert Discours sur la nature et l'étendue et l'utilité de la morale. Berl. 1764. 8. Moral. Vorlesungen, herausg. von Ad. Schlegel und Heyer. II. Tomy. Leipz. 1770. 8. Chr. Garve Anmerkungen über Gellerts Moral, seine Schriften überh. und seinen Charakter. Leipz. 1770. 8. Gellerts sämmtl. Schriften. Leipz. 1769—70. VII. Tomów. 8.

§ 378.

Upadła wziętość metafizyki, ale psychologia empiryczna tak u Niemców, jak i u Francuzów znacznego nabrała wzrostu. Pod tym względem odznaczał się szczególnie Tetens (obacz §. popr.), który badania Locka o początku poznań, rozwijał z przenikliwym rozsądkiem i niezawisłe od materyalnych hipotez, usiłował odkryć podstawne władze duszy, ustalić powody przedmiotowej prawdy, pokonać sceptycyzm Huma i na równiej z Kantem znajdował się drodze. Żadnej atoli na siebie niezwrocił uwagi. Tu należą nadto badania anthropologiczne, jakie robił: Karol Franciszek Irwing *a*), (ur. w Berlinie 1728, um. 1801), Jan Henryk Campe *b*), (ur. w Teersen, w Brunświckiem 1746, um. 1818), Dietrich Tiedemann *c*), (ur. 1748, um. professorem w Marburgu, 1806) Platner, Garve (porów. §. 377), Karol, Filip. Moritz *d*), (ur. w Hameln 1757, umarł 1793), i ostatnich jak np. Jana Jak. Engela *e*), (ur. w Parehimie 1741, zm. 1802), Franc. Joach. Eschenburga *f*), (ur. 1743 w Hamburgu, zm. 1820), jenialnego krytyka Jana Gottholda Ephraima Lessinga *g*), (ur. w Kamiencu 1729, um. 1781), theologa rozległych wiadomości Jana Gottfrieda Herdera *h*), (ur. 1744 w Morungen, zm. 1803 w Weimarze), poszukiwania estetyczno-krytyczne i wielu innych, którzy trzymali się częścią psychologiczno-krytycznych badań Anglików (np. Hutchesona, Gerarda, Huma, Homa, Burkego i wielu innych), częścią teoryi kunsztu Francuzów (zwłaszcza Batteux, porówn. §. 374), częścią właściwą puszczali się drogą. Wszakże widny jest nie tylko wpływ filozofii na wszystkie inne umiejętności, zwłaszcza matematykę, fizykę, historią naturalną, medycynę, lecz nadto pracowano gorliwie nad wielu gałęziami filozofii zastosowanej, np. nad pedagogiką, Basedow, Campe, Resewitz, podług Rousseau; nad filozofią języka, Herder, podług James Harrisa (ur. w Salisbury 1709, um. 1750), i Monbodda; a nad

historią ludzkości, Meiners, Izaak Iselin *z*), (ur. 1728 w Bazylei, um. 1782) i Herder. Współczesny mu jenialny Jan Jerzy Hamann *h*), (ur. w Królewcu 1730, um. w Münster 1788), pracował wraz z Jacobim (obacz niżej), i Maciejem Claudiuszem (nazwanym der Wandsbecker Bote) przeciwko powierzchownemu oświeceniu swego czasu. W miejscu tém zasługuje jeszcze na wspomnienie Karol. Teod. Ant. Maria Dalberg (wprzód Arcy-Kancelarz Kurfirszta, później Wielki Xiążę Frankfortski, nakoniec Arcybiskup Regensburgski, ur. 1744, um. 1817.) *l*).

- a) Carl Franz v. Irwing Erfahrungen und Untersuchungen über den Menschen. Berl. 1778. IV. Tomy. 8.
- b) Empfindungs-und Erkenntnisskraft der menschl. Seele. 1776. 8. Ueber Empfindung und Empfindelei. Hamb. 1779. Sammlung einiger Erziehungsschriften. Hamb. 1777. II. Tomy. 8. Theophron. Hamb. 1783. Braunsch. 1790. i częściej.
- c) Untersuchungen über d. Menschen. Leipz. 1777—78. III. Tomy. 8. Handbuch der Psychologie herausgegeben von Wachler. Leipz. 1804. 8. porówn. Tom. I. str. 23.
- d) Aussichten zu einer Experimentalseelenlehre. 1782. 8. Magaz. zur Erfahrungsseelenlehre. X. Tomów 1793—95.; i Selbstcharakteristik im Anton Reiser. 1785—90. Abb. über die bildende Nachahmung des Schönen. Braunsch. 1788. Grundlinien zu einer vollständ. Theorie der schönen Künste — i wiele pism innych.
- e) Oprócz wielu do theoryi kunsztu należących rozpraw, der Philosoph für die Welt. Leipz. 1775 — 77. II. Tomy. 8. N. Wyd. 1801. sq.: i w jego Schriften. Berl. 1801. sq. VI. Tomów.
- f) Entwurf einer Theorie und Litteratur der schönen Wissenschaften. Berl. 1783. 8. IV. Wyd. 1817. 8.
- g) Różne do theoryi kunsztu i krytyki należące pisma i Die Erziehung d. Menschengeschlechts.—Sämmtl. Schriften. Berl. 1771—91. XXX. Tomów. 8.
- h) Pisma należące do filozofii i historyi i pisma do sztuk pięknych i Literatury w wydaniu Tühingskiém ogłoszoném przez Cotte. 1805. zwłaszcza: Ideen zur Philos. der Gesch. der Menschheit; Preisschrift über den Ursprung der Sprache, od 1772—1789. Adrastea; Kalligone; Terpsichore etc.
- i) Versuch über die Gesch. der Menschheit. 1764. 8.
- k) Hamanns Schriften herausg. von Fr. Roth. I—VIII. Tomu. Berl. 1821. 8. (ocenil je Hegel w Jahrbücher der wiss. Kritik. 1829.) (Listy pisane do Jacobiego w jego dziełach. Porówn.

sybillinische Blätter des Magus im Norden, herausg. von D. Fr. Cramer. Leipz. 1819. 8.

- 1) Betrachtungen über das Universum. Frf. 1776. VII. Wyd. 1821. Vom Verhältniss zwischen Moral und Staatskunst. Frf. 1786. 4. Gedanken von der Bestimmung des moral. Werths. Erf. 1787. 4. Grundsätze der Aesthetik. Tamże. 1791. 4. Vom Bewusstseyn als allgem. Grunde der Weltweisheit Tamże. 1793. i inne.

RZUT OKA NA UPŁYNIONY PERIÓD.

§ 379.

Rzut oka na korzyści, jakie filozofia odniosła w tym okresie czasu, wykrywa: iż zyskała więcej na rozległości, aniżeli na treściwości. Wszystkie pojedyncze gałęzie umiejętności filozoficznych nabyły zamożnego wzrostu w osnowie, przybyła nowa filozoficzna nauka, to jest: estetyka, rozszerzono zakres i treść filozofii zastosowanej (pedagogiki, umiejętności politycznych) i uznano wpływ filozofii w całym zakresie poznania ludzkiego. Tymczasem nie wielki zrobiono postęp we względzie umiejętniej metody. Zaledwo zaczęto badania nad właściwym charakterem filozofii, nad jej formą i celem; niewyczerpnięto przeciwnych sobie widoków o początku poznai; stosowano wielokrotnie metodę spostrzegania, reflexyi i demonstracyi, ale niebyło mowy o głównych warunkach jej zastosowania i wytknięciu pewnych jej granic; w wszystkich częściach panowała niepewność, powątpiewanie i niejedność we względzie najważniejszych przedmiotów, a w całości płytki dogmatyzm. Spory zwątpiały raczej z obojętności i rozpacz, wynikłej z spekulacyi niepomyślnym uwięzienej skutkiem, aniżeli z stanowczych rozwiązań. Wszystkim filozoficznym umiejętnościom zbywało na ściśłym oznaczeniu granic i naukowości z braku zasad, których zamierzona reforma filozofii przez psychologią * wykazać niemogła.

* Bevision der Philosophie von Chph. Meiners Ob. wyżej §. 377. not. 1.

§ 380.

W zakresie filozofii praktycznej wykryła się również sprzeczna dążność pomiędzy empiryzmem a racyo-

nalizmem, z widoczną przewagą pierwszego. Nieprzesłyszano w zupełności żądań rozumu, ale je rzadko słyszano czysto i jasno, gdyż rozum mieszany zawsze prawie z reflexyą i jako sługa zmysłowości, nie był uważany za samoistną siłę praktyczną. Dwa główne błędy większej części systematów moralności,—to jest: 1) iż albo poczynęły od miłości własnej, albo do niej wracały, a przez to z większą lub mniejszą ściśłością stawiały się naukami szczęśliwości lub rozstropności, 2) iż rozumu nieuznawały za pierwotnego ustawodawcę dla wolności, — poznawali wprawdzie niektórzy filozofowie (Geulinx i Richard Price), ale w dziedzinie tej stałej reformy niezaprowadzili. Filozofia moralna była zatem po większej części eklektycznym wyborem tego, co się według podmiotowych widoków lepszym i rozumniejszym zdawało, zjednoczonym orzeczeniem miłości własnej i sympatbetycznej skłonności. Wolność, główny warunek zdrowej moralności, stanowiła w widoku tym wielką trudność, bo miano na oku albo psychologiczną tylko wolność, albo usiłowano zadanie to rozwiązać z metafizycznych powodów, i dla tego to skłaniano się ku determinizmowi, albo utrzymywano ślepią i bezustawową wolność, na co theoretyczny oburzał się rozum. Im więcęj trudność ta czuć się dawała i im więcęj lękano się ją usunąć, tym więcęj słabnęła umiejętna a w miejsce jej wstępowała niedołężna dążność ku popularności i łatwości pojmowania (porówn. §. 377.). —

Tu należą:

- De Premontval *Pensées sur la liberté*. Berl. 1754. 8: *Le Diogene de d'Alembert, ou Diogene decent. Pensées libres sur l'homme et sur les principaux objets des connaissances de l'homme*. Nouv. ed. Berl. 1755. 12. *Vues philosophiques*. Berl. 1757. II. Tom. 8. Du Hazard sous l'empire de la providence. Berl. 1755. 8.
- Versuche einer Anleitung zu einer Sittenlehre für alle Menschen (przez Schulza). Berl. 1783—87. IV. Tomy 8.
- Jo. Aug. Heinr. Ulrich *Eleutheriologie, oder über Freiheit und Nothwendigkeit*. Jen. 1788. 8. (Porówn. §. 364. not. b.)

ODDZIAŁ DRUGI.

OKRES DRUGI.

OD KANTA AŻ DO NAJNOWSZYCH CZASÓW.
WYKSZTAŁCENIE FILOZOFII W DUCHU KRYTYCZNYM.

I. FILOZOFIA NIEMCÓW.

A) KRYTYCZNY IDEALIZM KANTA.

§ 381.

Biographie i Charakterystyki:

Ludw. Ernst Borowski Darstellung des Lebens und Charakters Kants. Könighs. 1803. 8. — Reinhold Bernhard Jachmann Im. Kant, geschildert in Briefen an einen Freund. Könighs. 1805. 8. — C. A. Ch. Wasianski Im. Kant in seinen letzten Lebensjahren. Könighs. 1804. 8. — Biographie Im. Kant's. Leipz. 1804. IV. Tomy. 8. — J. Ch. A. Grohmann dem Andenken Kant's. Berl. 1804. 8. — Fr. Bouterweck, Immanuel Kant, ein Denkmal. Hamb. 1804. 8. — F. Th. Rink Ansichten aus Kant's Leben. Königsberg, 1805. 8. — Kant's Gedächtnissfeier. Könighs. 1821. 8.

Reforma filozofii stała się nieodzowną. Zaprowadził ją filozof pierwszego rzędu, który od dawna już w cichości zajmował się żywo wszystkiém tém, cokolwiek filozofii dotyczyło i przygotowywał się do poprawy jej niedostateczności, i to w czasie, w którym wśród Niemców obudziło wielkie czucie dla nowych widoków w umiejętności i kunszcie, mnóstwo jeniálnych umysłów, mianowicie Lessing, Winkelmann, Hamann (§. 378.), Herder, Göthe i inni. Immanuel Kant (ur. w Królewcu 22 Kwietnia 1724, był professorem filozofii tamże, um. 12 Lutego 1804. r.), był drugim Sokratesem, który nową methodą, mającą na celu wybadanie początku i granic poznania ludzkiego (dla tego nazwana krytyczną, badającą, oceniającą methodą), ożywił ducha badania i kierował, orientował i naprowadzał rozum, przez poznanie siebie, na drogę wiodącą do umiejętności. Posiadał on do tego rzadkie talenta, które starannie rozwinął i wykształcił, łącząc je z obszernemi wiadomościami. Obyczajowo - religijny charakter jego,

ochraniał spekulacyjnego ducha jego, od jednostronnego kierunku i oznaczył charakter badań jego. Ścisła miłość prawdy i czysto obyczajowy sposób myślenia stanowiły zasadę filozoficznego jego ducha, który łączył w wysokim stopniu oryginalność, gruntowność i zdolność. Kant za pomocą tych środków zrzucił pamiętną w filozofii reformę, która nie bez oporu naprzód postępowała, wprawdzie przez dość długi przeciąg czasu niewieczoną i utrzymywaną była, ale wielkie za sobą pociągnęła skutki i całkowity kierunek filozofii zmieniła.

Pisma Kanta ob. niżej §. 386.

§ 382.

Kant pobudzony skeptycyzmem Huma (porówn. §. 371.) zwrócił uwagę swoją na uderzający i różny wypadek rozmyślenia w matematyce i filozofii, i na istotne wypadku tego przyczyny. Metafizyka zwróciła na siebie sprawiedliwie jego uwagę, ale mniemał: że dopiero przysionek jej pozdrowiono. Rozwaga i ocenienie różnych filozoficznych systematów, mianowicie zaś płytkiego dogmatyzmu szkoły Wolfa, zrodziły w nim myśl: iż przed wszelkim dogmatycznym postępowaniem w filozofii, wybadaną być musi możliwość filozoficznego poznania, i że do tego koniecznym jest wykrycie różnych źródeł poznania, ich początku i użycia (krytyka); w czém chciał dokonać rozpoczętego przez Locka dzieła. Przypuszczał on: iż filozofia i matematyka, co do początku swego, są racjonalnemi czyli rozumowemi umiejętnościami. Poznania rozumowe różnią się od empirycznych charakterem konieczności i ogólności. Od ich możliwości zawisła możliwość filozoficznych poznań, które są dwójakiego rodzaju, synthetyczne i analityczne. Drugie opierają się na pierwszej ustawie myślenia; ale jakaż jest zasada synthetycznych poznań a priori w przeciwieństwie z empirycznymi, które się na spostrzeżeniu gruntują? — Istnienie ich upewnia matematyka, a nawet powszechne poznanie, dążność zaś rozumu w metafizyce jest głównie ku nim zwróconą. Umiejętność

więc badająca możność takowych poznań, równie jak ich powód i ich użycie według zasad, jest konieczną i niezmiernie ważną. Kant uTOROWAŁ sobie drogę do badania tego przez poprowadzenie linii granicznej pomiędzy filozofią i matematyką, i przez głębsze, a niżeli dotąd było, i przenikliwsze badanie władzy poznania, przypuściwszy: iż poznania synthetyczne a priori dotyczą form poznania i ugruntowane tylko być mogą na ustawach pojedynczych władz działających w poznawaniu. Chcąc przeto wynaleść w zupełności te formy poznania, według przewodniczących zasad ogólności i konieczności, przedsięwzięcie rozbiór poznań i odłącza to, co w rzeczywistości jest połączonem, końcem pozyskania umiejętnego poznania.

§ 383.

Władza poznania theoretyczna składa się z zmysłowości i rozsądku, odbieralności i samowolności. Czucia są czémś materyalnem, czas i przestrzeń czémś formalnem zmysłowości. Przestrzeń i czas są w nas, ale a priori, jako formy naszego poglądu. Rozsądek łączy poddaną przez zmysłowość ośnowę w pojęcia i sądy. Niezawisłemi od doświadczenia i raczej doświadczenie ograniczającemi formami połączenia tego są (cztery) kategorie, z których łącznie z formą zmysłowego poglądu, wynikają schemata i zasady czystego rozsądku. Formy zmysłowości i rozsądku są oznaczającemi, dana ośnowa jest oznaczalną; pierwsze są zupełnie niezawisłe od zjawiających się przedmiotów. Głównym wypadkiem jego krytyki jest: iż każdy przedmiot poznajemy o tyle, o ile danym jest przez postrzeżenie i oznaczalnym przez ustawy władzy poznania; niepoznajemy rzeczy w sobie, lecz tylko zjawienia (krytyczny, — to jest na krytyce władzy poznania ugruntowany czyli transcendentálny idealizm). Poznanie nasze przedmiotów realnych ogranicza się doświadczeniem, a przedmiotem poznania a priori są tylko formalne warunki — czyli ich możność. Poznania synthetyczne a priori możliwe są tylko obok takiego przypuszczenia i ta tylko treść stanowi meta-

fizykę. Do tego odnosi się bystre rozróżnienie poznania i myślenia, z których pomieszania wynikać mogą tylko dziwolągi (przez co logika oddzieloną została w zupełności od metafizyki), dalej zjawiających się przedmiotów i wyobrażeń naszych, różnych od tychże przedmiotów, i rozróżnienie rozumu od rozsądku w logicznym i transcendentnym względzie. Rozum theoryczny, jako siła wnioskowania dąży ku bezwzględnej jedności i ku połączeniu przez idee, które są formami czynności rozumu. Poznanie z idei jest niemożliwem; gdyż niema odpowiedniego im przedmiotu w obrębie doświadczenia, chociaż rozum zmierza bezustannie do poznania Boga, świata, nieśmiertelności i wolności duszy, a do tego odnosiło się całe uzbrojenie metafizyki. Rozum filozofujący nie może idei tych używać stanowczo, ponieważ przez to popada w omamienie pozornego wiedzenia i w szereg sprzeczności, jak tego usiłuje dowieść krytyka dowodu względem substancyjalności i nieśmiertelności duszy, względem ograniczenia świata i jego początku, również jak ich przeciwności, względem podzielności lub pojedynczości substancyi, względem konieczności i przypadkowości zawisłości i istnienia w świecie, i względem istnienia Boga. Rozum niemoże dowieść istnienia nadzmysłowych przedmiotów tych idei, ale również i ich przeciwieństwa. Dla rozumu theorycznego możliwem jest tylko przewodniczące użycie idei, końcem rozszerzenia rzeczywistego poznania.

§ 362.

Rozum atoli nie tylko jest theorycznym, lecz i praktycznym w oznaczeniu dowolności, za pomocą idei obowiązku i prawa. Wyjaśnienie pojęcia rozumu i dobrej woli, do których nawet powszechny rozum przywiązuje najwyższą wartość ludzkości, naprowadza na uznanie praktycznych poznań a priori, w którym oznaczonem zostaje nie to, co jest, lecz to, co być powinno. Rozum praktyczny jest autonomicznym, oznacza tylko formę woli i przypuszcza wolność, jako nieodzowny

warunek. Ustawa obyczajowa wystąpiła w odniesieniu do empirycznie oznaczalnej dowolności, jako kategoryczny nakaz (bezwzględna powinność) i postawiona została na szczycie filozofii praktycznej. Nakaz ten, jako ogólna norma wszelkiego rozumowego chcenia, przepisuje ogólną ustawowość z ścisłą koniecznością, a przez to oznacza najwyższy bezwzględny cel i popęd działania, które niepowinno być pathologicznym uczuciem, lecz poważaniem ustawy, tak jak enota jest moralną mocą woli człowieka, zasadzającą się na wykonaniu obowiązku swego (to jest na moralnym zniewoleniu przez ustawodawczy swój rozum) albo na poddaniu swych popędów i skłonności pod panowanie rozumu. — Obyczajowość nie jest szczęśliwością, ale zawiera rozumne ku niej roszczenie, albo przydaje godność do szczęśliwości. Jest ona czémś ogólném i przez wolność konieczném. Idee wolności, nieśmiertelności i bóstwa nabywają przez praktyczną ustawę obyczajową treści i pewności. Przeświadczenie atoli to, nie jest theoretyczném wiedzeniem, lecz praktyczną wiarą rozumu (theologia moralna). W oznaczeniu najwyższego dobra, jako całkowitego celu rozumnych jestestw, występuje w zupełném świetle harmonia zmysłowej i rozumowej natury człowieka, zgodność praktycznego i theoretycznego rozumu. — Od ustawodawstwa ethycznego rozróżnić należy ustawodawstwo prawne, które rządzi tylko zewnętrznymi sprawami i wymaga scieśnienia indywidualnego używania wolności, końcem utrzymania wolności wszystkich ludzi (prawa). Prawo jest prawem przymusu i zapewnioném być winno przez państwo, które, co do jestestwa swego, jest zakładem prawnym i na umowach się opiera.

§ 385.

Poznanie theoretyczne, zasadzające się na pojęciu natury i praktyczne, opierające się na pojęciu wolności, są dwoma dla zasad swych oddzielnymi od siebie zakresami. Pomiędzy obiema temi zakresami, i ich przedmiotami, naturą i wolnością, które połączone

są w człowieku trudnym do wyjaśnienia sposobem, zaprowadza siła sądu zgodność, nie końcem przedmiotowego poznania, lecz końcem rozważania całej natury, za pomocą właściwej jej zasady, to jest: celowości, która nie jest przedmiotową, lecz podmiotową. Siła sądu poddaje szczegóły pod ogół, a przeto jest częścią poddającą, częścią reflektującą. Druga poddaje naturze pojęcie rozsądku według podmiotowej maxymy, dla bezprzeszkodnego rozszerzenia użycia rozumu, a potwierdzenie jej zasady w zastosowaniu, połączone jest z intelektualnym upodobaniem. Tym sposobem powstaje estetyczne rozważanie natury, według zasady formalnej celowości; upodobanie w tém, co jest piękném i wzniosłym i teleologiczne rozważanie natury, według zasady materyalnej wewnętrznej celowości. Rozważanie organicznego jestestwa natury, o którém niemożemy myśleć inaczej, jak tylko według zasady wewnętrznej celowości, chociaż je z tego wyjaśnić niepodobna, naprowadza na przeczcucie ostatniego celu świata przez ducha nadzmysłowego, które poznanie praktyczne podnosi do pewności (physico-ethico-theologia i teleologia).

§ 386.

Piśmienne prace Kanta. Oprócz Krytyki całkowitej władzy poznania, końcem wzniesienia filozofii transcendentalnej, to jest: takiej, która przez wyjaśnienie władz ducha ludzkiego rozwija i wywodzi zasady, będące podstawą wszelkiego użycia rozumu, jako warunku jego możności, i takowe w dokładnym systemacie umiejętnie wyklada, wyłuszczył Kant niektóre części systematu, z właściwą sobie oryginalnością i z znakomitą bystrością i głębokością, np. metafizykę natury, w której był niejako poprzednikiem dynamicznej filozofii natury, utrzymując: iż materya przez poruszające siły (siłę rozszerzającą i ściągającą) wypełnia przestrzeń; dalej metafizykę obyczajów czyli naukę prawa i enoty; nadto w pojedynczych rozprawach rozwinął wiele wybornych i głębokich myśli, o religii, antropologii, pedagogice i innych ważnych przedmiotach.

Weześniejsze pisma Kanta są: Gedanken von der wahren Schätzung der lebendigen Kräfte. Königsb. 1746. 8. Principiorum metaphysicor. nova dilucidatio. ibid. 1755. 4. Betrachtungen über den Optimismus. Königsb. 1759. 4. Monadologia physica Spec. I. ibid. 1756. 4. Versuch den Begriff der negativen Grössen in die Weltweish. einzuführen. Königsb. 1763. 8. Einzig möglicher Beweisgrund zu einer Demonstration des Daseyns Gottes. Tamże. 1763.; na ostatku 1794. 8. Die falsche Spitzfindigkeit der vier syllog. Figuren. Tamże. 1763. Frankf. und Leipz. 1797. Beobachtungen über das Gefühl des Schönen und Erhabenen. Königsb. 1764. 8. Biga, 1771. Träume eines Geistersehers. Riga, 1766. 8. 1769. Allgem. Naturgesch. und Theorie des Himmels etc. IV. Wyd. Zeitz, 1808. 8. De mundi sensibilis atque intelligibilis forma et principiis. Regiomont. 1770. 4. (w rozprawie tej wytknął główne idee swój krytyki). Rozprawa ta wraz z innemi zamieszczona jest w Im. Kants kleine Schriften. Königsb. u. Leipz. 1797. III. Tomy. 8. Verm. Schriften. ächte und vollst. Ausg. (wydanie Tieftrunka). Halle, 1799—1807. IV. Tomy. 8. Sammlung einiger bisher unbekannt gebliebenen Schriften von Im. Kant (wydane przez Rinka). Königsb. 1800. 8.

Główne dzieła:

Kritik der reinen Vernunft. Riga, 1781. VI. Wyd. Leipz. 1818. 8. Kritik der praktischen Vernunft. Riga, 1788. V. Wyd. Leipz. 1818. 8. Kritik der Urtheilskraft, Berl. 1790. III. Wyd. 1799. 8. Prolegomena zu einer jeden künftigen Metaphysik etc. Riga, 1783. 8. Grundlegung zur Metaphysik der Sitten, Riga, 1785. 8. IV. Wyd. 1797. Metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft. Riga, 1786. 8. III. Wyd. 1800. Ueber eine Entdeckung, nach der alle neue Kritik der reinen Vernunft durch eine ältere entbehrlich gemacht werden soll. Königsb. 1792. 8. Die Religion innerhalb der Gränzen der blossen Vernunft. Königsb. 1793. 8. II. pomnożone Wyd. 1794. Zum ewigen Frieden, ein philosophischer Entwurf. Königsb. 1795. 1796. 8. Metaphysische Anfangsgründe der Rechtslehre. Königsb. 1799. II. Wyd. 1803. 8. Metaphysische Anfangsgründe der Tugendlehre. Königsb. 1797. 8. II. Wyd. 1803. (oba pod tytułem: Metaphysik der Sitten.). Anthropologie in pragmatischer Hinsicht. Königsb. 1798. III. Wyd. 1821. 8. Der Streit der Facultäten. Königsb. 1798. 8.

Pisma Kanta wydane przez innych:

Im. Kant's Logik ein Handbuch zu Vorlesungen (wydal Glob. Benj. Jähsche). Königsb. 1800. 8. Pädagogik herausgegeb. von Rink. Tamże. 1803. 8. Vorlesungen über die philos. Religionslehre. Leipz. 1817. 8.; i Vorlesungen über die Metaphysik, zum Druck befördert von dem Herausg. der Religionslehre (Hofr. Pölitz). Erf. 1821. 8.

§ 387.

Co się tyczy charakteru krytycznej filozofii Kanta w ogólności, trzyma się ona tego, co daném jest w wiedzy, usiłuje przez analitykę nie pojęć, lecz władzy ducha, wybadać śródtkwiące zasady poznania, oznaczyć ich użycie i zmierzyć całkowite (wyższe) władze poznania w formalnym względzie, w którym to jednakże ocenieniu przypuszcza za ważne rozróżnienia sił duszy, pochodzące z szkoły Wolfa. Podnosi ducha ludzkiego, uważając go za środkowy punkt badania, ale go ogranicza wypadkiem tegoż badania. Oznaczając według władz poznania zakres przedmiotów poznalnych, przyznając rozumowi praktycznemu co do celu pierwszeństwo nad theoretycznym—ponieważ działać moralnie, jest ogólném i bezwarunkowym, a nabywać i rozszerzać poznania jest warunkiem nakazem rozumu, a zaś mądrość jest najwyższym celem rozumu,—ogranicza dogmatyzm i ducha spekulacyi, uśmierza zbyteczną skłonność dowodzenia wszystkiego z czeczych pojęć rozsądku i otwiera przystęp mistycyzmowi, ścieśniając zarazem zakres wiedzenia i wiary. Filozofia Kanta uczy rozróżniać i oceniać podstawę, dążność, błędy i jednostronność, równie jak to, co jest prawdziwem i wybornem we wszystkich systematach, i mieści w sobie żywotną zasadę wzbudzenia, umocnienia i utrzymania zajęcia się gruntowném filozoficzném badaniem. Filozofia nabywa przez nią stałej, niezmiennej podstawy, w niezmiennej naturze ducha ludzkiego. Krytyka Kanta mniej się zajmowała wznoszeniem, ale więcej niweczeniem tego, co wzniosł płytki dogmatyzm rozsądku i przygotowała wyższe filozoficzne wiedzenie przez samo poznanie ducha, usiłując wykryć zarazem zasady do rozróżnienia filozoficznych części w samymże rozumie. Przeciwnie zarzucają filozofii tej, niezrozumienie idei rozumowych, wynikłe z tego względu: iż przyznawała przeważającą wartość doświadczeniu przed roztrząśnieniem praw służących rozumowi i doświadczeniu, i wiedzenia w dowodach szukała; rozdzielenie rozumu theore-

tycznego i praktycznego i rozdrobnienie sił ducha ludzkiego, pewny formalizm, wykrywający się nawet w filozofii praktycznej i wynikający z tego, iż przedmioty uważano tylko z stanowiska podmiotowości, to jest stanowiska ustaw czynności ludzkiej, dla czego łatwo do ściśłego doprowadziła idealizmu.

Pisma należące do krytyki filozofii Kanta:

- D. Jenisch über den Grund und Werth der Entdeckungen des Hrn. Prof. Kant. Berl. 1790. 8.—Job. Neeb über Kant's Verdienste um das Interesse der philosophirenden Vernunft. II. Wyd. Frankf. a. M. 1795. 8. — Glo. Bj. Gerlach Philosophie, Gesetzgebung und Aesthetik in ihrem jetzigen Verhältniss zur sittlichen und ästhetischen Bildung der Deutschen, eine Preisschrift. Posen, 1804. 8. — Flügg'e's Versuch einer historisch kritischen Darstellung des Einflusses der kantischen Philosophie auf Religion. u. Theologie. II. Tomy. Hannov. 1796. 98. 8. — Tr. Ben. Agap. Leo Krito oder über den wohlthätigen Einfluss der kritischen Philosophie. Leipz. 1806. 8. — Stäudlin's Abh. über den Werth der krit. Phil. w jego Beitr. zur Phil. u. Gesch. der Rel. III, IV, V. Tom. Gött. 1797. 98. 99. — Porównaj: Bouterwecka Imm. Kant; ein Denkmal.—Arthur Schopenhauera Dodatek do mającego się pod §. 415. przytoczyć dzieła, zawierający krytykę filozofii Kanta. — v. Busse metaphysische Anfangsgründe der Naturwissenschaft von Im. Kant in ihren Gründen widerlegt. Dresd. 1828.

§ 388.

PIERWSI PRZECIWNICY FILOZOFII KANTA.

- Porównaj: (K. Glob. Hausius) Materialien zur Gesch. der krit. Philosophie, nebst einer histor. Einleitung zur Gesch. der Kant. Philos. III. Sammlungen. Leipz. 1793. II. Tomy. 8.
C. L. Reinhold über die bisherigen Schicksale der Kant. Philosophie. Jena, 1789. 8.

Zjawienie się pierwszego dzieła Kanta nie wielkie początkowo zrobiło wrażenie; ale po zwróceniu uwagi na nie, ocucił się żywy ruch dla niezwykłego zjawienia z strony treści i celu. Większa część filozofów Niemieckich powstała przeciw téj nowej filozofii, ponieważ natychmiast zrozumianą być niemogła, dla nowego stanowiska swego i właściwej terminologii. Opaczność zrozumienia

byłe nieuchronną. Niektórym zdawała się być, dla pozorów nowości, ludzającą i odzowną, innym rzeczywiście nową, ale niebezpieczną i szkodliwą, będąc systematem idealizmu, który przedmiotową rzeczywistość poznania i rozumowe przeświadczenia o istnieniu Boga i nieśmiertelności duszy, niweczył, a tém samém świętość ludzkości nadweręzał. Zurzuty różnej treści poczynili przeciw niej zacni filozofowie, jako to: Mendelssohn *a)*, Hamann (oh. wyżej), Jacobi *b)* (porówn. §. 408.), Eberhard *c)*, Feder (§. 377.) *d)*, Ad. Weishaupt *e)*, Jan Fried. Flatt *f)*, Bogum. A. Tittel *g)* (w Göttingu, um. 1816.), S. Reimar (obacz wyżej) i Skptyczni Krytycy: Dietr. Tiedemann (porówn. §. 378.) *h)*, Platner (porówn. §. 377.), Garve *i)*, Christoph. Meiners *k)*, G. E. Schulze (porówn. §. 409), dalej J. Chr. Schwab *l)* (um. w Stuttgardzie 1821.), Herder *m)*, Henr. Wilh. Gerstenberg *n)* (ur. 1737. um. 1823.), Franc. Baader *o)* i inni *p)*, ale i namiętni krzykacze, np. Stattler *q)*. Wykład jej zakazany był na wielu Uniwersytetach.

- a)* M. Mendelssohn *Morgenstunden*. II. Tomy. Berl. 1785. 8. porównaj §. 377. not. e. — Prüfung der Mendelssohnschen *Morgenstunden*, oder aller speculativen Beweise für das Daseyn Gottes, in Vorlesungen von Lud. H. Jacob. Nebst einer Abhand. von Kant. Leipz. 1786. 8.
- b)* Hamann w listach do Jacobięgo — Jacobi's *Schriften*. I i IV T. — Jacobi: über das Unternehmen des Criticismus, die Vernunft zu Verstande zu bringen etc. w Reinholda *Beiträge zur leichten Uebersicht* etc. III. 1.
- c)* Jo. Aug. Eberhard w wydawanym przez siebie dzienniku filozoficznym porówn. 377. not. g.
- d)* J. G. H. Feder über Raum und Zeit zur Prüfung der Kant. Philosophie. Götting. 1787. 8. Philos. Biblioth. von Feder u. Meiners. I. Tom. Gött. 1788. 8.
- e)* Ad. Weishaupt über die Gründe und Gewissheit der menschlichen Erkenntniss. Zur Prüfung der Kant. Kritik der reinen Vernunft. Nürnberg. 1788. 8. Ueber Materialismus u. Idealismus, ein philosophisches Fragment. Nürnberg. 1787. II. Wyd. 1788. 8. Ueber die Kantischen Anschauungen und Erscheinungen. Tamże 1788. 8. Zweifel über die Kantischen Begriffe von Raum und Zeit. Tamże. 1788. 8. — Pisał on również: Ueber Wahrheit

und sittliche Vollkommenheit. Regensb. III. Tomy. 1793. 97. 8. przeciw niemu i Federowi pisali Schaumann i Born.

- f) J. F. Flatt's fragmentarische Beiträge zur Bestimmung u. Deduction des Begriffs und Grundsatzes der Causalität und zur Grundlegung der natürl. Theologie. Leipz. 1788. 8. — Porównaj §. 389. not. v., dalej: Briefe über den moral. Erkenntnisgrund der Religion in Beziehung auf die Kantische Philosophie. Tübing. 1789. 8.
- g) Glo. A. Tittel Kantische Denkformen od. Kategorieen. Frkf. a. M. 1788. 8. Ueber Hrn. Kant's Moralreform. Frankf. und Leipz. 1786. 8.
- h) Dieter. Tiedemann Theätet oder über das menschliche Wissen. ein Beitrag zur Vernunftkritik. Frank. a. M. 1794. 8. przeciw temu: J. Cb. F. Dietz Antitheätet. Rost. n. Leipz. 1798. 8. — D. Tiedemann's idealistische Briefe. Marb. 1798. 8. Beantwortung derselben von Diez. Gotha, 1801. 8.; i rozprawa Tiedemanna w Hessische Beiträge. III. Zesz.
- i) Garve in der Uebersetzung der Ethik des Aristoteles. I. Tom. nebst einer Abh. über die verschiedenen Principe der Sittenlehre von Aristoteles bis auf Kant. Bresl. 1798. 8. przeciw temu: J. Chr. Fr. Dietz über Philosophie, philosophische Streitigkeiten, Criticismus und Wissenschaftslehre, nebst einer Prüfung der Garve'schen Beurtheilung des kritischen Systems. Gotha, 1800. 8.
- k) Ob. Meinersa allgemeine Geschichte der Ethik. Götting. 1800. II. Tomy. 8.
- l) J. C. Schwab Vergleichung des Kantischen Moralprinzips mit dem Leibnitz-Wolfischen. Berl. 1800. 8. Ueber die Wahrheit der Kantischen Philosophie und die Wahrheitsliebe der A. L. Z. in Jena in Ansehung der Philosophie. Berlin, 1803. 8. Pisat on również: von den dunkeln Vorstellungen etc. Stuttg. 1813. 8.
- m) Joh. Gottfr. Herder's Verstand u. Erfahrung, eine Metakritik zur Kritik der reinen Vernunft. Leipz. 1799. II. Tomy. 8. i przytoczona do §. 378. Kalligone. Leipz. 1800. III. Tomy. 8. przeciw temu: J. Gl. K. Ch. Kiesewetter's Prüfung der Herderschen Metakritik. Berl. 1799. II. Tomy. 8.
- n) (H. W. von Gerstenberg) Die Theorie der Kategorieen entwickelt und erläutert. Altona, 1795. 8. Sendschreiben an Carl von Villers das gemeinschaftl. Prinzip. der theor. und prakt. Philos. betreffend. Altona. 1821. 8. porówn. z krótką rozprawą o przyczynie w Intellbl. der A. L. Z. Nr. 54. 1823.
- o) Fr. Baader absolute Blindheit der von Kant deducirten prakt. Vernunft an Fr. H. Jacobi. 1797. Beiträge zur Elementarphilosophie, ein Gegenstück zu Kant's met. Anfangsgr. der Naturw. Hamb. 1797. 8.
- p) Tu należą jeszcze: Gebh. U. Brastberger Untersuchungen über Kant's Kritik der reinen Vernunft. Halle, 1790. 8. — Gebh.

- Ehrr. Maass Briefe über die Antinomie der Vernunft. Halle, 1788. 8. — J. C. F. Bornträger über das Daseyn Gottes in Beziehung auf Kant. und Mendelssohnsche Philosophie. Hannover, 1788. 8. — C. F. Pezoldi de argumentis, quibus deum esse philosophi probant, observationes quaedam adversus Im. Kantium. Lips. 1787. przeciw temu: Fr. Gotth. Bornii de scientia et conjectura specimen metaph. ad diluenda Pezoldi dubia etc. ib. eod. — J. F. Breyer Sieg der prakt. Vernunft über die speculative (w nauce o istnieniu Boga). V. Programme. Erlang. 1785—89. 4. — M. G. L. Rapp über die Untauglichkeit des Prinzips der allgem. und eignen Glückseligkeit zum Grundgesetze der Sittlichkeit. Jena, 1791. 8. — K. Ferdin. Hungar der Sohn der Natur oder Briefe über Eudämonismus und menschliche Glückseligkeit in Beziehung auf das krit. Moralsystem. I. Tom. Leipz. 1802. 8. — K. G. F. Fürstenau über die Frage: was ist von der Kantischen Philosophie zu halten? ein Programm. Rint. 1789. 4.; i die neuesten Streitpuncte über den letzten Grund der Moral und Sittenlehre. Brem. 1795. 8.
- g) Matern. Reuss. Soll man auf katholischen Universitäten Kant's Philosophie studiren? Würzb. 1789. 8. — Bened. Stattler Antikant. München, 1788. II. Tomy. 8., i deutsche Bibliothek.

§ 389.

ZWOLENNICY KRYTYCYZMU KANTA.

Mimo tych trudności i walk, filozofia krytyczna rozszerzała się co raz więcej po Niemczech i wywierała wielki wpływ na wszystkie umiejętności. Wielu filozofów wyjaśniało ją i nabyło wyjaśniającemi i obrońnemi pismami swemi nie tylko w niej, ale nawet i w filozofii w ogólności niemałych zasług, np. J. Schultz (ur. w Mühlhausen w Prusiech 1739. r. był professor. w Królewcu um. 1805.) a), Karol Christ. Erhard Schmid (ur. w Heilsbergu 1761., um. w Jenie 1812.) b), Karol Leonh. Reinhold c) (porówn. §. 391.), Salomon Maimon d) (ur. w Nieswieżu w Litwie 1753., um. w Berlinie 1800.), Karol Henr. Heydenreich e) (ur. 1764. w Stolpen w Saxonii, um. 1801.), Jak. Zyg. Beck f), G. Sam. Alb. Mellin g), Łaz. Bendavid (w Więdnium, um. 1802.) h), Jan Chr. Fr. Dietz i), Fried. Wilh. Dan. i Chr. Wilh. Snell k), J. Chr. Bo-

gum. Schaumann *l*), F. Bogum. Born *m*), J. Henr. Abicht *n*) (ob. §. 405.) K. F. Schmidt-Philseldeck *o*), J. Neeb (w Bonn) *p*), Lud. Henr. Jakob *q*) (ur. w Wettinie 1759. był professorem umiejętności politycznych w Halli), Jan. Henr. Tieftrunk *r*) (professor w Halli), Jan Gottfried Karol Chr. Kiese-wetter *s*), Bogum. Benjamin Jäsche (od r. 1803 professor w Dorpacie) *t*), Fr. Bouterweck (obacz niżej), W. T. Krug, Jak. Fries (ob. niżej) i inni *u*). Tym sposobem utworzyła się liczna szkoła Kantystów, pomiędzy któremi wielu było słabych, jednostronnych, bez samodzielności naśladowających i na formuły nowej filozofii przysięgających uczniów. Przez rozszerzenie filozofii tej ocuciło się w całości nowe żyjące czucie i rzeźwe zajęcie się wydoskonaleniem filozofii. Najzdolniejsze głowy użyły szczęśliwie zasad filozofii krytycznej do głębszego wybadania i gruntowniejszego systematycznego wyrobienia pojedynczych umiejętności części filozofii, a mianowicie do rozleglejszego i pewniejszego wyłuszczenia metodologii. Logikę *v*) wyrobił Sal. Maimon, Jan Krzysztof Hoffbauer (professor w Halli um. 1823.), Jan Gebh. Ehrenr. Maass (professor w Halli, um. 1823.), J. G. C. Kiese-wetter, Krug, Fries i inni; — Metafizykę *w*) Jakob, Schmid, Krug; Moralność *x*) Schmid, Jakob, Tieftrunk, Hoffbauer, Heydenreich, Stäudlin, Krug, Fries, Henr. Kunhardt i inni; filozoficzną naukę prawa *y*), Bogum. Hufeland (ur. w Gdańsku 1760.), Heydenreich, Jan Bogum. Buhle (professor w Braunschweigu, um. 1821.), Jakob, Maass, Hoffbauer, Theod. Schmaltz, Paweł Jan Anzelm Feuerbach (um. Radzcą Stanu w Monachium 1828.), Fries, Karol Sal. Zachariae (prof. prawa w Heidelbergu), Karol Henr. Lud. Pölitz (professor umiejętności politycznych w Lipsku), Karol Henr. Gross i inni; umiejętność religii, która wystąpiła jako należąca do filozofii praktycznej *z*), Heydenreich, Schmid, Jakob, Tieftrunk, Krug i inni; Estetykę *aa*) Heydenreich, J. H. Bogumił Heusinger,

Ferd. Delbrück i poeta Friedr. Schiller (w prozaicznych swych pismach), którego atoli wolny duch wybił się w krótkce z scieśniającego wpływu filozofii szkolnej; Psychologią *bb*) Schmid, Jakob, Snell, Maass, Hoffbauer, Fries; Pedagogikę *cc*) Heusinger, Aug. Herm. Niemeyer (ur. w Halli 1754.), Schwartz (professor teologii w Heidelbergu) i inni, z rozmaitym korzyścią, częścią w materyalnym, częścią w formalnym względzie. Pobudzający wpływ nowszej filozofii wyjawiał się w wszystkich umiejętnościach, w bliższem lub dalszém powinowactwie z filozofią zostających. Sami przeciwnicy, którzy początkowo filozofią tę okrzyczeli, oddawali jej później sprawiedliwość. Nauczano filozofii Kanta po wszystkich Uniwersytetach Niemieckich. W Francyi *dd*) i Anglii *ee*), mimo gorliwych starań niektórych jej czcieli, nie wiele znalazła przystępu, więcej nierównie w Hollandyi i Państwach Północnych *ff*). Szkodliwe skutki jakie zrządziła, jako to: czczy formalizm, jednostronność i pogardę empirycznych poznań, były nieodzownemi wynikłościami jej rozszerzenia się.

a) Joh. Schultz Erläuterungen über des Hrn. Prof. Kant. Kritik der reinen Vernunft. Königsb. 1784. 8. i 1791. — Tegóż Prüfung der Kantischen Kritik der reinen Vernunft. Tamże. 1789 — 92. II. Tomy. 8.

b) Carl Chr. Ehrh. Schmid Kritik der reinen Vernunft im Grundrisse. Jena, 1786. 8. III. Wyd. Jen. 1794. — Tegóż Wörterbuch zum leichtern Gebrauch der Kantischen Schriften. Jena, 1788. 8. IV. Wyd. 1798. 8.

c) Reinhold's Briefe über die Kantische Philosophie (z deutsch. Merkur 1785—87.). Leipz. 1790. II. Tomy. 8.

d) Sal. Maimon's Versuch über die Transcendentalphilosophie. Berl. 1790. 8. porówn. not. u, i następnego §. Uw. a.; Życie jego str. 206. niżej.

e) Heydenreichs Originalideen über die interessantesten Gegenstände der Philosophie. Leipz. 1793—96. V. Tom. 8. porówn. dodatek do Cromaziana (Buonafedego) §. 38. not. a. przytoczonego tłumaczenia, który zawiera rzecz o reformie Kanta i wiele innych pism, np. encyclop. Einleit. in das Stud. der Philos. nach den Bedürf. unsers Zeitalters. Leipz. 1793.; porównaj następne uwagi.

f) Ob. §. 391. Uw.

- g) G. S. A. Mellin's Marginalien und Register zu Kant's Kritik des Erkenntnisvermögens. Jena, 1794. 95. II. Tomy. 8. Kunst-sprache der krit. Philos. alphabet. geordnet. Jena, 1798. 8. Anhang, 1800. 8. (również Marginalien u. Register zu Kant's met. Anfangsgr. der Rechtslehre.) — TegóŹ encyklopädisches Wörterbuch der krit. Philosophie. Züllichau u. Leipz. 1797—1803. VI. Tomów. 8. i inne pisma.
- h) Laz. Bendauid's Vorlesungen über die Kritik der reinen Vern. Wien, 1795. II. Wyd. 1802. Ueber die Kritik der Urtheilskraft. Tamże. 1796. Vorles. über die Kritik der prakt. Vernunft, nebst einer Rede über den Zweck der krit. Philos. tamże. 1796. 8. Vorlesungen über die metaphys. Anfangsgründe der Naturwiss. ebend. 1798. Preisschr. über den Ursprung uns. Erkenntnis. Berl. 1802. 8. Versuch einer Rechtslehre. Berl. 1802.
- i) Ob. poprzedni §. zwłaszcza Uw. h i i. Pisał on także: Der Philosoph. u. die Philos. aus dem wahren Gesichtspuncte und mit Hinsicht auf die heut. Streitigkeiten. Leipz. 1802. 8. i Ueber Wissen, Glauben, Mystik u. Skepticismus. Lübeck, 1809. 8.
- k) F. W. D. Snell Darstellung u. Erläuterung der Kant. Kritik der Urtheilskr. Mannh. 1791—92. II. Tomy 8. — TegóŹ Menon, oder Versuch in Gesprächen die vornehmsten Puncte aus der Kritik der prakt. Vern. zu erläutern. Tamże. 1789. 8. II. Wyd. 1796. 8. i wiele dzieł elementarnych n. p. Lehrb. f. d. ersten Unterr. in d. Philos. II. Tomy. VII. poprawne Wyd. 1821.; z Chr. W. Snell, Handb. der Philos. für Liebhaber. Giessen, 1802. 8. z C. Ch. E. Schmid das philos. Journal. Giessen, 1793—95. IV. Tomy. 8.
- l) Schaumann üb. d. transcendente Aesthetik, ein krit. Versuch nebst e. Schreiben an Feder. üb. d. transcend. Idealismus. Leipz. 1789. 8. (zwrócone szczególniej przeciw zarzutom Federa.)
- m) Born, tłumacz pism Kanta na język łaciński (Lips. IV. Voll. 1796—98. 8.) pisał także: Versuch über die ersten Gründe der Sinnenlehre z. Prüfung verschiedener, vornehm. der Weishauptischen Zweifel etc. Tamże. 1788. Versuch üb. d. urspr. Grundlage des menschl. Denkens etc. Tamże. 1791. Ob. Uw. następ.
- n) Abichts u. Borns neues philos. Magazin zur Erläuterung des Kant. Systems. Leipz. 1789—91. II. Tomy. 8. Versuch einer krit. Untersuchung üb. d. Willensgeschäft. Frankf. 1788. Versuch einer Metaphysik des Vergnügens nach Kant etc. Leipz. 1789. Allgem. prakt. Philos. der Sitten. I. Tom. Leipz. 1798. 8.
- o) Schmidt-Phiseldock Philos. crit. sec. Kantim expositio systemat. Koppenh. 1796—98. II. Voll. 8.
- p) Neeh System d. krit. Philos. auf. d. Satz des Bewusstseyns gegründet. Bonn u. Frkf. 1795. II. Tomy. 8.
- q) Oprócz pism znachodzących się w następnych uwagach: die Anna-

len der Philos. u. des Philos. Geistes. Halle. u. Leipz. 1795—97. 4.; vermischte philos. Abhandlungen etc. Halle, 1797. 8. i jego Uwagi do Huma porówn. §. 371.

- r) Ob. Uw. v i x. W końcu Tieftunk wydał: Das Weltall nach menschlicher Ansicht. Halle, 1821. 8. I. Abtheilung.
- s) Kriesewetter's Versuch einer fassl. Darstellung der wichtigsten Wahrheiten der neuern Philos. Berl. 1795 i 1798—1803. II. Tomy. 8. IV. poprawne Wyd. (Darstellung der wichtigsten Wahrheiten der krit. Philos.) vermehrt durch einen gedrängten Auszug aus Kant's Kritik der reinen Vern. und eine Uebersicht der vollständig. Litterat. der Kant. Philos. Nebst einer Lebensbeschr. des Verf. von Chr. Gfr. Flittner. Berl. 1824. 8. Porówn. poprzedniego §. not. m. i następne uwagi obecnego §.
- t) Idee zu einer neuer syst. Encyklop.—przerobione: Einl. zu einer Architektonik der Wissensch. Dorp. 1816. 4. Versuch eines fassl. Grundrisses der Rechts- u. Pflichtenlehre. Königh. 1796. 8. Grundlinien der Ethik od. philos. Sittenlehre. Dorp. 1824. 8. Der Pantheismus nach s. verschiedenen Hauptformen, s. Urspr. u. Fortgange. Berl. 1826. 8. II. Tomy. przeciw temu pisał Henr. Ritter: Die Halbkantianer u. d. Pantheismus. Berl. 1827. 8.
- u) And. Metz (Prof. w Würzburgu) kurze n. deutliche Darstellung des Kant. Systems Bamb. 1795. 8. — Seb. Mutschelle Versuch einer fassl. Darstellung der Kant. Phil. (fortges. von J. Thanner). München. 1799—1805. XII. Zesz. 8. — J. F. Ch. Gräffe Commentar über eine der schwersten Stellen in Kant's metaphys. Anfangsgr. der Naturw. Zelle, 1798. 8. H. L. Pörschke Briefe über die Metaphysik d. Natur. Königsb. 1800. 8. Einleitung in die Moral. Bresl. 1797. 8. — H. Kunhardt (Prof. w Lubece) Kant's Grundlegung z. Metaphysik der Sitten in einer fasslichen Sprache dargestellt und ihrem Hauptinhalte nach geprüft. Lüb. u. Leipz. 1800. 8. Późniejsze jego pisma odbiegają od kryt. Filozofii: Skeptische Fragmente oder Zweifel an der Möglichkeit einer Philos. als W. des Absoluten. Lübeck, 1804. 8. Ueber den wesentl. Charakter der Menschheit und über die Gränze der philos. Erkenntniss. Leipz. 1813. Betrachtungen über die Gränzen des theol. Wissens. Neustrelitz, 1820. 8.
- v) Sal. Maimon Versuch einer neuen Logik oder Theorie des Denkens etc. Berl. 1794. 8. Porównaj T. I. str. 131. Uw. — Hoffbauer's Analytik der Urtheile und Schlüsse. Halle, 1792. 8. — Anfangsgründe der Logik. Halle, 1794. II. Wyd. powiększone wstępem psychologicznym. Tamże. 1810. 8. — Ueber die Analysis in der Philosophie, nebst Abhandlungen verwandten Inhalts. Halle, 1810. 8. — Versuch über die schwerste und leichteste Anwendung der Analysis in den philos. Wissenschaften, eine gekrönte Preisschrift mit Zusätzen. Leipz. 1810. 8. — Ja-

kob's Grundriss der allgem. Logik und krit. Anfangsgründe der allgem. Metaphysik. Halle, 1788. 8. IV. Wyd. 1800. 8. — Maass Grundr. der Logik. Halle, 1793. 8. IV. powiększone Wyd. 1823. — C. Chr. Ehr. Schmid's Grundriss der Logik. Jena, 1797. 8. — Tieftrunk's Grundriss der Logik. Halle, 1801. 8. Die Denklehre im reindeutschen Gewande u. s. w., nebst einigen Aufsätzen von Kant. Halle u. Leipz. 1825. 8. Die angewandte Denklehre u. s. w. Tamże 1827. 8. — Kiesewetter's Grundriss einer allgemeinen Logik nach Kantischen Grundsätzen, begleitet mit einer weitem Auseinandersetzung. Berl. 1791. f. II. Tomy; II Wyd. 1802 i 1806. dalej: Logik zum Gebrauch für Schulen. Tamże 1797. i Die wichtigsten Sätze der Vernunftlehre für Nichtstudirende. Hamb. 1806. 8. — Fr. W. D. Snell erste Grundlinien d. Logik. III Wyd. Giessen 1828. 8.

Przeciwnie: Carl Chr. Flatt fragmentarische Bemerkungen gegen den Kantischen u. Kiesewetterischen Grundriss der reinen allgem. Logik. Tübing. 1802. 8.

w) Jakob's Prüfung der Mendelssohnischen Morgenstunden, nebst einer Abh. von Kant. Leipz. 1786. 8. — Beweis für die Unsterblichkeit der Seele a. d. Begriffe der Pflicht. Züllichau, 1790. 94. 1800. 8. Ueber den moralischen Beweis für das Daseyn Gottes. Liebau, 1791. 8. II Wyd. 1798. porównaj uwagę poprzednią.

Carl. Chr. Erh. Schmid's Grundriss der Metaphysik. Jena, 1799. 8. — Dziela Kruga i Friesa ob. niżej.

x) C. Chr. Erh. Schmid's Versuch einer Moralphilosophie. Jena, 1790. 8. IV. Wyd. 1802. 1803. II Tomy 8. Grundriss der Moralphilosophie. Jena, 1793. II Wyd. 1800. 8. Adiaphora, philos. theol. u. hist. untersucht. Jena, 1809. 8. — Kiesewetter über den ersten Grundsatz der Moralphilosophie, nebst einer Abhandlung über die Freiheit von Jakob. Halle, 1788. II Wyd. Berl. 1790—91. II Tomy 8. — Jakob's philosophische Sittenlehre. Halle. 1794 8. Grundsätze der Weisheit und des menschl. Lebens. Halle, 1800. 8. Ueber das moral. Gefühl. Halle, 1788. 8. — Tieftrunk's philos. Untersuchungen üb. d. Tugendlehre. Halle, 1798—1805. II Tomy 8. Grundriss d. Sittenlehre. Halle, 1803. II. Tomy. (Nauka cnoty i prawa). 8. — Hoffbauer's Untersuchungen über die wichtigsten Gegenstände der Moralphilosophie, insbes. die Sittenlehre und Moralthologie. I Tom Dortm. 1799. 8. Anfangsgründe der Moralphilosophie und insbes. d. Sittenlehre, nebst einer allgemeinen Gesch. derselben. Halle, 1798. 8. — Heydenreich's Propädeutik der Moralphilosophie nach Grundsätzen der reinen Vernunft. Leipz. 1794. III Tomy. 8. Ueber Freiheit u. Determinis-

mus u. ihre Vereinigung. Erlang. 1793. 8. i wiele pism popularnych moralności dotyczących.— R. F. Stäudlin Grundriss der Tugend u. Religionslehre. Götting. 1800. 8. — Ge. Henrici Versuch über den ersten Grundsatz d. Sittenlehre. I. T. Leipz. 1799. 8. — Leonh. Creuzer's skeptische Betrachtungen üb. die Freiheit des Willens, Giessen, 1793. 8.

- y) G. Hufeland Versuch über den Grundsatz des Naturrechts. Leipz. 1785. 8. Lehrsätze des Naturrechts. Jena, 1790. II Wyd. 1795. 8. — Heydenreich System der Natur, nach krit. Prinzipien. Leipz. 1794 — 95. II Tomy. 8. Grundsätze des natürl. Staatsrechts, nebst einem Anhang staatsrechtl. Abhandlungen. Leipz. 1795. II Tomy 8. Versuch über die Heiligkeit des Staats u. die Moralität der Revolutionen. Leipz. 1794. 8. — Buhle Lehrbuch des Naturrechts. Gött. 1781. 8. Ideen zur Rechtsw., Moral u. Politik. I Samml. Gött. 1799 8. Pisał także: Entwurf einer Transcendentalphilosophie. Gött. 1798. 8. Ueber Ursprung u. Leben des Menschengeschlechts u. das künftige Leben nach dem Tode. Braunsch. 1821 8. — R. Chr. E. Schmid's Grundriss des Naturrechts. Für Vorles. Jena u. Leipz. 1795. 8. — Jakob's philosoph. Rechtslehre. Halle, 1795. II Wyd. 1802. 8. Wyjątek, tamże 1796. 8. Antimachiavell. Halle, 1794 i 1796. 8. — Maass über Recht u. Verbindlichkeiten. Halle, 1794. 8. Untersuchungen über die wichtigsten Gegenstände des Naturrechts. Halle, 1790. 8. Grundriss des Naturrechts. Leipz. 1808. 8. — Hoffbauer's Naturrecht, aus dem Begriffe des Rechts entwickelt. Halle, 1793. III Wyd. 1804. 8. Untersuchungen über die wichtigsten Gegenstände des Naturrechts. Tamże 1793. 8. Allgem. Staatsrecht i t. d. Halle, 1797. 8. Das allgem. Naturrecht u. die Moral in ihrer gegenseit. Abhängigkeit etc. Halle, 1816. 8. — Th. Schmalz Recht der Natur. I T. Königsb. 1792. II Wyd. 1795. 8. II T. Natürl. Staatsrecht. 1794. II Wyd. 1795. Das natürl. Familien- und Kirchenrecht. Tamże 1795. 8. Erklärung der Rechte des Menschen u. Bürgers etc. Tamże 1798. 8. Handbuch der Rechtsphilosophie. Tamże 1807. 8. — P. J. Anselm Feuerbach's Kritik des natürl. Rechts. Altona, 1796. 8. Ueber die einzig möglichen Beweisgründe gegen das Daseyn u. die Gültigkeit der natürl. Rechte, Leipz. u. Gera, 1795. 8. Antihobbes I T. Erf. 1798. 8. Jest on sławny z swój theoryi odstraszenia. — R. Sal. Zachariä Anfangsgr. des philos. Privatrechts. Leipz. 1804. 8. Anfangsgr. des philos. Criminalrechts. Tamże 1805. 8. Vierzig Bücher vom Staate. VI. Tomów Stuttg. u. Tüb. 1820. 8. R. H. L. Pölitz. Jego ostatnie dzieło zawierające filozoficzną naukę prawa jest: Die Staatswissenschaften im Lichte unserer

Zeit. IV Tomy Leipz. 1823. W przód wypracował naukę prawa i państwa, równie jak inne części filozofii w wielu pismach, wystawił filozoficzne umiejętności w encyklop. skróceniu (Leipz. 1813. 8.)— C. H. Gross Lehrbuch der philos. Rechtswissenschaft. Tübing. 1802. III Wyd. 1815. 8.— J. Chr. Gottl. Schaumann's wissenschaftl. Naturrecht. Halle, 1792. 8. Kritische Abhandlungen zur philos. Rechtslehre. Halle. 1795. 8. Versuch eines neuen Systems des natürl. Rechts. Tamże 1796. 8.— G. Henrici Ideen zu einer wissenschaftl. Begründung der Rechtslehre oder über den Begriff u. die letzten Gründe des Rechts etc. Hannov. 1809. 10. II T. 8. II Wyd. 1822. 8.— J. A. Brückner Essai sur la nature et l'origine des droits. Lps. 1810. 8.

- z) Heydenreich Betrachtungen über die Philosophie der natürl. Religion. Leipz. 1790. 91. II Tomy. 8. Grundsätze der moral. Gotteslehre. Leipz. 1793. 8. Briefe über den Atheismus. Tamże 1797. 8. porównaj wyżej str. 34.— C. Chr. E. Schmid's philos. Dogmatik. Jena. 1796. 8. — Jakob's allgemeine Religion. 1797. 8. ob. wyżej.— Tieftrunk's Versuch e. neuen Theorie der Religionsphilosophie. Leipz. 1797. 8. — Hoffbauer's Untersuchungen über die wichtigsten Gegenstände der natürl. Religion. Halle, 1795. 8. — J. E. Parrow Grundriss der Vernunftreligion. Berl. 1790. 8. — Geo. Chr. Müller's Entwurf einer. philos. Religionslehre. I T. Halle, 1797. 8. — Nad filozofią Religii Kanta zjawilo się wiele Kritik przez Rätzego Storra, Jaehmanna, G. E. Schulzego, Schellinga.
- aa) Heydenreich's System der Aesthetik. I T. (nieskończony.) Leipz. 1790. 8. Aesthet. Wörterbuch. IV Tomy. Leipz. 1793 f.— J. H. Glih. Heusinger's Handbuch d. Aesthetik. Gotha, 1797. II Tomy 8. — L. Bendavid Beitr. zur Kritik des Geschmacks. Wien, 1797. Versuch einer Geschmackslehre. Berl. 1799. 8. — Ferd. Delbrück das Schöne. Berl. 1800 8. — F. W. D. Snell Versuch einer Aesthetik f. Liebhaber. II Wyd. Giessen 1828.
- bb) J. Ith Anthropologie. 1794. 8. — C. Chr. E. Schmid's empirische Psychologie. I. Tom. Jena, 1791. II. Wyd. 1796. 8. Psycholog. Magaz. od 1796.; Anthropolog. Journal. 1803.— Jakob's Grundriss der Erfahrungsseelenlehre. Halle, 1791. IV Wyd. 1810. 8. Grundriss der emp. Psych. Leipz. 1814. i Erläuterung des Grundrisses. Tamże.— Hoffbauer's Naturlehre d. Seele, in Briefen. Halle, 1796. 8. Untersuchungen über die Krankheiten der Seele. Halle, 1802. III Tomy 8. Psychologie, in ihrer Hauptanwendung auf die Rechtspflege. Halle, 1808. 8. Rys przed jego Logiką i oddzielnie Halle,

- II Wyd. 1810. — Riesewetter's kurzer Abriss der Erfahrungsseelenlehre. Berl. 1806. 8. II Wyd. 1814. Fassl. Darstellung der Erfahrungsseelenlehre. Hamb. 1806. 8. — F. W. D. Snell empir. Psychol. Giessen, 1802. II. Wyd. 1810. — Maass ob. Tom I. str. 27. Litt. Versuch über die Leidenschaften. Halle, 1805—7. II. Tomy 8. Versuche über die Gefühle, bes. über d. Affecten. II. Tomy. Halle u. Leipz. 1811—12. 8.
- cc) Joh. Heinr. Glih. Heusinger's Versuch eines Lehrbuchs der Erziehungskunst. Leipz. 1795. 8. — A. H. Niemeyer's Grundsätze der Erziehung. Halle, 1796. 8. VI Wyd. III Tomy. 1810. 8. Leitfaden der Pädagogik und Didaktik. Halle, 1803. 8. — Friedr. Heinr. Chr. Schwarz Lehrbuch der Pädagogik und Didaktik. Heidelb. 1807. 8. Erziehungslehre. Leipz. 1802—1804. III Tomy 8. — Joh. Lud. Ewald Vorlesungen über d. Erziehungslehre. III Tomy. Mannh. 1808. 8.
- dd) Philosophie de Kant, ou principes fondamentaux de la philosophie transcendente par Charles Villers. Metz, 1801. II Voll. 8. Porównaj Schellings u. Hegels krit. Journal. I T. III Zesz. str. 69.
- Wiele rozpraw w Spectateur du Nord. Hamb. 1798—99. zamieszczone w części w Conservateur par Franc. de Neufchateau. Paris, 1800. II Voll.
- Przekład pojedynczych rozpraw Kanta na język francuzki. Essai d'une exposition succincte de la critique de la raison pure de Mr. Kant, par Mr. Rinker, traduit du Hollandois par J. le Fr. Amsterd. 1801. 8. De la Metaphysique de Kant, ou observation sur un ouvrage intitulé: Essai d'une exposition etc. par le Citoyen Destutt-Tracy w Mémoires de l'instit. nat. scienc. moral. T. IV.
- Philosophie critique découverte par Kant fondée sur le dernier principe du savoir, par J. Hoehne. Par. 1802. 8.
- ee) Nitsch general and introductory view of Kants principles concerning man, the world and the deity. Lond. 1796. 8.
- The principles of critical philosophy selected from the works of Emm. Kant and expounded by James Sig. Beck. Translated from the german. Lond. and Edinb. 1797. 8.
- Willich's Elements of the critical philosophy. Lond 1798. 8.
- ff) Paul van Hemert Beginsels der Kantiansche Wysgeerte. Amstd. 1796. 8. — Magazyn voor de critische Wysbegeerte en de Geschiedenis van dezelve. Amsterd. 1798 8. Epistolae ad Dan. Wyttenbachium. Amst. 1809. 8. — Przeciw niemu pisał (Dan. Wyttenbach) φιλομαθειας τα σποραδην miscellanea doctrinae liber I et II. Amst. 1809. 1811. 8.

J. Kinker *essai d'une exposition. ob. uw. poprzednią.*

F. H. Heumann *principes moraux de la philosophie critique développés et appliqués à une législation externe fondée sur la justice, la liberté et l'égalité naturelle. Amstd. 1799. 8.*

Van Bosch *ethica philosophiae criticae.*

B) FILOZOFIA PO KANCIE.

§ 390.

Nie długie było zwycięstwo filozofii krytycznej. Miała ona do walczenia ze zbyt wielu stronnictwami, ze zbyt różnemi kierunkami, widokami i wymogami. Rozmaite nieporozumienia, jakie obudziła, zrodziły pogardę jęj zasad i ich wykładu. Niektórym zdawała się zostawać w sprzeczności z zdrowym rozsądkiem, będąc idealizmem i znosząc to, co jest realnem; innym: iż ustalała w połowie drogi dla tego, iż rzecz w sobie odrzucała z jednéj strony, a z drugieję ją przypuszczała. Również zdawała się być niedokładną w tém, iż wszystko rozłączała, a nie niejednoczyła; iż różne zasady poznania (zasady myślenia i poznawania, zasadę theoretycznego wiedzenia i zasadę praktycznego rozumu), jako spólrzędne obok siebie zestawiała (§. 387), ale ich z wyższej niewywodziła. Skeptycyzm, według sądu innych *a*), nie został przez nią obalony, lecz owszem z nową wystąpił siłą. Wielu jęj zwolenników, przez bezduszne zastósowanie jęj formuł *b*), albo przez przesadne oczekiwanie wielkich jęj skutków, podali ją w nieufność. Wreszcie widok, jaki nastroczała, oznaczenie granic poznania i wiedzenia, jakiego nauczała, były za zbyt nowe, aby je natychmiast z dokładnością pojąć, a przyrodzoneję skłonności ku spekulacyi za przeciwnie, aby rozsadek mógł się natychmiast i chętnie oddać jęj nauce. Filozofia krytyczna dała zatém pochop do różnych usiłowań, częścią do wznowienia starożytnych systematów dogmatycznych *c*), częścią do podniesienia samęjże filozofii krytycznej na wyższe stanowisko umiejętności; do wzniesienia jęj do systematu bezwładnego wiedzenia, do czego Kant wskazał tylko drogę i pod-

stawę założył i do osiągnięcia najwyższego stopnia w Bezwzględném, w którém był i wiedzenie, i wszystkie przeciwieństwa reflexyi zniesione zostają. Z tego powstały znowu różne systemata, gdyż mniemano: iż Bezwzględne da się pojąć i osiągnąć częścią przez pogląd, częścią przez myślenie, częścią przez wiedzenie, częścią przez wiarę. Zdrugiej atoli strony Skeptycyzm tym więcej był pobudzany, im więcej dążność ku apodyktycznemu wiedzeniu stanowiła główny charakter nowej filozofii. Tym przeto sposobem wyniknęły z szkoły krytycznej nowe dogmatyczne i skeptyczne usiłowania.

- a) Sal. Maimon (porówn. §. poprzedni) przypuszczał ujemną (antidogmatyczną) część filozofii krytycznej, ale odrzucał dodatnią (domniemane użycie doświadczenia synthetycznego poznania a priori,) i uważał zasadę oznaczalności, za podstawę realnego i i zarazem czystego myślenia a priori, (w swych Streifereien im Gebiete der Philosophie. Berl. 1793. 8. gdzie się również znajduje rozprawa o postępie filozofii i w przytoczonej już logice; dalej w kritische Untersuchungen über den menschlichen Geist oder das höhere Erkenntniss- und Willensvermögen. Leipz. 1797. 8.)
- b) n. p. Vorläufige Darstellung der Begründung einer allgem. Postanstalt. Gött. 1801.
- c) Tu należy C. G. Sellego Empirizm, (Grundsätze der reinen Philos. Berl. 1788. 8.) Eberharda Rationalizm i Fiedera Eklektycyzm.

§ 391.

K. L. R E I N H O L D.

K. L. Reinhold's Leben und literar. Wirken herausgeg. von E. Reinhold. Jena, 1825. 8. (z wielu listami Kanta, Fichtego, Jakobiego i t. d.) — Des Weltweisen Reinhold's Wahrheiten und Lehren üb. Religion, Glauben, Wissen, Unsterblichk. Mitgetheilt von s. Schüler Ed. Duboc. Hamb. 1828. 8.

Pierwszy pod tym względem zrobił początek Karol Leonard Reinhold (ur. w Wiedniu 1758, później był professorem w Jenie i Kiel, um. 1823). Po usilném przykładaniu się do filozofii krytycznej i wykształceniu analitycznego talentu, mniemał on: iż dostrzega

w niej podstawę ogólnego pokoju pomiędzy filozofami i wszelkiego zbawienia ludzkości *a*). Jednakże liczne niezrozumienia, jakie zrodziła filozofia krytyczna, stały na przeszkodzie wypełnieniu tego życzenia i naprowadziły go na badanie wewnętrznego ich powodu, przez zniesienie którego, stać się miała powszechnie ważną i ogólnie ważącą. Powód ten miał się opierać na tém: iż Kant wyjaśnił władzę poznania, ale nie roztrząsnął władzy wyobrażania, chociaż wszelkie poznanie składa się z wyobrażeń i chociaż właściwe jego formy oznaczone być muszą ogólnymi formami wyobrażania. Nadto pomiął w filozofii krytycznej warunki ściślej umiejętności, zwłaszcza zasadę wszystko ogarniającą i ogólnie ważną, i wywiedzioną z niej naukę elementarną, któraby była wspólną podstawą logiki, metafizyki i krytyki rozumu. Za najwyższą tę zasadę nazначył to zdanie wiedzy: iż w wiedzy rozróżnia się wyobrażenie, od tego co jest wyobrażonem (od osnowy zewnątrz przybywającj) i od wyobrażającego sobie jestestwa i że zarówno do obu się odnosi, i chciał przez rozwinięcie pojęcia wyobrażenia i jego form (rozmaitości i jedności) wywieść ustawy i właściwe uprzymiotnienia władzy wyobrażania i poznawania, i w powszechności wszystkie wypadki krytyki rozumu. Tak więc zdawało się, iż filozofia krytyczna zyskała przez teorią wyobrażania *b*) systematyczną jedność i związek, a łatwość przez przeniknięcie jęj podstawy i wypadków. Przeciwno teorii tej powstało wielu dogmatycznie i sceptycznie rozumujących filozofów (Flatt, Heydenreich, Beck, obacz §. następ.), a zwłaszcza pisarz Aenesidema *c*). Reinhold stawał się przez to co raz nieufniejszym względem swęj teorii i starał się ją utrzymać poprawionym wykładem i usunięciem podnieconych przez nią nieporozumień, dopokąd jęj w całości nieponiechał i wreszcie nieprzeszedł naprzód na stronę Fichtego *d*), a później Bardilego *e*). W ostatnich czasach ten prawdę kochający filozof, zrobił sobie zadanie, aby przez krytykę języka, jako sprawy wszyst-

kich filozoficznych nieporozumień (którą to krytykę pojmuje jako synonimikę), zaprowadzić filozoficzną zgodę, a mianowicie wykryć dwuznaczność i niedostateczność formalnej logiki w jej odziedziczonych i zwykłych formach myślenia *f*), a tém samém wykazać właściwą, dotąd na próżno szukaną podstawę umiejętności filozofii, i usiłował w nowej theoryi władzy myślenia ludzkiego *g*), zamknąć rozpoczęte przez siebie w theoryi władzy wyobrażania badanie podstawy filozofii, jako umiejętności. Syn jego Ernest Reinhold (professor filozofii w Jenie), łączy się z ojcem w swych badaniach nad związkiem logiki i języka *h*).

a) Ob. Briefe über die Kant. Philosophie (§. 389. not. c.)

b) Versuch einer neuen Theorie des menschl. Vorstellungsvermögens. Prag u. Jena, 1789: 8. i 1795. — Ueber die bisherigen Schicksale der Kant. Philosophie. Jena, 1789. 8. Ueber das Fundament des philos. Wissens. Jena, 1791. 8. Beiträge zur Berichtigung bisheriger Missverständnisse der Philosophie. I. i II. Tom. Jena, 1790. 94. 8. (w których znajduje się nowe przedstawienie głównych momentów filozofii elementarnej). Auswahl vermischter Schriften. II. Tomy. Jena, 1796. 8. Preisschrift üb. die Frage: welche Fortschritte hat die Metaphysik seit Leibnitz und Wolf gemacht (wraz z innemi pismami Schwaba i Abichta). Berlin, 1796. 8. Verhandlungen über ein Einverständniß in den Grundsätzen der sittlichen Angelegenheit aus dem Gesichtspuncte des gemeinen und gesunden Verstandes. T. I. Lübeck, 1798. 8.

c) (Gottlob Ernst Schulze) Aenesidemus, oder über die Fundamente der von dem Hrn. Prof. Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie, nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaassungen der Vernunftkritik. (Helmst.) 1792. 8. Przeciw Aenesidemowi: J. H. Abicht's Hermias, oder Auflösung der die gültige Elementarphilos. betreffenden Aenesidemischen Zweifel. Erlang. 1794. 8. — J. C. C. Visbeck's Hauptmomente der Reinholdischen Elementarphilos. in Beziehung auf die Einwendungen des Aenesidemus. Leipz. 1794. 8. — Darstellung der Amphibolie der Reflexionsbegriffe, nebst dem Versuche einer Widerlegung der Hauptmomente der Einwendungen des Aenesidemus gegen die Reinholdische Elementarphilos. Frkf. am M. 1795. 8. (przez Becka).

Przeciw Theoryi władzy wyobrażania: Einzig möglicher Standpunct, von welchem die krit. Philosophie beurtheilt werden soll. Riga, 1796. 8.

Reinhold, Fichte, Schelling von Jac. Fries. Leipz. 1803. 8.

- d) Sendschreiben an Lavater u. Fichte über den Glauben an Gott. Hamb. 1799. 8. — Ueber die Paradoxieen der neuesten Philos. Hamb. 1799. 8.
- e) Beiträge zur leichten Uebersicht des Zustandes der Philos. beim Anfange des 19. Jahrh. Hamb. 1801—3. III. Zeszyty 8. — Później: Anleitung zur Kenntniss u. Beurtheilung der Philos. in ihren sämmtl. Lehrgebäuden. Wien, 1805. 8. — (Anonym:) Versuch einer Auflösung der etc. Aufgabe, die Natur der Analysis und der analyt. Methode in der Philos. genau anzugeben und zu untersuchen etc. Münch. 1805. 8.
- Bardili's u. K. Lh. Reinhold's Briefwechsel über das Wesen der Philos. und das Unwesen der Speculation, herausg. v. Reinhold. Münch. 1804. 8.
- f) Anfangsgründe der Erkenntniss der Wahrheit in einer Fabel. Kiel, 1808. 8. — Rüge einer merkwürdigen Sprachverwirrung unter den Weltweisen. Weimar, 1809. 8. — Grundlegung einer Synonymik für den allgem. Sprachgebrauch in dem philos. Wissenschaften. Kiel, 1812. 8. — Das menschl. Erkenntnisvermögen aus dem Gesichtspuncte des durch die Wortsprache vermittelten Zusammenhangs zwischen der Sinnlichkeit und dem Denkvermögen. Tamże 1816. 8.
- g) Ueber den Begriff und die Erkenntniss der Wahrheit etc. (Kiel, 1817) — Die alte Frage: Was ist die Wahrheit bei den erneuerten Streitigkeiten über die göttl. Offenbarung und die menschl. Vernunft in nähere Erwägung gezogen. Altona, 1820 8. (Ob. szczególniej uwagę przy końcu str. 164.)
- Przeciw pismu temu: Was ist Wahrheit? Eine Abhandl. veranl. durch die Frage des etc, Reinhold, von dem Grafen H. W. A. von Kalkreuth. Breslau, 1821. 8.
- h) Ern. Reinhold. Versuch einer Begründung und neuern Darstellung der log. Formen. Leipz. 1819. 8. Tenże pisał: Grundzüge eines Systems der Erkenntnislehre und Denklehre. Schleswig, 1822. 8.

§ 392.

Jakob Zygmunt Becker (wprzód professor w Halli, później w Rostoku) bystry uczeń Kanta, który starał się za pomocą wyjątków z pism Kanta i przez podniesienie stanowiska krytycznego, jako stanowiska pierwotnego wyobrażania, ułatwić przejście systematu krytycznego, ale dla braku zwinności w wykładzie, zacieśnił go zamiast wyjaśnić, począł rzecz od wypadku, ale poniechał to, co do niego wiodło, to jest: analizę władzy poznania. Zresztą doprowadzając wszystko do jedno-

ści rozsądku czyli pierwotnego wyobrażania i utrzymując, iż rozsądek tworzy z pojęć ilości sam czas i przestrzeń, zniósł trudną do zaprzeczenia różnicę pomiędzy poglądem i myśleniem i przygotował transcendentálny idealizm.

Jak. Sigism. Beck erläuternder Auszug aus den kritischen Schriften des Prof. Kant. Riga, 1793—94. I. II. Tom. III. (przeciw teorii Reinholda) pod tytułem: Einzig möglicher Standpunct, aus welchem die kritische Philosophie beurtheilt werden muss. Riga, 1796. II Tomy. 8. — Grundriss der kritischen Philosophie. Halle, 1796. 8. — Propädeutik zu jedem wissenschaftl. Studio. tamże 1796. Commentar über Kant's Metaphysik der Sitten. I. T. 1798. 8. Później Beck wydał Grundsätze d. Gesetzgebung 1806. Lehrbuch der Logik. Rost u. Schwerin, 1820. 8. i Lehrb. des Naturrechts. Jen. 1820. 8.

NAUKA UMIEJĘTNOŚCI FICHTEGO.

§ 393.

Pisma jego ob. niżej §. 398.

Większą uwagę, aniżeli usiłowania te, wzbudził Jan Bogumił Fichte (ur. w Rammenau w wyższej Łużycy dnia 19 Maja 1762; uczył on się w Schulpforcie, Jenie, Lipsku; przebywał w Szwajcaryi i Prusiech; r. 1793 został professorem filozofii w Jenie, złożył to urządowanie r. 1799 i udał się do Berlina; w r. 1805 był professorem w Erlandze, następnie w Uniwersytecie Berlińskim i umarł d. 14 Stycznia 1814) swem usiłowaniem podniesienia filozofii krytycznej do stopnia widocznej umiejętności (Begr. der W. L. Vorr V; Grundlage str. XII.), wykorzenieć wszystkie nieporozumienia i pokonać sceptycyzm, jaki wielu, zwłaszcza Aenesidem i Sal. Maimon w brew filozofii krytycznej podnieść usiłowali. Zachęcony wziętością, jakie zyskało pismo jego: Krytyka wszelkiego objawienia (w Królewcu 1792. II. Wyd. 1793) i przykładem Teorii władzy wyobrażania, zamierzył z wielką jenialnością, wysoką bystrością i nadzwyczajną energią ducha, który z stałością, graniczącą z uporem, gonił za tém, co mu się najwyższém być zdawało i tego wolnomyślnie nauczał, wznieść

systemat, któryby z jednej zasady rozwinął materią i formę wszelkiego wiedzenia, przywrócił pominiętą w systemacie krytycyzm jedność i zaspokoił rozum we względzie najtrudniejszego zagadnienia: jak się wiążą wyobrażenia nasze z przedmiotami. Z tego to powstała jego Nauka Umiejętności, w której ani wiedza, ani jej przedmioty, ani materya poznania, ani jej forma nie są przypuszczone, jako dane, lecz utworzone są przez czynność naszego Ja, a ogarnięte przez reflexyą. Fichte niepoczął, jak Kant, od rozbioru władzy poznania, od rozumu praktycznego i siły sądu, nie tak jak Reinhold, od pierwotnego wydarzenia wiedzy, lecz od pierwotnej czynności podmiotu, przez co sama wiedza skonstruowaną być miała.—Wykład jego jest następny. Naprzód poczyną od wyjaśnienia pojęcia umiejętności. Umiejętność jest systematem poznania, oznaczonym najwyższą zasadą, wyrażającą treść i formę wiedzenia. Nauka Umiejętności jest umiejętnością, która wykłada możność i ważność wszelkiego wiedzenia i wykazuje możność zasad, co do formy i treści, tudzież same zasady, a tém samém związek wszelkiego wiedzenia ludzkiego. Nauka Umiejętności musi mieć zasadę, która ani z niej saméj, ani z innéj umiejętności wywiedzioną być nie może, gdyż Nauka Umiejętności jest najwyższą. Jest ona w sobie i przez siebie możną i ważną; jest, bo jest. A jeśli jest nauka umiejętności, musi téż być i systemat; jestli systemat? musi być i nauka umiejętności, i bezwzględna, pierwsza zasada,—dla nieodzownego koła. (W ogólności trzy są główne zasady umiejętności. 1) Bezwzględna, bezwarunkowa co do treści i formy; 2) zasada bezwarunkowa co do formy, warunkowa co do treści; 3) zasada bezwarunkowa co do treści, warunkowa co do formy). Nauka Umiejętności jest filozofią; zawiera ona sposób działania ducha ludzkiego w wolności działania. Bliższe oznaczenie koniecznego sposobu działania jest przedmiotem szczególnéj umiejętności, jako to: logiki, geometryi, które przypuszczają kierunek wolnej dążności i dla tego nigdy wy-

kończone być niemogą. Nauka Umiejętności tylko jest bezwzględnie wykończoną, jest całością. Przedmiotem Nauki Umiejętności zatem są pierwotne działania ducha ludzkiego, które się pewnym dzieją sposobem. Stają się one przedmiotami wiedzy przez reflexyą, czyniąc abstrakcyą od wszystkiego, co nie jest wiedzą. Tak więc dojść można do bezwzględnej jedności, która ogarnia wszystkie poznania i możnemi je czyni, do czystego Ja. Reflexya i abstrakcyja zostaje pod prawidłami logicznemi, które w Nauce Umiejętności wprost są wymagane.

§ 394.

Pierwsza zasada: $A=A$. Związek oznacza X. Gdy A i X osadzone są w Ja, przeto w ich miejsce podstawić można: Ja jestem Ja. Zasada ta jest w sobie pewną zasadą filozofii i wszelkiego wiedzenia (zasada zgodności, bezwarunkowego sadowienia), która wyraża konieczną formę i konieczną ośnowę samowiedzy. Z zasady téj wynika sądzenie; sądzenie zaś jest czynnością, czynnością Ja. Ja przeto samo się sadowi, a zatem jest działającym i zarazem produktem działania, i na tem to zasadza się wiedza. Pierwotna czynność naszego Ja zasadza się na zwróceniu uwagi na siebie samo, która w wymaganym popędzie gruntuje się na nieskończonej czynności. Ja sadowi się samo, jako podmiot, stawiając przeszkodę na przeciw siebie, jako podmiot. Drugą zasadą, zawisłą od pierwszój, jest: Ja nie jest Nie-Ja (zasada przeciwieństwa). Nadto przewaga rozumu wymaga trzeciś zasady, bezwarunkowój treści i bezwarunkowój formy. Potrzeba bowiem jeszcze działania Ja, przez które możneby było przeciwieństwo pomiędzy Ja i Nie-Ja w Ja, bez zniesienia jednakże Ja. Rzeczywistość i przeczenie połączone być tylko mogą przez ograniczenie. Granica jest zatem tém, co się wymaga. Ograniczenie naprowadza na podzielność. Wszystko podzielne jest ilością. Musi więc w Ja być daną podzielna ilość, tak iż w Ja musi się znajdować coś, co równie usadowionem i zniesionem być może, chociaż samo J a zniesionem nie będzie;

podzielne, bezwzględne Ja. Ja stawia na przeciw podzielnego Ja podzielne Nie-Ja (zasada powodu). Oba zamieszczone są w bezwzględem Ja i przez toż Ja, jako wzajemnie oznaczalne. W tém mieszczą się dwa następne zdania: 1° Ja sadowi się jako osadzone przez Nie-Ja, jako granica bezwzględnej czynności (pojmujące Ja), 2° Ja sadowi się jako oznaczające Nie-Ja. Rzeczywistość jednego ogranicza rzeczywistość drugiego. Na tém to gruntuje się spór pomiędzy idealizmem a realizmem. Rzecz więc chodzi o to, jakim sposobem połączone być mogą z sobą. Główném zagadnieniem filozofii teoretycznej jest to połączenie i wyjaśnienie związku naszych wyobrażeń z przedmiotami. Pierwsze z dwóch na ostatku wymienionych zdań jest konieczne, gdyż bez tego przeciwstawienia niebyłoby wiedzy; bez przedmiotu niebyłoby podmiotu. Ja niemoże się inaczej sadowić tylko jako oznaczone przez Nie-Ja. Gdy zaś nie masz podmiotu, nie masz téż i przedmiotu. Ja przeto musi się sadowić również jako oznaczające Nie-Ja. Pierwsze wyraża cierpienie Ja, drugie czynność jego. Wyobrażanie rzeczy zewnątrz nas jest pewnym rodzajem działania Ja, przez które Ja znosi w sobie rzeczywistość i tę zniesioną rzeczywistość przedstawia Nie-Ja. Tak więc Nie Ja staje się dla Ja czemś rzeczywistém, ale tylko o tyle czemś rzeczywistem, o ile mu Ja udziela swój rzeczywistości. Jeśli przypuścimy wpływ rzeczy zewnętrznych na wyobrażający podmiot, znaczyć to tylko będzie tyle: iż stawiamy rzeczy, jako Nie-Ja, na przeciw naszego Ja, i że przez to ograniczamy nasze Ja, chociaż sami jesteśmy zawsze działającymi, a nie rzeczy. Z tego wykrywa się a) wzajemność zachodząca pomiędzy Ja a Nie-Ja. Czynność i bierność naszego Ja w odniesieniu do Nie-Ja jest jedną i tąż samą. b) Podstawa idealna i realna, od której zawisła wszelka pojmowalność uczynku: iż rzeczy zewnątrz nas poznajemy, stanowi w działalności Ja jedną i téż samą podstawę. Rzecz o to tylko chodzi: czyli sobie wyobrażamy Ja, jako czynne, a Nie-Ja, jako bierne, czyli odwrotnie? Tak więc pogodzone

zostały prawa realizmu i idealizmu i znaleziony został prawdziwy systemat filozoficznego wiedzenia.—Transcendentalna theoria władzy wyobrażania wykląda następnę zdania: 1) Wyobrażenie możnę jest tylko przez wzajemne działanie Ja i Nie-Ja 2) Kierunek Ja ku Nie-Ja jest przeciwnęm kierunkowi Nie-Ja ku Ja. Przy wyobrażaniu, Ja waha się pomiędzy przeciwnęmi sobie kierunkami. To wahanie się jest skutkiem wyobrażni, która bierność i czynność Ja zarówno do wiedzy podnosi. 3) Wahanie się to jest w powszechności poglądanie, w któręm nie jest jeszcze oznaczonę: częmbę był poglądający podmiot i przedmiot na którę się ogląda. Nie masz reflexyi wewnątrz skierowanę, ale jest zewnątrz skierowana czynność = produkeyi. 4) Z poglądania powstaje właściwie pogląd, przez ustalenie, którę się dzieje za pomocą bezwzględnę samowolności rozumu, to jest przez rozsądek. 5) Nad przedmiotami dostarczonęmi przez rozsądek, czyni reflexye siła sądu i oznacza ich kierunki. 6) Pogląd bezwzględnę samowolności Ja jest poznaniem rozumowęm i podstawą wszelkiego wiedzenia.

§ 395.

Przejsćie do praktycznę Nauki Umiejętności. Wzajemne działanie pomiędzy Ja i Nie-Ja, sadowienie Nie-Ja przez przeszkodę, przez którę nieskończona jego czynność ograniczoną zostaje, była wprost wymagana. Gdyby powód przeszkody tęg niedał się wywieśdż z Ja, Nauka Umiejętności niemiałaby stałęg, niewzruszonę podstawy, ponieważ rzeczywistość Ja, sadowiącego Nie-Ja, gruntuje się sama na tęgż przeszkodzie. Tęgo niemoże dokonać theoretyczna, lecz praktyczna Nauka Umiejętności. Nauka Umiejętności praktyczna ma za przedmiot bezwzględne, praktyczne Ja, oznaczające Nie-Ja, i przez to samo staje się powodem przeszkody, ograniczeniem swęj czynności. Ja jest wolną, nieskończoną niezawisłą, jedyną, prawdziwą rzeczywistością; przeciwnę Ja, jako intelligencya, oznaczona przez Nie-Ja, jest skończoną, ograniczoną.

Ja dla nieskończonej czynności oznacza naprzód siebie. Tym sposobem oznacza się zarazem samo, jako oznaczające, które przypuszcza coś oznaczalnego, co przez pierwsze oznaczonem być może. Ja sadowi się więc pośrednio jako oznaczające to, co jest oznaczalnem, to jest: jako oznaczające Nie-Ja; takato jest przedmiotowa jego czynność. Jest ona wypływem czystej czynności, jako jej przyczyny. Bezwzględne Ja osadzonem zostaje, jako nieskończenie czynne; ma więc popęd ku czynności. Popęd ten jest tylko dążnością, aby się stać przyczyną czegoś. Ja z dążnością tą posuwa się w nieskończoność, ale nigdy nieosięga celu swego i nie staje się przyczyną. Ta niemożność osiągnięcia celu jest zwroceniem się (reflexyą) popędu czynności ku samemu sobie. Dla niej to i dla popędu niemogącego osiągnąć celu swego, Ja stawia naprzeciw dążności swęj inną przeciwną dążność, przez co powstaie dla Ja tak zwana przeszkoda czyli Nie-Ja. Jeśli Ja raz posadzonem zostanie, Ja pokazuje się w swęj dążności ku Nie-Ja jako praktyczne, jako oznaczające i jako jego przyczyna. Ale Nie-Ja działa zawsze na przeciw Ja, a przeto oznacza je o tyle i równoważy dążność jego; nadto staje się znów przyczyną w odniesieniu do Ja. (Spostrzeżenie ograniczalności czynnego, wolnego Ja, jest uczuciem). Na téj drodze powstaje zatem koniecznie wzajemny stosunek pomiędzy Ja i światem, dla którego Ja zjawia się z jednej strony jako uległe, jako zawisłe od świata, czyli jako intelligencya; z drugiej zaś obawia się jako wolne w stosunku swem do świata, jako praktyczne. Gdy więc sadowi się Ja, sadowi się i świat, a z usadowieniem świata usadowionem zostaje i Ja. Świat przeto istnieje tylko dla Ja, w Ja i przez Ja. Główną więc myślą jest: iż Ja jest bezwzględną czynnością; wszystko co jest rzeczywistém zewnątrz Ja jest produktem Ja, przez stawianie, przeciwstawianie i zestawianie (ograniczenie); Ja jest przedmioto-podmiotem, a tém samém przewidziany został z śmiałością transcendentálny idealizm.

Wypracowanie pojedynczych nauk filozoficznych przez Fichtego. Fichte chciał według zasad Nauki Umiejętności ugruntować pojedyncze filozoficzne nauki jako to: moralność i prawo natury. Obadwa te dzieła zawierają oryginalne i wyborne myśli, obok wielu paradoxami wypełnionych zdań, w pozornie ścisłym i mocno wiążącym się systemacie, który jednakże na niewzruszonej nieopiera się podstawie. W moralności, po zniweczeniu przez idealizm przeświadczenia o przedmiotowości świata zmysłowego i po utrzymaniu systematu samych obrazów, usiłuje za pomocą sumienia ugruntować wiarę w rzeczywistość świata zmysłowego, w świat pojętliwy, nie zawisły od pierwszego i w nadzmysłowy jego porządek, równie jak w możliwość działania dla celu, przez uczynek urzeczywistnić się mającego. Poczyna od pojęcia wolności, to jest: od bezwarunkowej, od wszystkiego niezawisłej samodzielności, która wyjawia się jako dążność Ja, a na której opiera się myśl samoistności. Zasada nauki obyczajowej czyli ustawa obyczajowa (ustawa wolności) opiera się zatem na koniecznej myśli intelligencji, oznaczania bezwarunkowo swęj wolności według pojęcia samoistności; czyli wyrażając to popularnym sposobem: na bezwarunkowem posłuszeństwie dla sumienia a). Zasada ta oznacza powinność. Cnota zasadza się na zupełnej zgodności z samym sobą. — Prawo natury, które wykladał najprzód jako zupełnie niezawisłe od moralności, wyjaśnia stosunek czyli wzajemne działanie wolnych jestestw, i wywodzi je jako konieczny warunek samowiedzy. Człowiek poznaje się jako rozumne jestestwo, o ile sobie wolną przyznaje działalność, i to znowu o tyle, o ile ją przyznaje i innym, a zatem o ile innych poznaje jako rozumne jestestwa i siebie w oznaczonym z niemi stawia stosunku = stosunkowi prawnemu, dla którego wolność swoją ogranicza wolnością innych. Zaprzecza prawo pierwotne;

które jest tylko koniecznem zmysleniem dla umiejętności. Wszelkie prawo odnosi się do wspólności i przez wspólność istnieje. Dla tego jestestwa rozumne muszą natychmiast zebrać się w państwo (Ephorat w państwie, umowne państwo handlowe). Przeznaczeniem państwa jest urzeczywistnić praworozumowe. — (W późniejszym swym wykładzie nauki o państwie, nazywa ideał prawdziwie rozumowego państwa urzeczywistnieniem królestwa Bożego na ziemi, albo panowaniem Boga (teokracją), ugruntowanem na jasnym widoku, iż Bóg zjawił się i zjawiać się powinien w ludzkości. W powszechności uważa zawsze za zadanie obecności poddanie wszystkiego pod przeniknięcie rozumowego jestestwa. Dla tego wymaga ogólnego wychowania ludu i szkoły uczonych). — Największy podziw Fichtemu zjednała filozofia religii, gdy Boga bezpośrednio ogłosił za moralny porządek świata, do którego przyjęcia Ja przychodzi przez wiedzę, iż w wolnej swęj czynności przywiązane jest do pojęcia obowiązku; bo gdy Ja dąży do urzeczywistnienia obowiązku, dąży do moralnego porządku świata w stworzonym przez siebie świecie, przez co zbliża się do Boga i ma życie pochodzące od Boga. W moralnym tym porządku świata moralność rządzi błogość. Błogość jednakże nie jest szczęśliwością, która nie istnieje, a istnieć może. Tym sposobem odsunięty został wszelki wzgląd na szczęśliwość. Podług niego niepotrzebujemy żadnego innego Boga oprócz tego porządku świata, gdy domyślamy się szczególnego jestestwa, jako jego przyczyny; ponieważ 1) niepodobieństwem jest przyznawać Bogu intelligencją, osobowość, bez przeistoczenia go na skończone i podobne nam jestestwo; 2) myśleć o Bogu, jako szczególnej substancji, jest bałwochwalstwem przeciwnem pojęciu jego, gdyż substancja znaczy zmysłowo w przestrzeni i czasie istniejące jestestwo; 3) niemożemy mu przyznawać istnienia, które zmysłowym tylko przynależy jestestwom; 4) dotąd jeszcze rozsądnego nie wyrzeczono słowa, jak myśleć można o stworzeniu

świata przez Boga; 5) oczekiwanie szczęśliwości jest marzeniem, a Bóg jakiego się w tym celu przypuszcza, jest bałwanem na usługach żądz będącym, — księżciem tego świata. — Sposób ten wyobrażania wyluszczoney z przesadną paradoxyą *b)* i silnem obyczajowem czuciem siebie, który Fichte (ob. §. 398) następnie porzucił, poczytany był za atheizm i ściągnął mu wielkie nieprzyjemności, na które w całości nie zasłużył.

a) W *Anweisung zum seligen Leben* str. 133. stanowisko to uważane jest za stanowisko właściwej obyczajności tak co do pospolitego jak i co do stanowiska przedmiotowej Legalności (czyli kategoricznego nakazu), ale podporządkowany stanowisku Religijności i piątemu, stanowiskiem umiejętności zwanému. Przez życie w Bogu, które jest prawdziwem życiem i zarazem miłością, i które tworzy wyższą obyczajność, nowy świat powstaje.

b) Zwłaszcza w rozprawie, *über den Grund unseres Glaubens an eine göttl. Weltordnung* ob. Litt. zu §. 398. W *Bestimmung des Menschen* (ob. tamże) Fichte zjawia się raczej jako mistyczny Theista (ob. str. 287.)

§ 397.

Ocenienie Nauki Umiejętności Fichtego w powszechności. Systemat Fichtego odznacza się ścisłą jednością i logiczną konsekwencyą; usuwa wiele trudności, ale rodzi więcej nowych. Zarzucano mu: 1) ze stanowiska szkoły krytycznej: *a)* iż zagadnienie poczytuje za filozofią, nie roztrząsnawszy poprzednio, czyliby można dojść do jego przeniknięcia; że chce wszystko wyjaśniać, a jednakże wyjaśnia tylko przez pozór transcendentalnego wywodu i ucieka się do gwałtownych orzeczeń i koła w wyjaśnieniach; *b)* iż zasady jakie podaje są ustawami logicznymi, z których nigdy istnienie i uprzymiowanie jakiegokolwiek bądź poznalnego przedmiotu lub podmiotu poznanem być niemoże. Przez podsuniecie (mianowicie gdy nieoznaczonemu przedmiotowi w pierwszej zasadzie podsuniętém jest *Ja*) wniesiona zostaje ośnova w te zupełnie czerze dla siebie formy myślenia, przez sztuczne atoli stawianie, przeciwstawianie i zesta-

wianie błąd ten pokrywa się i tworzy pozór realnego poznania. 2) Oprócz szkoły téj zarzucano systematowi Fichtego: *a)* iż *Ja* robi bezwzględnie samoistném, a tém samém znosi życie, samoistność i rozumowość natury. *b)* Iż w nim panuje wewnętrzna sprzeczność. *Ja* nie jest niczem jak nieskończoną czynnością; *Ja* jako ograniczenie stawia na przeciw siebie *Nie-Ja* i przez to przeciwstawianie tworzy wszystkie przedmioty wraz z przestrzenią. Lecz cóż niewoli *Ja* do ograniczania się przez postawienie *Nie-Ja*, gdy jest nieskończoném w swój czynności? — Oto niepoznawałoby żadnego przedmiotu. Lecz dla czegoż musi poznawać przedmioty, gdy samo w sobie jest nieskończoném? — Czynność, przez którą świat przedmiotowy jest postawiony, ma być pierwotną; w empirycznej atoli wiedzy niezostaje spostrzeżona, lecz spostrzeżoną zostaje przez intelektualny pogląd, który jest wprost wymaganym, to jest podsunietym. — Fichte pomieszał postępowanie wyobraźni transcendentalnej w konstrukcyi geometrycznych figur, z produkowaniem oznaczonych przedmiotów, bez wyjaśnienia jednakże jak rozmaitość przedmiotów i ich uprzymiotnień można jest przez konstrukcyą formy w przestrzeni. — Przyszkość dla której czynność *Ja*, posuwająca się w nieskończoność, zwróconą zostaje wewnątrz i przez którą powstawać ma wiedza o konieczności pewnych wyobrażeń, nie da się wyjaśnić ani z *Ja* ani z *Nie-Ja*. — Fichte postawił zatem w miejsce jednej niepojmowalności drugą, nierównie większą i chciał wyjaśniać jedną z drugiej. Chciał on wyjaśnić to, co się wyjaśnić nie da, i sam w końcu wyznał niepodobieństwo wyjaśnienia z swój wyjaśniającej zasady. W nowszym wykładzie Nauki Umiejętności czyn ten: iż z pewnemi wyobrażeniami połączone jest uczucie konieczności (odniesienie do przedmiotu) wyjaśnia z tego, iż *Ja*, które jest nieskończoną czynnością czyli bezwzględném czynieniem, ulega w swój czynności pewnym oznaczonym granicom. Granice te nazwane są niepojmowalnemi i niewyjaśnialnemi, a przecież wyjaśnienie to uważane było za główny przedmiot Nauki Umie-

jętności, to jest: filozofii. — W idealizmie tym, spekulacja zjawia się podniesiona do najwyższego szczytu, na którym sama roztrąca siebie i wszelkie wiedzenie i działanie.

Porównanie tego transcendentalnego idealizmu a) z nadnaturalnym Berkeleya, 1) i z realizmem Spinozy. —

§ 398.

Fichte usiłował różnemi wykładami a) przywieść filozofów do porozumienia się, ale zmienił zarazem swój widok w niektórych względach, np. pomiędzy innemi: co do stósunku systematu swojego do krytyki rozumu (utrzymując w przód zgodność swego systematu z krytyką czystego rozumu) i co do drogi ogarnięcia pierwotnej czynności wiedzy; naprzód usiłował tego dokonać przez ustawy myślenia, później (w *sonnenklarer Bericht*; ob. niżej) przez intelektualny pogląd. Najwięcej atoli uderzającą jest różnica wcześniejszej od najnowszej postaci Nauki Umiejętności w tém, iż pierwsza jest idealistyczną, druga realistyczną. W pierwszej poczyną od czynności Ja, w drugiej od bezwzględnego bytu Boga, jako jedynie realnego, który jest wprost sam przez siebie i czystém życiem, i którego wizerunkiem czyli schematem jest świat i wiedza, i uważa naturę przedmiotową za bezwzględną granicę życia Boskiego. Zdaje się: iż wzmianie téj miała udział tak filozofia Schellinga, jak i religijne Fichtego uczucie. Z resztą Nauka Umiejętności zyskała wielką wziętość, żywy poklask i wielu zwolenników, a do których się liczy: Fr. K. Forberg (ob. pisma uw. a), Fried. Imman. Niehammer), (ur. 1766.) (ob. uwag. b), K. L. Reinhold (porówn. §. 391), Schelling (§. 398.), Jan Chrzc. Schad, (ur. 1758, naprzód był Benedyktynem w Banz, później professorem w Jenie i w Charkowie, obecnie w Jenie, porówn. §. 404), który później poszedł za Schellingiem, Abicht (§. 405), Bogumił Ern. Aug. Mehmel (professor w Erlandze), i inni b), ale i surowych krytyków i namiętnych przeciwników, zwłaszcza

między Kantystami c). W końcu dzieliła los każdego systematu i nie mogła się mimo rozkazującego jęj tonu, który wspierał jednostronne i wysokie poważanie spekulacji i pogardę realnych wiadomości, utrzymać jako powszechnie ważna filozofia. Wszakże mimo tego trudno zaprzeczyć: iż idealizm Fichtego wywierał wielki wpływ na umysły swego czasu, a siłą wymowy, właściwą jego twórcy, podniósł w wielu duszach sumienną dążność ku nadzmysłowym rzeczom.

- a) Pisma Fichtego: 1) do Nauki Umiejętności. 'Ueber den Begriff der Wissenschaftslehre. Weimar, 1794. 8. Drugie poprawione i powiększone Wyd. Jena, 1798. 8. Grundlage der gesamten Wissenschaftslehre. Weimar, 1794. 8. II. Wyd. 1802. 8. Grundriss des Eigenthümlichen der Wissenschaftslehre. Jena u. Leipz. 1795. 8. II. popr. Wyd. tamże. 1802. Grundlage etc. etc. i Grundriss, nowe niezmiennione Wyd. Tüb. 1802.— Versuch einer neuen Darstellung der Wissenschaftslehre, i Einleitung in die Wissenschaftslehre (w philosophisches Journal, herausgeg. von Niethammer u. Fichte 1797. Zeszyt I. str. 1. Zeszyt IV. str. 310, Zesz. V. str. 1. i VI). Antwortschreiben an K. L. Reinhold auf dessen Beitr. zur leichtern Uebersicht des Zustandes der Philosophie beim Anfange des 19. Jahrhunderts. Tüb. 1801. 8. Sonnenklarer Bericht an das grössere Publicum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie etc. Berl. 1801. 8. Die Wissenschaftslehre in ihrem allgemeinsten Umrisse dargestellt. Berlin, 1810. 8. Die Thatfachen des Bewusstseyns. Vorlesungen gehalten etc. zu Berlin 1810—11. Stuttg. u. Tüb. 1817. 8.
- 2) Do filozofii religii. Versuch einer Kritik aller Offenbarung (anonym). II. powiększ. i pomnoż. Wyd. Königsb. 1793. 8. Ueber den Grund unseres Glaubens an eine göttliche Weltregierung (Philosoph. Journal. VIII. Tom (1798.) I. Zesz. Fr. K. Forberg's Entwicklung des Begriffs der Religion. (Tamże). — Appellation an das Publicum über die ihm beigemessenen atheistischen Aeusserungen. Jena u. Leipz. 1799. 8. — Der Herausgeber des philosophischen Journals gerichtliche Verantwortungsschriften gegen die Anklage des Atheismus. Jena, 1799. 8. (Forberg's Apologie seines angeblichen Atheismus. Gotha, 1799. 8.) — Anweisung zum seligen Leben oder auch die Religionslehre etc. Berl. 1806. 8.
- 3) Etyczne i inne pisma: Vorlesungen über die Bestimmung des Gelehrten. Jena, 1794. 8. — System der Sittenlehre. Jena u. Leipz. 1798. 8. Beiträge zur Berichtigung der Urtheile des Pu-

blicums über die französische Revolution. 1793. 8. — Grundlage des Naturrechts. Jena, 1796. 1797. II. Tomy 8. — Ueber die Bestimmung des Menschen. Berlin, 1800. 8. — Der geschlossene Handelsstaat. Ein philos. Entwurf als Anhang zur Bechtsl. Tübing. 1800. 8. — Vorlesungen über das Wesen des Gelehrten. Berl. 1806. 8. — Die Grundzüge des gegenwärtigen Zeitalters. Berlin, 1806. 8. — Reden an die deutsche Nation. Berl. 1808. 8. — Die Vorlesungen üb. den Begriff des wahrhaften Kriegs. Tamże. 1813. 8. Die Staatslehre od. üb. das Verhältn. des Urstaats zum Vernunftreiche in Vorträgen etc. aus dem Nachlasse herausgeg. Berl. 1820. 8. i inne.

Johann Gottlieb Fichte nachgelassene Werke herausgegeben von J. H. Fichte. Bonn, bei Adolph Marcus, 1834—1835. Tom I. II. III. 8.

b) Pisma wyjaśniające naukę Fichtego :

Philosophisches Journal herausgegeben von Niethammer. Neustrel. u. Jena, 1795—96. IV. Tomy; z Fichtem 1797—1800. V—X. Tomu.

Fr. W. Jos. Schelling Abhandlungen zur Erläuterung des Idealismus der Wissenschaftslehre in dem philos. Journal von Fichte und Nieth. 1796. i 97., i w Schellinga philos. Schriften. Tom I.

Joh. Bapt. Schad Grundriss der Wissenschaftslehre. Jena, 1800. 8. — Gemeinfassliche Darstellung des Fichteschen Systemes und der daraus hervorgehenden Religionstheorie. Erfurt, 1799—1801. III. Tomy 8. — Geist der Philosophie unserer Zeit. Jena, 1800. 8. — Absolute Harmonie des Fichteschen Systems mit der Religion. Erf. 1802. 8. Transcendentale Logik. Jena, 1801. 8.

G. E. A. Mehmel Lehrbuch der Sittenlehre. Erl. 1811. Reine Rechtslehre. Tamże 1815. 8. Wczesnej: Versuch einer vollst. analyt. Denklehre. 1803., i über das Verhältniss der Philos. zur Religion. 1805. 8. i inne.

c) Pisma służące do ocenienia nauki Fichtego :

Stimme eines Arktikers über Fichte und sein Verfahren gegen die Kantianer (von K. Thdr. Rink). 1799. 8.

Vom Verhältniss des Idealismus zur Religion, oder: ist die neueste Philosophie auf dem Wege zum Atheismus? 1799. 8.

Freimüthige Gedanken über Fichte's Appellation gegen die Anklage des Atheismus und deren Veranlassung. Gotha, 1799. 8.

J. H. Gli. Heusinger über das idealistisch-atheistische System des Hrn. Prof. Fichte. Dresden u. Gotha, 1799. 8:

K. L. Reinhold Sendschreiben an Lavater und Fichte über den Glauben an Gott. Hamb. 1799. 8.

F. H. Jacobi an Fichte. Hamb. 1799. 8.

W. Traugott Krug Briefe über die Wissenschaftslehre. Leipz. 1800. 8.

Gottlob Chr. Fr. Fischhaber über das Princip und die Hauptprobleme des Fichteschen Systems, nebst einem Entwurfe zu einer neuen Auflösung derselben. Carlsruhe, 1801. 8.

C. Chr. Ehr. Schmid's ausführliche Kritik des Buchs: die Bestimmung des Menschen, w Schmid's Aufsätzen philosophischen und theologischen Inhalts. Jena, 1802. 8.

Ch. F. Böhme Commentar über und gegen den ersten Grundsatz der W. L. Altenb. 1802. 8.

Jac. Fries Reinhold, Fichte und Schelling. Leipz. 1803. 8.

Fr. Wilh. Jos. Schelling Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre. Tübing. 1806.

SYSTEMAT BEZWZGLĘDNÉJ IDENTYCZNOŚCI

SCHELLINGA.

§ 399.

Po pracy Fichtego, który chciał idealnie konstruować wiedzenie co do formy i treści, usiłował Schelling podnieść spekulacją do wyższego stopnia, stawiając na szczycie systematu swego nie Ja, jako podmiotopredmiot, lecz Bezwzględne, i zamierzył rozwiązać najwyższe zadanie rozumu, poznanie Bezwzględnego i wywód wszystkiego skończonego z niego, w filozoficznej konstrukcyi. Fryderyk Wilhelm Józef Schelling (tajny Radzca Dworu i Akademik, żyjący i uczący obecnie w Monachium, ur. w Leonbergu w Württembergskiem dnia 27 Stycznia 1775), odznaczający się, jeniálny filozof, który posiadał wolniejszą, żywszą siłę wyobraźni, poetycznego ducha, większą za możność realnych wiadomości, zwłaszcza wiadomości historycznych ze starożytności i dawniejszej filozofii i kunsztu, i większą znajomość natury, a niżeli Fichte, obeznał się naprzód w Tubindze z filozofią Kanta, z teorią Reinholda i z zarzutami Aenesidema. Po pierwszej wymagał doprowadzenia a) jój wypadków do ostatnich zasad wszelkiego wiedzenia i wspólnój zasady teoretycznej i praktycznej części i powstawał przeciwko użyciu tak zwanego moralnego dowodu b). Nauka Umiejętności Fichtego wywarła na niego żywe wra-

żenie i chciwie ogarnął jęj ideę, gdy młodociany jego umysł znalazł więcej upodobania w wyobrażaniu sobie ducha ludzkiego, jako nieskończenie tworzącej czynności, a niżeli w krytycznym wyszukiwaniu form i ustaw jego czynności. Uczony młodzieniec przybył do Jeny, połączył się ściślej z Fichtem i bronił systematu jego od napaści zwolenników Kanta i przeciwników, chociaż w wielu względach zbaczał od niego. Jednakże powoli oddalał się od niego coraz bardziej, gdyż jednostronność jego codziennie widoczniejszą mu się stawała.

- a) Nad tem pracował w pierwszych pismach: über die Möglichkeit einer Form der Philos. überhaupt. Tübing. 1795.; i vom Ich als Princip der Philosophie, oder über das Unbedingte im menschlichen Wissen. Tamże 1805. 8. (również w philos. Schriften T. I.)
- b) Uczynił to w listach filozoficznych o Dogmatyzmie i Krytycyzmie (naprzód w Niethammera philos. Journ. 1796. później w philos. Schriften.)

§ 400.

Fichte wywodzi wszystko z Ja w progressyjnej methodzie, lecz aby to, co jest podmiotowem, tworzyło to, co jest przedmiotowem, i aby to odwrotnie dziać się niemogło, przypuszczał bez żadnego na to dowodu. Methodę tę można wywrócić i poczynając od natury, dociekać Ja, a oddawszy się spekulacyi bez krytyki, można zarówno użyć tak jednej jak i drugiej metody. Nadto Spinoza wzniosł systemat wykończonogo dogmatyzmu, przedmiotowy realizm. Schelling padł tym sposobem na ideę dwóch przeciwnych sobie filozoficznych umiejętności, filozofii transcendentálnej i filozofii natury, z których drugą szczególnie w swych pismach wypracował (ob. lit. do §. 401.) Pierwsza poczyną od Ja i wywodzi z niego to, co jest przedmiotowem, rozmaitem, koniecznem, naturę; druga poczyną od natury i wywodzi z niej Ja, to, co jest wolnem i pojedynczem. Dążnością obu jest uczynić łatwemi do pojęcia z siebie siły natury i siły duszy, jako identyczne. Wspólną ich zasadą jest: iż ustawy

natury dadzą się wykazać bezpośrednio w wiedzy, jako ustawy wiedzy, i na odwrót: iż ustawy wiedzy dadzą się w przedmiotowej naturze wykazać jako ustawy natury. Pierwsza atoli niemoże w swęj konstrukcyi wyczerpnąć tego, co jest rozmaitem; druga osiągnąć tego, co jest bezwzględnie pojedynczem. Niepojętą jest rzeczą, jakim sposobem z jedności wynika wielość, a z wielości jedność, która zarazem jedność i wielość zawiera; obie gubią się w tem, co jest nieskończonem, a co obu jest wspólnem. Jest więc jeszcze wyższa łącząca filozofia, z której dwie wymienione, jako siostry, wynikają. Gdy Schelling ugruntował jestestwo wiedzenia na tém: iż to, co wie, i to, co jest wiadomem, musi być pierwotnie jedną i tąż samą rzeczą (bezwzględnie idealne musi być bezwzględnie realnem), doszedł wreszcie do systematu bezwzględnej identityczności tego, co jest podmiotowem i przedmiotowem, czyli indifferencyi tego, co jest differentnem, na czem opiera się jestestwo **Bezwzględnego=Bogu**. To Bezwzględne poznane zostaje przez bezwzględny czyn poznania, w którym zbiega się to, co jest podmiotowem i przedmiotowem (intelektualny pogląd). Schelling stawia zatem na przeciw niższego poznania czyli stanowiska reflexyi przez pojęcia, poznanie bezwzględne przez idee. Niższego poznania przedmiotem jest to, co jest warunkowem, pojedynczem, oddzielnem, a co przez pojęcia odłączonem zostaje. Poznania bezwzględnego przez idee przedmiotem jest **Bezwzględne**, które w sobie niezawisłe, bezwarunkowe, w ideach ujęte być może; poznanie to jest wiedzeniem, które jako jedność rozwija się organicznie w całość i w którym to, co jest podmiotowem i przedmiotowem, będąc nieoddzielnem od siebie, jest zarazem identitycznem, i takie to poznanie ujmujące to, co jest najwyższem, boskiem, jest jedynem, godnem najwyższej dążności, i zasługuje na nazwisko filozofii. Filozofia przeto Schellinga jest filozofią, która chce poznać jestestwo i formę wszystkich rzeczy z idei rozumo-

wych, która poczytuje byt i poznanie za identyczne (dla tego systemat bezwzględnej identyczności, nauka identyczności), jest Idealizmem transcendentnym (podług Schellinga, bezwzględnym), który wszelkie wiedzenie nie jednostronnie z Ja, lecz z wyższego jeszcze, z Bezwzględnego, Ja i naturę wywodzi, a przeto przypuszcza poznanie natury z idei (filozofia natury, konstrukcyja natury a priori) i stara się wykryć ustawiczny parallelizm intelligencyi i natury.

§ 401.

Bezwzględne nie jest ani czemś nieskończoném, ani czemś skończonem; nie jest ani bytem ani poznaniem; ani podmiotem ani przedmiotem; lecz jest tem, w czem zniesione są wszystkie przeciwieństwa (podmiot, przedmiot; wiedzenie, byt; duch, natura; realne, idealne; różność i oddzielenie) i dla tego jest nieoddzielnie bezwzględnym bytem i wiedzeniem czyli równem obu jestestwem, — bezwzględną identycznością idealnego i realnego, bezwzględną, indifferencyą tego, co jest differentnem (jedności i wielości); jednym, które zarazem jest wszystkim*.— Jest bezwzględna identyczność, oprócz niej niemasz prawdziwie nic; następnie niemasz nic w sobie skończonego. Wszystko, co jest, jest bezwzględną identycznością i rowiniętym jéj bytem; gdy z niej wynikają przeciwieństwa, jako to: odcisk, strony, bieguny Bezwzględnego, jednakże z przewagą już to realnego, już też idealnego, (dwoistość, polarność) iznowu połączone zostają przez całość; (identyczność w troistości, jest ustawą rozwijania się). Wyniknięcie to nazwane jest: już to rozdwojeniem (differencyą) Bezwzględnego (w przedstawieniu stosunku, obacz niżej), już też objawieniem siebie, już wreszcie odpadnięciem idei od Boga (w piśmie Philos. und Religion). Przez objawienie atoli to możnem się staje poznanie bezwzględne, i sam rozum, o ile jest bezwzględnym, jest identycznością idealnego i realnego. Formą jestestwa Bezwzględnego jest bezwzględne poznawanie,

w którym identyczność, jedność, przechodzi w dwoistość ($A=A$). Głównymi zasadami nauki tej są: 1) Jedno jest tylko identyczne jestestwo; i różnica pomiędzy rzeczami, co do ich jestestwa, zachodzi tylko ilostna (a nie jakostna); przewaga przedmiotowego i podmiotowego, idealnego i realnego. To, co jest skończonem, jako produkt reflexyi istniejący jedynie w odniesieniu, ma pozorną rzeczywistość. 2) Jedno bezwzględne jestestwo objawia się w wiecznem tworzeniu rzeczy, które stanowią formę jestestwa. Każda więc rzecz jest objawieniem bezwzględnego jestestwa w oznaczonej formie. Nic więc niema, podług niego, co by w boskiem jestestwie udziału niemniało. Dla tego też natura nie jest martwą, lecz żyjącą i boską, równie jak idealne. 3) Obiawienie to dzieje się w przeciwieństwach, które na różnych stopniach rozwijania się (potęg) zjawia się połączone z różną przewagą idealnego albo realnego, a które tym sposobem identyczność wyrażają. Umiejętność śledzi to rozwijanie się i jest obrazem wszechświata, wyluszcza ideę rzeczy z głównego poglądu Bezwzględnego, według zasady identyczności w troistości (to nazywa się konstrukeyą), a tem samem naśladuje kolej kształcenia się w naturze, i taka to idealna konstrukeya jest filozofią (umiejętnością idei); wyższym filozoficznym widokiem jest ten, który w wielości i różności widzi tylko względną formę, a w tej bezwzględnej indentychność. Schematem konstrukeyi tej jest:

I. BEZWZGLĘDNE, WSZECZŚWIAT W PIERWOTNYM OBRAZIE (BÓG) OBJAWIA SIĘ

II. W NATURZE (BEZWZGLĘDNE W WIZERUNKU.)

jako względnie realne

jako względnie idealne

pod potęgami

ciężkości — a — materyi.

prawdy — umiejętności.

światła — a^2 — ruchu.

dobroci — religii.

organizmu — a^3 — życia.

piękności — kunsztu.

Nad potęgami temi (jako niedający się podnieść do potęgi), jako wizerunkowy wszechświat, stoi:

człowiek (mikrokosm).

państwo.

systemat świata (zewnątrzny wszechświat). historia.

* Porównaj: Betrachtungen üb. die verschiedenen Principien der Philos. überh. und üb. das Schellingische insbes. w Fischhabers Archiv f. Philos. I. Zeszyt.

§ 402.

Tak więc Schelling mniemał, iż przez pogląd rozumowy znalazł w ideach jestestwo rzeczy i wykrył ich konieczną formę; iż sprostował Kanta, który przypuszcza poznanie świata zewnętrznego, a dla rzeczy w sobie jedynie wiarę; iż pokonał Fichtego, który za jedyną rzeczywistość poczytywał Ja, naturę zaś uważał za martwą, bez-żywną i nierealną, która zjawia się jako granica i zaprzeczenie bezwzględnej czynności Ja i że wreszcie zrobił idealną konstrukcją wszechświata, nie o ile się zjawia, lecz o ile jest w sobie. Schelling rozwijał widok ten nieoglądając się na utrzymujący się dotąd podział filozofii z dziwną biegłością i korzystał z wielką zręcznością z idei Platona, Bruna i Spinozy. Po różnych wykładach tejże samej głównej idei, zajmował się szczególnie rozwinięciem realnej strony swęj filozofii, to jest: filozofii natury, jako żyjącej zasady, która sama z siebie, przez rozdwojenie (dualistycznie), produkuje. Ze strony idealnej dotknął niektórych jej pojedynczych części w późniejszych swych pismach (o wolności i początku złego, o naturze Boga) a). W moralności naucza: iż poznawać Boga jest pierwszą podstawą obyczajowości. W powszechności świat moralny jest w ten czas dopiero gdy jest Bóg. Cnota jest stanem, w którym dusza działa nie podług obcej jęj ustawy, lecz stósownie do wewnętrznej konieczności swęj natury. Obyczajowość jest zarazem błogosławieństwem. Błogosławieństwo nie jest przypadłością cnoty, lecz samą cnotą. Dążność duszy do zostawania w jedności z Bogiem jest obyczajowością. Życie wspólne pod względem obyczajowości, religii, umiejętności i kunsztu, uformowane według pierwotnego Boskiego obrazu, jest państwem. Państwo jest zewnętrznym organizmem w dziedzinie samej wolności zaprowadzonej harmonii pomię-

dzy koniecznością i wolnością. Historia jako całość jest powoli rozwijającym się objawieniem Boga. W rozprawie o wolności, rozróżnia Boga w prost (absolutum) od istniejącego (objawiającego się) Boga, który pochodzi z zasady istnienia, zawartej w Bogu (natura w Bogu) i z niej doskonały byt się rozwija, tak iż Bóg w świecie staje się osobowym (Deus implicitus, explicitus, ob. §. następny). Każde powstałe w naturze jestestwo ma w sobie dwoistą zasadę, ciemną i światłą; obie jednakże w oznaczonym stopniu. W człowieku jest samoistność, która jest duchem i wolą, o ile się w zupełnej spostrzega wolności i o ile się dla tego oddzielić może od światła, od powszechnej w naturze tworzącej woli. Przez podniesienie się to własnej woli, przeciw woli powszechniej, powstaje zło, które w przeciwieństwie ma rzeczywistość. — Piękność, którą Schelling rozbierał szczególnie w odniesieniu do Kunsztu, jest podług niego »nieskończonością skończenie przedstawioną»; Kunszt zaś jako przedstawienie idei, jest objawieniem się Boga w duchu ludzkim. Systemat Schellinga nie jest jeszcze wywiedziony i skończony (według własnego wyznania Schellinga w przedmowie do filozoficznych pism jego, Tom I.); a ogólnego umiejętnego wykładu znajdują się tylko ułamki. b)

a) W piśmie: Philos. u. Relig.; w rozprawie o wolności; w liście do Eschenmayera jej dotyczącym i w pismach przeciw Fichtemu i Jacobiemu.

b) W Zeitschr. f. spec. Phys. II. Tom II. Zesz. str. 114. sqq. — Pisma jego (prócz przytoczonych pod Uw. a. i b. do §. 399.) są: Ideen zu einer Philosophie d. Natur, als Einleit. in das Stud. d. esser W. I. Tom. Leipz. 1787. 8. Zweite durchaus verb. u. verm. Aufl. Landshut, 1803. Von der Weltseele: eine Hypothese der höheren Physik zur Erklärung des allgem. Organismus, nebst einer Abhandl. über das Verhältniss des Idealen u. Realen in der Natur, oder Entwicklung der ersten Grundsätze der Naturphilosophie an den Principien der Schwere und des Lichts. Hamb. 1798. 8. III. Wyd. 1809. (Druga rozprawa wydrukowana oddzielnie Hamb. 1806. i Landshut, 1807. 8.) Erster Entwurf eines Systems der Naturphilosophie. Jena, 1799. 8. Einleitung zu

dem Entwurfe eines Systems der Naturphil., oder über den Begriff der specul. Physik etc. Tamże 1799. 8. — System des transcendentalen Idealismus. Tüb. 1800. 8. — Zeitschrift für die speculative Physik. I. i II. Tom. Jena, 1800. — 1803. 8. Neue Zeitschrift i t. d. Tüb. 1803. Krit. Journal der Phil. herausg. von Schelling u. Hegel. II. Tomy. Tüb. 1802—3. 8. Bruno oder über das göttl. u. natürl Princip. der Dinge. Ein Gespräch. Berl. 1802. 8. II. Wyd. Vorlesungen über die Methode des akad. Studiums. Stuttg. u. Tüb. 1804. Darlegung des wahren Verhältnisses der Naturphilosophie zu der verbesserten Fichteschen Lehre. Tüb. 1806. 8. (wydawane z Marcusem) Jahrbücher der Medicin als Wissenschaft (w których zamieścił Aphorismen zur Einl. in die Naturphilos. Tom I. Zeszyt I.) Tüb. 1806. Philosophische Schriften. Tom I. Landshut, 1809. 8. (pomiędzy któremi oprócz dawniejszych rozpraw jest nowa: über das Verhältniss der bildenden Künste zu der Natur, miana 1807., i rozprawa: Philosophische Untersuchungen über das Wesen der menschl. Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände). Schelling's Denkmal der Schrift von den göttlichen Dingen des Hrn. F. H. Jacobi und der ihm in derselben gemachten Beschuldigung eines absichtlich täuschenden, Lüge redenden Atheismus. Tüb. 1812. 8. Allgemeine Zeitschrift von und für Deutsche. III. Zeszyt (gdzie się znajduje odpowiedź Schellinga na pismo Eschenmayera o rozprawie o wolności). Ueber die Gottheiten von Samothrace. Stuttg. u. Tüb. 1815. 8. (należy do dzieła Philos. und Rel.).

§ 403.

Krytyka Tennemana. Filozofia Schellinga zaleca się oryginalnością widoku, głębokością zadania, ścisłością wywodu i wielkim zakresem swego zastósowania. Połącza wszystkie jestestwa natury w jedną ideę; przez co niweczy granice, jakie Kant poznaniu zakreślił i utrzymuje: iż nietylko podmiotowe wyobrażenie, ale nawet przedmiotowe i filozoficzne poznanie, to jest: oznaczone wiedzenie o Bogu i boskich rzeczach, jest dla człowieka możnem, gdy duch ludzki i substancya wszystkiego będącego są pierwotnie jedne. Ogarnia ona całą dziedzinę theorycznego poznania, niwecząc rozdział pomiędzy empiryczném i racjonalném wiedzeniem; zasady jój ważne są we wszystkich umiejętnościach. Jednakże zdaje się: 1) iż we względzie praktycznej umiejęt-

tności jest ograniczoną i niepewną, i niepodobieństwem jest pojąć, jak konieczność praktyczna, działanie z obowiązku, może mieć miejsce w takim systemacie bezwzględnej identyeczności *, gdyż w systemacie tym przebija się ślepy los, konieczność natury; Bóg musi się objawiać, cała historia, wszystkie zmiany świata, są przemianą bytu jego (Darstell. des wahr. Verb. str. 66). Oprócz jednostronności tej zbywa 2) całemu systematowi na stałej podstawie. Schelling niedowiódł, jakim sposobem duch ludzki dochodzi do intelektualnego tego poglądu. Zasady są tylko przypuszczeniami. Myślenie bez myślącego jestestwa jest gołą abstrakcją i trudno myśleć o bezwzględnej identyeczności bez identyeczności względnej. Bez drugiej Bezwzględne jest czczem nic. Niemożna dowieść: iż identyeczność bezwzględna jest jestestwem wszystkich rzeczy; rzeczywiście przedmiotowa opiera się na pomieszaniu natury myślenia z jestestwem rzeczy. Jest-to więc hypotheza bez wszelkiego dowodu, iż abstrakcja jest rzeczywiście i jest jestestwem wszystkich rzeczy; gdyż dowód, jaki Schelling przedsięwziął (Zeitsch. §. 7. Darstell. des Verb. str. 50) zupełnie się nie udał. W miejsce jego występuje często w tém przedstawieniu Bezwzględnego dowolna igraszka wyrazami («identyeczność identyeczności i nieidentyeczności» — sprzeczność — «połączenie jedności i wielości, kopuła, Bezwzględne w Bezwzględnem, Boskie w Boskiem») i nadużycie wahającej się i nieoznaczonej terminologii. 3) Forma systematu tego ma tylko pozór, jakoby była umiejętną. Zadanie jej, aby z Bezwzględnego i nieskończonego wywodzić skończone, a z ogólnego szczególne, przez realne wyjaśnienie (konstrukcją), nie zostało rozwiązane **. Schelling upewnia: iż to co jest skończonym i nieskończonym, realnym i idealnym, było od początku nierozdzielnym, a później wywołuje je według upodobania, dla tego, iż już w bezwzględnej identyeczności przypuszczonem było. Bównież rzecz się ma z samoobjawieniem. Na zapytanie: dla czego Bóg musi się objawiać, niedaje innej odpowiedzi, jak tylko: że musi (obyczajowo

konieczny czyn) (Abb. von der Freih. str. 492). Schelling ucieka się częstokroć do mistycznego przypuszczenia Platona o odpadnięciu idei od Bezwzględnego (Religion und Philos. str. 445.), lecz jakże od Bezwzględnego może coś odpaść, gdy oprócz Bezwzględnego (całości) nic nie ma? — Niekiedy stara się dowieść, iż nie ma oprócz jedności, związku, Bezwzględnego (Darst. str. 62); skądże więc bierze się poznanie skończone w przestrzeni i czasie i kategorye? — Przez to tylko, iż Schelling podkłada pojęcia tego co jest rzeczywistém, które wyczerpnął był w przód z doświadczenia i obrazy fantazyi, tudzież czeze pojęcie Bezwzględnego, zdaje się iż rzucone rozwiązał zagadnienie. 4) Któżby był tak nierozsądnym, aby niezbadane jestestwo Bóstwa, chciał zamknąć w idei bezwzględnej identyczności? — Filozofia natury niepodaje żadnego wiedzenia o Bogu, a to co o nim podaje, zdaje się walczyć z religijną wiarą (porówn. §. następ. not. bb); gdyż a) utożsamia Boga z naturą, i o tyle jest pantheistyczną ***; b) i poddaje samego Boga pod wyższe warunki jego jestestwa, ponieważ jak mniema musi się objawiać; Bóstwo zaś, jako intelligencyą, wywodzi czasowo z tego, co niema intelligencyi (natury w Bogu, chaosu). Bóg przerabia część swego jestestwa, z którym w przód był czynnym, na cierpiącą (Denkmal. str. 94); potrzeba w nim zamieścić naturę, coś przeczącego, chcąc o nim myśleć jako o osobowym jestestwie (str. 96—97), Bóg nie jest samém tylko bytem, lecz jest i życiem. Wszelkie atoli życie ma swoje przeznaczenie i ulega cierpieniu i stawaniu się. Bóg więc sam mu się poddał dobrowolnie (Abb. über die Freih. str. 493. Phil. Schr.). — Nakoniec cały systemat jest raczej poezją ducha ludzkiego, która olśniewała pozorną łatwością wyjaśniania wszystkiego, równie jak swą konstrukcyą natury, a przez oddalenie wszelkiego przymusu ustaw, połączona z wielu pięknymi ideami i nowemi widokami i niezmierzoną rozległością w rozszerzeniu poznania, wielki dla wielu miała pociąg. Co się tyczy samego wykładu, oprócz przytoczonego używania ciemnej, nieoznaczonej i wahającej

się terminologii, zasługuje na naganę, wmieszanie mytycznych wyrażeń obrazowych, w których Schelling zdaje się naśladować Platona i utrudnia zrozumienie systematu swego.

* Obacz o tém Schellinga *Philos. und Relig.* str. 53. i *Philosoph. Schriften* str. 413. i następne.

** Obacz *Zeitschrift für specul. Physik* Tom II. Zeszyt II. str. 18; Bruno str. 81—131; *Philos. u. Rel.* str. 35.

*** Przeciw czemu Schelling odmienne otworzył zdanie: *Philos. u. Rel.* str. 52. *Philos. Schr.* str. 402. i 404.

§ 396.

ZWOLENNICY I PRZECIWNICY FILOZOFII SCHELLINGA.

Natchnienie, jakie filozofia ta wzbudziła, łatwo da się pojąć z charakteru i ducha czasu. Miała ona liczną szkołę pomiędzy filozofami, theologami i filologami, tudzież lekarzami i badaczami przyrodzenia, która usiłowała przekształcić wszystkie umiejętności z stanowiska bezwzględnej identyczności i nadać samemu systematowi pewne wykończenie. Widoki Schellinga wywarły szczególny i stanowczy wpływ na badanie natury, mythologią, historią, naukę kunsztu i estetyczną krytykę. Do ostatniej przyłożyli się silnie sprzyjańceni w ów czas z Schellingiem bracia Fryderyk * i Aug. Wilh. Schległowie (drugi z nich jest professorem w Bonn). Jednakże z szkoły téj wywiązał się pewien duch zawrotu, który, najdziwaczniejsze i pełne paradoxów myśli i dziwolężne pomysły, ogłaszał za wysoką mądrość, wspierał fanatyzm i zabobonność i przypominał czasy nowo-Platońskiej filozofii.—Zeszkóły Schellinga wyszli filozofowie natury: Henr. Steffens *a)* (ur. w Stavanger w Norwegii 1773. obecnie professor w Berlinie), Józef Görres *b)* (dziś professor w Monachium), Franc. Baader *c)*, (Akademik w Monachium), Ludwik Oken *d)*, (wprzód professor w Jenie, dziś w Monachium), Ign. Filip. Vital. Troxler *e)*, (lékarz i professor w Szwajcaryi), Karol Józef Windischmann *f)* (obecnie professor w Bonn), Gotth. Henr. Schubert *g)*, (obecnie professor w Monachium), Franc. Józef Schel-

vers *h*), (professor w Heidelbergu), którzy wszyscy, oprócz Okena, przyklonili się w swych pismach do wiary, Karol Eberh. Schelling *i*), Filip Fryd. Walther *k*), (professor w Łancucie, dziś w Bonn), Józef Weber *l*), (dziś w Augsburgu), W. Nasse *m*), (professor w Bonn), Diet. Ge. Rieser (professor w Jenie) Blasche *n*) i inni; dalej filozofowie: Fryderyk Ast *o*), (professor w Łancucie dziś w Monachium), oryginalniejszy Karol Wilh. Fryd. Solger *p*), (um. 1819, professor w Berlinie), E. A. Eschenmeyer, Jan Jakób Wagner *r*), (§. 415.), dwaj ostatni wystąpili później jako przeciwnicy Schellinga; Jerzy Wilh. Fryd. Hegel *s*), (porówn. §. 415.), który również jak Karol Chr. Fryd. Krause odmienny później wykształcili widok (ob. niżej). Następnie rozwijali myśli Schellinga: J. B. Schad (§. 398), G. M. Klein (um. professor w Würzburgu 1820), który najwierniej i najlepiej wykladał i wyjaśniał widok Schellinga *t*), Ignacy Thanner *u*), (professor w Salzburgu) i Thad. Ans. Rixner *v*), professor w Ambergu), wyłożyli cały kurs filozofii i etykę; B. Zimmer *w*) i A. Büchner *x*) wyrobili według filozofii tej filozofią religii i etykę; estetykę (którą wykładano szczególnie jako umiejętność kunsztu) Karol Fryd. Bachmann (professor w Jenie) *y*), który w późniejszych pismach odbiegł od tego widoku i F. A. Nüsslein *z*). Jako przeciwnicy filozofii tej *aa*) znani są, oprócz wyżej przytoczonych, mianowicie wyznawcy filozofii krytycznej i twórcy nowych niektórych systematów, np. Herbart, Bouterwek, dalej Jacobi i jego szkoła (§. 407). Na religijny widok Schellingastawiali szczególnie teologowie, ale go często fałszywie pojmowali *bb*). Inni, np. Daub, zastosowali go do teologii.

* Później zostawszy katolikiem walczył przeciw filozofii w powszechności i pisał ciemną „Philosophie des Lebens” in 15 Vorlesungen. Wien, 1828. 8.; Philos. der Geschichte in 18. Vorlesungen. 2. Tomy, tamże. 1828. 8.

a) H. Steffens Grundzüge der philos. Naturwissenschaft. Berl. 1806. 8. z którymi się łączy jego pisma dotyczące umiejętności

- przyrodzenia. Daléj, Ueber die Idee der Universitäten. Berl. 1809. 8. Caricaturen des Heiligsten. Leipz. 1819—21. II. Tomy. i inne. Anthropologie. Bresl. 1822. II. Tomy. Von der falschen Theologie und dem wahren Glauben. Bresl. 1824. 8.
- b) Görres Aphorismen über die Kunst etc. Coblenz 1804. 8. Aphorismen über Organomie. Tamze. 1804. i Fref. 1803. I T. Exposition der Physiologie. Cobl. 1805. Glauben und Wissen. Münch. 1805. Mythengeschichte etc. i wiele pism politycznych.
- c) Fr. Baader Beiträge zur Elementarphysiologie. Hamb. 1797. 8. Ueber das pythagor. Quadrat in der Natur od. die 4 Weltgegenden. Tüb. 1799. i inne pisma pomniejszych w Beiträge zur dynam. Physik. Berl. 1809. później: Begründung der Ethik durch die Physik. Münch. 1813. Ueber den Blitz als Vater des Lichts an H. Jung 1815. Viele rozpraw jako to: über die Extase; — Analogie des Erkenntniss- und des Zeugungsvermögens; — Ueber die Freiheit der Intelligenz. Eine Rede. Münch. — Ueber die Vierzahl des Lebens. Berl. 1819. 8. — Sätze aus der Bildungs- und Begründungslehre des Lebens. Berl. 1820. 8. Fermenta cognitionis. I.—III. Zesz. Berl. 1822—22. (pierwszy mówi o początku dobrego i złego wczłowieku). Proben religiöser Philosophie älterer Zeit. Leipz. 1805. 8. Vorlesungen üb. rel. Philos. im Gegensatz der irreligiösen älterer und neuerer Zeit. I. II. Zesz. Vom Erkennen übh. Münch, 1827. 8.
- d) L. Oken's Uebersicht des Grundrisses des Systems der Naturphilosophie und der damit entstehenden Theorie der Sinne. Fref. a. M. (1802) 8. Abriss des Systems der Biologie. Gött. 1805. Ueber die Zeugung. Bamb. 1805. Lehrbuch der Naturphilosophie. Jena, 1809 seqq. III. Tomy 8. N. Wyd. 1829. Lehrbuch d. Naturgeschichte. I. i III. Tom. Leipz. 1813. i Isis.
- e) Troxler's Versuche in der organ. Physik. Jen. 1804. 8. Ueber das Leben und sein Problem. Gött. 1807. Elemente der Biologie. Leipz 1808 (w piśmie tém zbliża się do Jacobiego); i Blicke in das Wesen des Menschen. Aarau, 1812. 8. Philosophische Rechtslehre der Natur u. des Gesetzes etc. Zürich, 1820. 8. Naturlehre des menschl. Erkennens od Metaphysik. Aarau, 1828. 8. Vorlesungen über Philosophie. Bern. 1835. 8.
- f) K. J. Windischmann's Ideen zur Physik. I. Tom. Würzb. u. Bamb. 1805. 8. Porównaj: Darstellung des Begriffs, der Physik w Schellinga neue Zeitschr. für spec. Phys. Tom. I. Zesz. I. 1802. Ueber die Selbstvernichtung der Zeit. Heidelb. 1807. i inne.
- g) Schubert's Ansichten von der Nachtseite der Naturwissenschaft. Dresd. 1808. Nowe wydanie 1817. Ahndungen einer allg. Geschichte des Lebens. Leipz. III. Tomy. 1806—1820.

8. Symbolik des Traums etc. Bamb. 1814. II. Wyd. 1821. Altes und Neues aus dem Gebiet der innern Seelenkunde. Leipzig, Tom I.—III. 1816. 8. Die Urwelt und die Fixsterne. Dresd. 1822. 8.
- h) Schelvers Elementarlehre der organ. Natur. I. Tom Organomie. Gött, 1800. Philosophie der Medicin. Fref. 1809 8. Ueber das Geheimniss des Lebens. 1814. 8. Von den sieben Formen des Lebens. Fref. a. M. 1817. 8.
- i) K. E. Schelling über das Leben und seine Erscheinung. Landsh. 1806. 8.
- k) Walther über Geburt, Daseyn u. Tod., Nürnberg. 1807. Ueber den Egoismus in der Natur. Tamże. 1807. i inne Ob. Physiologie des Menschen etc. Landshut, 1807—8. 8.
- l) Weber's Metaphysik des Sinnl. u. Uehersinnl. Landsh. 1801. 8. Lehrb. der Naturwissenschaft. Landshut, 1803—4. Philos. Bel. u. Christenthum im Bunde. München, 1808—11. VII Zesz. Wissenschaft der materiellen Natur oder Dynamik der Materie. München, 1821. i inne.
- m) Nasse über Naturphilosophie. Freyberg, 1809. 8. Zeitschrift für psych. Aerzte. Leipz. od 1818.
- n) Porównaj: Blasche über das Wichtigste, was in der Naturphilos. seit 1801 ist geleistet worden. Isis, herausgeg. von Oken. IX. Zesz. Rok 1819. Tegoż: Vertheidigung des naturphil. Systems w Isis 1826. Zesz. V. przeciw zarzutom w Hermesie XXIV. (przez Bachmanna). W widoku Schellinga jest jego Theodicea, pod. Tit: das Böse im Einklange mit der Weltordnung. Leipz. 1827. 8.
- o) Ast's Grundlinien der Philosophie. Landsh. 1807. N. Wyd. 1809. (Utrzymywał on zresztą o trzech żywiołach życia filozofii: iż jedność — zasada, — pierwotny powód; — przeciwieństwo — rzeczywiste życie — i rozjaśniona jedność — cel wszelkiego życia, świętość, będące drugim i trzecim żywiołem filozofii Schellinga, nie są dostatecznie wywiedzione, i że ściśle i harmoniczne współżycie wszystkich trzech żywiołów dokona filozofii.) System der Kunstlehre oder Lehr- u. Handbuch der Aesthetik etc. Leipz. 1805. II. Wyd. Grundriss der Aesthetik. Landsh. 1807. i wyjątek Grundlinien der Aesthetik. Tamże 1813. 8. Gesch. der Philos. ob. T. I. str. 23.
- p) Solger's philos. Gespräche. Erste Sammlung. Berl. 1817. 8. Erwin Vier Gespräche über das Schöne und die Kunst. Berl. 1815. II. Tomy. 8. Nachgelassene Schriften u. d. Briefwechsel. Herausg. von L. Tieck u. Fr. v. Raumer Leipz. 1826. II. Tomy. 8.
- q) Pisma jego wcześniejsze zgodne z widokiem Schellinga są: Philosophie der Erziehungskunst. Leipz. 1803. 8. Von der Natur

der Dinge. Leipz. 1803. 8. System der Idealphilosophie. Leipz. 1804. 8. W przedmowie do tego dzieła ogłosił się naprzód przeciw Systematowi Schellinga, ponieważ jest czysto idealną spekulacją, która przywłaszcza sobie Bezwzględne, i fałszywie utrzymuje, ażeby stosunek Bezwzględnego z rzeczywistością rozwiązywała i ponieważ jej zbywa na ethycznój zasadzie. Dalsze pisma ob. pod § 414.

- r) Tu należy pismo: Differenz des Fichteschen u. Schellingischen Systems in Beziehung auf Reinhold's Beiträge etc. Jena 1801. 8., i z Schellingiem wydawany krit. Journal. Ob. wyżej str. 158.
- s) Tu należy jego: System der Natur - u. Transcendentalphilosophie in Verbindung dargestellt. Landsh. 1803—4. II. Tomy 8. Jego zapowiedziane później: Institutiones philosophiae universae etc. scripsit Jo. Schad. P. I. Logicam complectens. Charkow, 1812. nieznanie są wydawcy. Institutiones juris nat. ibid. 1814. 8.
- t) Klein Beiträge zum Studium der Philosophie als Wissenschaft des All. Nebst einer vollst. u. fassl. Darstellung ihrer Hauptmomente. Würzb. 1805. 8. Według widoku tego wypracował Klein: die Verstandeslehre. Bamb. 1810. (przerobiona na Anschauungs- und Denklehre. Bamb. u. Würzb. 1818. 8.) Versuch, die Ethik als Wissenschaft zu begründen etc. Rudolst. 1811 i Darstellung der philos. Religions- und Sittenlehre. Bamb. u. Würzb. 1818. 8. popularniej i umiarkowaniej, aniżeli inni uczniowie Schellinga.
- u) Thanner's Versuch einer möglichst fasslichen Darstellung der absoluten Identitätslehre etc. München, 1810. 8. Handbuch der Vorbereitung u. Einl. zum selbstst. wissenschaftl. Stud. bes. der Philosophie. Erster formaler Theil: die Denklehre. München. 1807. Zweiter mat. Th.: die Metaphysik. 1808. 8. Dalej: Lehrbuch der theoret. Philos. nach den Grundsätzen der absoluten Identitätslehre f. akad. Vorles. I. T. Logik. II. T. Metaphysik (również pod tytułem: Logische, metaphys. Aphorismen etc.) Sulzb. 1811—12. 8. — Lehr- und Handbuch der prakt. Philos. für akad. Vorles. I. T. Allgem. prakt. Philos. u. Naturrecht. Tamże 1811. 8.
- v) Rixner's Aphorismen aus der Philos. als Leitfaden. Landsh. 1809. 8. przerobione: Aphorismen der gesamten Philos. zum Gebr. seiner. Vorles. III. Tomiki. Sulzbach, 1818. 8. (w których autor łączy się z widokami Hegla.)
- w) Zimmer's philos. Religionslehre. I. T. Lehre von der Idee des Absoluten. Landshut, 1805. 8. Philos. Untersuchung über den allg. Verfall des menschl. Geschlechts. Tamże 1809. 8.
- x) Buchner über Erkenntniss und Philos. Landshut, 1806. Grundsätze der Ethik. 1808, 8. Das Wesen der Religion. Dillingen, 1805. 8. II. Wyd. Landsh. 1809.

- y) Bachmann: Die Kunstwissenschaft in ihrem allgmein. Umriss dargestellt f. akad. Vorles. Jena, 1811. 8. Ueber Philos. u. Kunst. Jena u. Leipz. 1812. 8. Porówn. pisma do §. 1. i §. 61. Von Verwandtschaft der Physik u. Psychol. Preisschrift. Utrecht u. Leipz. 1821. System der Logik. Leipz. 1829. 8.
- z) Nüsslein's Lehrb. der Kunstwissenschaft. Landshut, 1819. 8. Grundlinien der allg. Psychologie etc. Mainz, 1821. 8. d. Logik. Bamb. 1824. 8.
- aa) Wilh. Traug. Krug Briefe über den neuesten Idealismus. Leipz. 1800. 8. i Diss. de poetica philosophandi ratione Lips. 1809. 4.
- Jac. Fries wyzėj do §. 398. przytoczone pismo, dalej Fichte's u. Schelling's neueste Lehren von Gott u. der Welt beurtheilt. Heidelb. 1807. 8.
- Fr. Köppen Schelling's Lehre oder das Ganze der Philosophie des absoluten Nichts. Nebst einigen Briefen Jacobi's. Hamb. 1803. 8.
- Der Geist der allerneusten Philosophie der Herren Schelling, Hegel u. Comp. (herausg. von B. Schneider, Caj. v. Weiller u. Salat.) München, 1804—8. II. Tomy 8.
- Franz Berg. Sextus oder über die absol. Erkenntn, Nürnberg. 1804. 8.; przeciw któremu (Jo. Casp. Götz) Anti-Sextus od. üb. d. absol. Erk. Heidelb. 1807. 8.
- Jo. Chr. Aug. Grohmann de recentiss. philos. vanitate. Viteb. 1809. 4. Ueber die höhere od. philos. Beurtheilung unserer Zeitumstände. Hamb. 1810. 8.
- Glob. Wilh. Gerlach: Hat die phil. Religionsl. durch die Schelling. Philosophie gewonnen? Wittenb. 1809. 4.
- Jos. Carl Schmidt Darstellung der gänzlichen Grundlosigkeit, sowohl des Kantischen Criticism als auch des Schellingschen Idealism. Ulm, 1812. 8.
- F. H. Jacobi von den göttl. Dingen. Leipz. 1812. (przeciw czemu Schellinga Denkmal etc).
- Fries von deutscher Philos. Art u. Kunst. Ein Votum für Jacobi gegen Schelling. Heidelb. 1812. 8. Przeciw czemu Gruithuisens Fr. v. R. neuer kosmoaitolog. Bew. von der Existenz Gottes, und dass Hr. Fries sich in die Philos. unserer Zeit nicht finden kann etc. Landsh. 1812., i rozprawa o wierze i objawieniu w Schlegla deutsch. Museum Septbr. 1813. str. 217.
- Chr. Weiss vom lebendigen Gott, und wie der Mensch zu Gott gelange. Leipz. 1812. 8.
- Jac. Salat Erläuterung einiger Hauptpuncte der Philos. Mit Zugaben über den neuesten Streit zwischen Jacobi, Schelling u. Fr. Schlegel. Landsh. 1812.

- Porównanie nauki Schellinga z innemi Systematami zawierają oprócz przytoczonych pism Friesa (do §. 398.) Kleina (Beitr.): Rachmann über die Philos. mein. Zeit, i Jo. And. Wendel's Grundzüge und Kritik der Philosophien Kant's, Fichte's u. Schelling's. Cob. 1810. II. przerobione i powiększone wydanie Ausg. 1824. Betrachtungen üb. d. gegenw. Zustand der Philos. in Deutschl. überh. u. üb. d. Schelling. Philos. etc. Nbg. 1813. 8.
- bb) Jo. Fr. Krause: Ueber den Einfluss der Schellingischen Philos. auf die Beförderung der Religiosität (w Königsb. Archiv für. Philos. 1811. I. Zeszyt.)
- Fr. Gottl. Süsskind Prüfung der Schellingischen Lehren von Gott, Welterschöpfung, Freiheit etc. Tübing. 1812. 8. porówn. Schellings Antwort an Eschenmayer w allg. Zeitschrift f. Deutsche. 1813. I. Zeszyt zwłaszcza str. 98.
- Lud. Fr. Otto Baumgarten-Crusius de homine dei sibi conscio. Jen. 1813. 4. Porównaj: jego dodatek do dzieła: das Menschenleben u. die Religion.
- Untersuchungen üb. d. Hauptprobleme d. Schelling. Philos. von G. C. Fischhaber w jego philos. Zeitschr. III. Tomy str. 320.
- Ueber das Wesen der menschl. Freiheit zur Erläuterung u. Würdigung d. Schellingischen Theorie dies. Lehre betreff. Lpz. 1821. 8.

INNE SYSTEMATA.

§ 405.

Fryderyk Bouterwek (ur. 1766. w Goslarze, um. professorem w Göttingdze), filozof obdarzony szczególnym dowcipem, przeświadczył się równocześnie: iż filozofia Kanta, do której się początkowo przywiązał, a nawet właściwie ją wykladał, niemoże się ostać przed Skeptycyzmem; iż idealizm Fichtego niezaspokaja dla swój jednostronności; iż filozofia wymaga Bezwzględnego, gdyż bez niego żadne wiedzenie i żadne myślenie nie jest możliwe, ponieważ w wszystkich dowodach przypuszczamy coś realnego, byt, Bezwzględne (nieznajome x), które podług Kanta jest podstawą wszelkich zjawień. Niedostatkowi temu i głównemu błędowi, panującemu w dotychczasowem filozofowaniu, iż wszelkie poznanie i przeświadczenie chciano czerpać z pojęć i formuł, i dla tego niedochodzono do żyjącego wiedzenia, miała zaradzić jego Apodyktyka. Główną jej myślą było: iż podstawą wszelkiego czucia i myślenia jest byt (prawdziwy, nastę-

pnie bezwzględny, który żadnego niema powodu). Byt ten nie może być znaleziony przez myślenie, gdyż wszelkie myślenie przypuszcza go i byt jest czemś więcej aniżeli myślą. Wszelki byt jest zatem albo wyobrażonym, a wszelkie myślenie czczem, albo musi być bezwzględna władza poznania, która ani czuje ani myśli, która sama jest podstawą rozumu i przez którą wszelki byt apodyktycznie się wynajduje.—Bouterwek odwołał następnie tę apodyktykę, a w miejsce jej wzniosł inną, czyli ogólną naukę prawdy i umiejętności, która, nauką o wierze rozumu w samego siebie, wdrażała w skromny transcendentalny racjonalizm. Zadaniem filozofii, według niego, jest rozwiązać przez apodyktyczne oddzielenie pozoru od prawdy zagadkę rzeczy i przeznaczenia człowieka, o ile tego rozum ludzki samoistnie dokonać może. Filozofią zatem gruntuje apodyktyka wzięta w ostatnim znaczeniu, do czego psychologia empiryczna i logika, w zwyczajnem (formalnym) znaczeniu, wstępnych tylko dostarczają wiadomości. Utrzymuje ona z Jacobim pośredniość logicznego tylko myślenia (§. 407.). Wszelkie bezpośrednie poznanie, bez którego znosi się mowne, jako pośrednie, opiera się na pierwotnym połączeniu siły myślenia z wewnętrznym zmysłem w tęgości (jedność działających podmiotowych i przedmiotowych sił) duchowego życia. Rozum ufa sam sobie, jako czysty rozum, albo wierzy w prawdę, uznając w połączeniu tém własną swą samodzielność, i znajdując w samodzielności tej zaród pojęć, przez które wzniesić się może nad zmysłowość, końcem rozważania pierwotnej podstawy wszelkiego myślenia i istnienia (idea Bezwzględnego). Prawda w znaczeniu metafizycznym, to jest: zgodność naszych myśli z nadzmysłowem jestestwem rzeczy i ich koniecznym odniesieniem do pierwotnej podstawy wszelkiego bytu i myślenia, poznana zostaje przez rozum bezpośrednio. Metafizyka, z którą łączy się filozofia religii (ugruntowana na uczucie religijnym), dokonywa umiejętnego wводу tej idei, nauczając, o ile dla ducha ludzkiego mo-

zną jest znajomość jestestwa rzeczy, niewyłącza jednakże Eulogij. Z teoretyczną częścią filozofii łączy się filozoficzna moralność i prawo natury (właściwie rozdział ostatniego, w którym prawo, jako na rozumie ugruntowane roszczenie, rozwinięte jest pod zewnętrznymi warunkami moralnego jestestwa w wszystkich odniesieniach do cnoty sprawiedliwości), przez ogólną filozofią praktyczną. Bouterwek chciał ugruntować i wyłożyć estetykę psychologicznie w pewnej niezawisłości od filozofii.

Fr. Bouterwek's Aphorismen, den Freunden der Vernunftkritik nach Kant's Lehre vorgelegt. Gött. 1793. 8. Paulus Septimius, oder die letzten Geheimnisse des Eleusin. Priesters. (Romans filozoficzny) Halle, 1795. II. Tomy 8. Idee einer allgemeinen Apodiktik etc. Gött. 1799. II. Tomy 8. — Anfangsgründe der speculativen Philosophie. Gött. 1800. 8. — Die Epochen der Vernunft nach der Idee der Apodiktik. Gött. 1802. 8. — Anleitung zur Philosophie der Naturwissenschaft. Gött. 1803. 8. — Neues Museum der Philosophie und Literatur herausgegeben von Fr. Bouterwek. Gött. 1803. Aesthetik. Leipz. 1806. II. Tomy. III. Wyd. 1824. 8. Ideen zur Metaphysik des Schönen. W czterech rozprawach. Tamże. 1807. 8. Praktische Aphorismen; Grundsätze zu einem neuen Systeme der moral. Wissenschaften. Leipz. 1808. Lehrbuch der philos. Vorkenntnisse. (zawierający ogólny wstęp, Psychologią i Logikę i miał zastąpić miejsce powołanych Anfangsgründe.) Gött. 1810. 8. II. Wyd. 1820. 8. Lehrb. der philos. Wissenschaften nach einem neuen Systeme entworfen. II. Tomy. Gött. 1813. 8. II. powiększone i poprawne wydanie. Tamże. 1808. 8. (w którym filozofia religii na nowo wyrobiona została.) — Religion der Vernunft etc. Tamże. 1824. 8.

§ 406.

W inny sposób usiłował Krzysztof Gottfried Bardili (urodził się w Blaubeuern 1761, um. Radzcą dworu i professorem w Stuttgardzie 1808.), uczynić Bez względu na podstawą wszelkiej filozofii. Znalazł on je w myśleniu i chciał logikę podnieść do źródła realnych poznań, to jest: do metafizyki. Już Hobbes i lekarz Leidenfrost (w swój Confessio 1793.) przedstawiali myślenie, jako rachunek, ale Bardili dopiero padł na myśl, aby w myśleniu w sobie, uważaném co do swój formy, wi-

dzieć coś realnego, a nawet jestestwo Bóstwa. Myślenie co do jestestwa swojego, zasadza się na tém, iż jedno, jako jedno i toż samo, nieskończenie powtarzalnym jest w wielości. A jako A w A. Identyczność. Myślenie, jako myślenie, nie jest ani podmiotem, ani przedmiotem, ani stósunkiem pomiędzy obiema, lecz jest wznioślejszym nad nie i podstawą obu, jako zasada pojęć i sądów, jest infinitivus determinans i zarazem determinatum. Z zasady téj myślenia niemyśli się w przód o niczém oznaczoném, aż dopiero w zastosowaniu myślenia, do czego potrzeba materyatury (materyi), która w prost jest wymaganą. Charakterem myślenia, jako takiego, jest jedność w wielości, = identyczności; różność, rozmaitość jest charakterem materyi. Myślenie, jako coś pierwszego i bezwzględnego, niehywa oznaczane przez materyą, lecz owszem materya oznaczona hywa przez myślenie. Process myślenia zastosowanego do materyi wyradza pierwotne rozdzielenie tego, co jest myślane 1) jako pomyślane coś (B. rzeczywistość); 2) jako coś pomyślanego (Non-B. możność). Myślenie jest czystą możnością, podstawą wszystkiego rzeczywistego i wszystko rzeczywiste powstaje przez połączenie możności z materyą. Dla tego w pojęciu każdego przedmiotu wyjawia się czysta możność i rzeczywistość, jako wykładniki. Bóg jest czystą możnością, która w wszystkiém się powtarza i wszelkie oznacza myślenie, pierwszą podstawą wszystkiego prawdziwego, a więc i logiki.—Pierwsza ta logika, dzieło pełne niezrozumiałości i czczych abstrakcyj, które wystąpiło z wielkiém zarozumieniem a), i racjonalny realizm, jaki ugruntować miało, nie wiele znalazły poklasku, i Reinhold (porówn. §. 391.) mimo wszelkiego użycia analitycznej subtelności niemógł mu nadać przeświadczonej siły. Wiele podobnych usiłowań wynalezienia i ugruntowania filozofii, jako to: Szweda Thom. Thorilda (um. professorem w Greifswaldzie 1808) interessująca i dowcipna Archimetrya b)], która wszystko usiłowała doprowadzić do nauki o ilościach i zawiera zaród wielu ex-

centrycznych idei, które później rozwinięte zostały; Epikrytyka Franciszka Berga c), (professora w Würzburgu, ur. 1753), która logiczne chcenie podawała za zasadę wyjaśnienia realności, i «wyłącznie praktyczna filozofia» Rückerta i Weissad), (porówn. §. 408.) były częścią za excentryczne i ciemne, częścią za mało w myślach ugruntowane, aby celowi filozofowania odpowiedzieć mogły. Wcześniejsze nawet usiłowania Jana Henryka Abichta e), (professora w Erlandze, um. w Wilnie 1816) niemogły żadnej nowej filozofii wprowadzić w obieg, gdy całość była zbiorem obcych i właściwie tylko uproszczonych mniemań, a nowość zasadzała się po największej części na szczególniej nomenklaturze.

- a) Bardili's Grundriss der ersten Logik, gereinigt von den Irrthümern der bisher. Logik, besonders der Kantischen. Stuttg. 1800. 8. — Philosophische Elementarlehre. I. Zesz. Landsh. 1802. II. Zesz. 1806. 8. Beiträge zur Beurtheilung des gegenwärtigen Zustandes der Vernunftlehre. Landsh. 1803. 8. Porównaj: Fichte's Antwortschreiben an Reinhold powołane w §. 398. not. a.

Bardili's u. Reinhold's Briefwechsel. (ob. §. 391. not. e).

Bardili swemi: Epochen der vorzüglichsten philosophischen Begriffe I. Tom. Halle, 1788. 8. Sophylus oder Sittlichkeit u. Natur, als Fundament der Weltweisheit, tamże. 1794. Allgemeine praktische Philosophie. Tamże. 1795. Ueber die Gesetze der Ideenassociation. Tamże. 1796. i über den Ursprung des Begriffs von der Willensfreiheit (przeciw Forbergowi). Stuttg. 1796. Briefe über den Ursprung der Metaphysik (anonym.) Altona, 1798. 8. odznaczał się jako bystry filozof.

- b) Thorild: Maximum sive Archimetria. Berol. 1799. 8. (Jest ona dla niego: generalis critica Tanti et Totius; podstawą wiedzenia jest uczucie konieczności: iż się tak, a nie inaczej myśli. Są tylko prawdziwe przedmioty i wszelki błąd i wszelka różnica poznania zawisły od jak wiele.) Jego filozoficzne wyznaczenie wiary nie doszło do rąk wydawcy i miało być skonfiskowane. Pisma jego wyszły razem w Upsal. 1819. 8. — O nim: Geijer Thorild, Tillika en philosophisk eller ophilosophisk Bekännelse. Uspala, 1820. 8. (Porównaj: Hermes No. XX.)

- c) Berg's Epikritik der Philosophie. Arnstadt u. Rudolst. 1805. 8. Miała zawierać porozumienie się względem tego co w filozofii wyjaśnionem być miało. W przód pisał Sexta (§. 404. not. aa.)

- d) Jos. Rückert. Der Realismus, oder Grundzüge zu einer durchaus praktischen Philos. Leipz. 1801. Chr. Weiss Winke über eine durchaus prakt. Philos. Tamże. 1801. Lehrbuch der Logik. Tamże. 1801. 8.
- e) A bicht's revidirende Kritik der speculativen Vernunft. Altenb. 1799—1801. II. Tomy 8. — System der Elementarphilosophie, oder verständige Naturlehre des Erkenntniss-Gefühls u. d. Willenskraft. Erlang. 1798. 8. Psychol. Anthropol. I. Abth. Erl. 1801. — Encyklopädie der Philos. Frkf. 1804. 8. — Verbesserte Logik, oder Wahrheitswissenschaft. Fürth, 1802. 8. (W pismach wcześniejszych, porównaj §. 389. not. n., 391 c. i T. I. str. 23., autor zgadza się z widokami Kanta, Reinholda i Fichtego.)

FILOZOFIA UCZUCIA I WIARY.

§ 407.

NAUKA WIARY JACOBIEGO.

Odmienny całkiem, przeciwny krytycznemu i dogmatycznemu kierunkowi czasu swego i bliski szlachetnego mistycyzmu sposób myślenia, wyjawiał przyjaciel Hamanna (§. 378), Fryderyk Henryk Jacobi (ur. w Düsseldorf 1743, był Prezesem Akademii umiejętności w Monachium od r. 1804; um. 10 Marca 1819), badacz prawdy głębokiego ducha, wykształconego religijnego uczucia i jeniałnego, żyjącego wykładu, nieprzyjaciel wszelkiego systematyzowania i czczego formalizmu. Nienawisć jednakże swoją ku systematycznej filozofii posunął prawie aż ku nienawisici filozofującego rozumu, będąc mniemania, iż dogmatyzm scisły, jak np. nauka Spinozy i uznający demonstracyą za jedyną drogę wiodącą do pewności, doprowadza do fatalizmu i pantheizmu; krytycyzm zaś uwiedziony przesądem dla demonstracyjnego i pośredniego poznania znosi wszelkie poznanie nadzmysłowych przedmiotów, których przez praktyczną wiarę rozumu przywrócić niemoże. Tym sposobem usiłuje wszelkie filozoficzne wiedzenie ugruntować na wierze, którą poczytuje za instynkt rozumowy, za wiedzenie z bezpośredniego uczucia ducha, za bezpośredni głos prawdy i rzeczy nadzmysłowych bez dowodu,

którą rozróżnia dokładnie od nadanej wiary. Przeciwnie wszelkie wiedzenie jest przeświadczeniem z drugiej ręki. Świat zewnętrzny poznajemy przez zmysł zewnętrzny; Boga, opatrność, wolność, nieśmiertelność, obyczajowość, słowem wszystko nadzmysłowe, pojmujemy bezpośrednio przez zmysł wewnętrzny, jako organ prawdy (nazwany później rozumem, władzą poznania prawdy). Dwojakie to objawienie budzi w człowieku samowiedzę, wraz z uczuciem swój wyższości nad naturą (wolność); przez rozum poznaje Boga i wolność bezpośrednio *. Nauka nawet obyczajowa, podług niego, ugruntowaną być może jedynie przez uczucie.—Rozum, jako władza idei, objawiających się w najwewnętrzniejszym uczuciu, nadaje treść filozofii; rozsądek, jako władza pojęć, formę,—tak to wyraził się Jacobi w ostatniem swém piśmie. Różni on się od Kanta, któremu przyznaje wielką zasługę w zniweczeniu widma spekulacji i w wzniesieniu czystej filozofii praktycznej przez to, iż przypuszcza nietylko praktyczne, ale i theoretyczne bezpośrednie poznanie, odnoszące się do nadzmysłowych realnych przedmiotów i mniema, iż w filozofii Kanta zniesione zostaje tak zmysłowe jak i racjonalne spostrzeżenie, i że mimo tego, właściwą umiejętność filozoficzną za niemożną poczytuje. Wprzód tłómaczył się co do wiary i objawienia wewnętrznego, które za podstawę filozofii uważał, niedość dokładnie i rzecz tę pozostawił w pewnym przymroku. Z tego to i z niedokładnego rozróżnienia rozsądku i rozumu, wreszcie z tego, iż theistyczna jego nauka wiary i uczucia rozwijała się w przeciwieństwie z innemi wolno i bez systematycznego porządku, wynikło wiele nieporozumień i zarzutów. Mimo tego jednakże uznane przynajmniej będą jego pośrednie zasługi około wykształcenia filozofowania wśród Niemców.

Jacobiego pisma o Spinozie, i przeciw Mendelssohnowi ob. str. 34. — David Hume, über den Glauben, oder Idealismus und Realismus. Breslau, 1787. 8. Nowe wydanie. Ulm, 1795. Sendschreiben an Fichte. Hamb. 1799. 8. Ueber das Unter-

nehmen des Kriticismus, die Vernunft zu Verstande zu bringen, w. III. Zesz. der Reinhold. Beiträge zur leichtern Uebersicht etc. — Listy przyłączone do pisma Röpkena przeciwko Schellingowi na str. 403. — Von den göttlichen Dingen. Leipz. 1811. 8. (Przeciwnie pismo Schellinga oh. wyżej; tu należą jeszcze rozprawy Fr. Schlegla w deutsch. Museum Rok 1812—13.) Sämtliche Werke, (w których oprócz wymienionych pism znajdują się sławne filozoficzne Romanse Jacobiego) VI. Tomów (czwarty w 3. oddziałach.) Leipz. 1812—1825. 8. (Tom drugi zawiera interesujący wstęp do jego filozofii, czwarty listy Jacobiego do Hamanna, wydane przez Fr. Rotha. Inne listy Jacobiego wyszły w dwóch Tomach jako dodatek do dzieł jego. Leipz. 1825—27. 8.

Jacobi u. die Philosophie seiner Zeit. von J. Kuhn. Mainz. 1834. 8. O Jacobim obacz Schlegel's Charakteristiken u. Kritiken. I. Tom. Jacobi nach s. Leben u. Wirken dargestellt von Schlichtegroll, v. Weiller u. Thiersch. Münch. 1819. 8.

* Porównaj: J. G. Reiche rationis, qua Fr. H. Jacobi e libertatis notione dei existentiam evincit, expositio et censura. P. I. Gotting. 1821. 8.

§ 408.

DALSZE ROZWINIĘCIE FILOZOFII UCZUCIA.

Nauka Jacobiego znalazła wiele upodobania, zwłaszcza u tych, którzy wierze i uczuciu przyznawali wyższość nad innemi zjawieniami ducha, przeciwnie uważana była za podporządkowany filozofowania sposób przez tych, którzy rozumowe myślenie przenosili nad czucie. a) Nieoznaczoność jój we względzie stosunku pomiędzy rozsądkiem a rozumem, zdaje się, iż była przyczyną: że ci, którzy wykształcili tę filozofią wiary i uczucia, podzielili się na różne stronnictwa. Jedni, uważają ideę za objawienie boskiej istoty, przez spostrzeżenie, którego władzą jest rozum, i przypuszczają: iż pojęcia mają się względnie niego całkiem ujemnie, to jest: iż idee niedadzą się w zupełności osiągnąć przez pojęcia, iż są niepojmowalne, niewymowne; wyjawiają się one w uczuciu; wiara uprzedza wszelkie wiedzenie. Inni znowu przyznają więcej pojęciu i zasadzają filozofią na połączeniu rozumu i rozsądku, gdyż filozofia otrzymuje jestestwo swoje od rozumu, a formę od

rozsądku, do którego to mniemania Jacobi skłaniał się w ostatnich czasach. Do pierwszych należy pełen natchnienia i pięknym swym wykładem odznaczający się Fryderyk Köppen (dziś professor w Erlandze); do drugich Jakob Salat. Köppen przyjaciel i uczeń Jacobiego poczyna od idei wolności. Wolność ta jest podług niego sama z siebie oznaczoną, z siebie poczynającą i od stosunków niezawisłą działalnością; stąd pierwsza przyczyna, podstawa wszelkiego istnienia, właściwe jestestwo. Ale również jest wprost niepojmowalną; sama jej możność nieda się dociec, a rzeczywistość jej dowieść; jest więc bezpośrednim czynem poznania i działania. Konieczność jest porządkiem ustanowionym przez wolność. Doskonale bezwarunkowa wolność jest boską działalnością. Rozum jest władzą do jej uznania. Ale jestestwo ludzkiej indywidualności zasada się na stosunku tego, co jest zewnętrznem i wewnętrznem, a przeto wolność jest również ograniczoną. Wszelka zatem filozofia jest dwoistą. Na dualizmie tym opiera się sprzeczność, trudna do usunięcia w wiedzeniu.—Tym więc sposobem, rozumując ściśle, sama filozofia jest niemożną i zadanie umiejętności w ściśłym znaczeniu samo z siebie się roztrąca. Z resztą wykład Köppena, równie jak Jacobiego, o ile przeciwny jest powadze filozofii szkolnej i ślepemu dogmatyzmowi, i żyjącym sposobem wyjaśniania częścią właściwe, częścią Platoniczne widoki, wywierał korzystny wpływ na dzisiejszą filozofią b). Tu również należy przyjaciel Jacobiego Kajetan Weiller c), (Tajny Radzca, Sekretarz Akademii umiejętności i dyrektor zakładów naukowych w Monachium, um. 1824), Christ. Weiss d), (Radzca Pruski w Merseburgu), którego psychologiczne badania na uwagę zasługują.

- a) Porównaj pomiędzy innemi: Aphorismen über Nichtwissen u. absolutes Wissen im Verhältniss zum christl. Glaubensbekenntn. E. Beitr. zum Verständn. d. Phil. uns. Z. von R. F. G...l. Berl. 1829. 8.
- b) Köppen über Offenbarung in Beziehung auf Kant. u. Ficht. Philosophie. Hamb. 1797. II. Wyd. 1804. Lebenskunst in

- Beiträgen. Hamb. 1801. Köppena pismo przeciw Schellingowi ob. wyżej str.: 166. Uw. aa. Verm. Schriften 1806. Ueber den Zweck der Philosophie. München, 1807. 8. Leitfaden für Logik. Landsh. 1809. Grundriss des Naturrechts. Tamże 1809. Darstellung des Wesens der Philosophie. Nürnberg. 1810. (przeciw czemu Fr. Schafberger: Kritik der Schrift: Darstellung des Wesens etc., nebst Darlegung der eignen Ansichten des Verf. Nürnberg. 1813. 8.) Philosophie des Christenthums. II. Tomy. Leipz. 1813—1815. II. Wyd. 1825. 8. Politik nach platon. Grundsätzen Leipz. 1818. Rechtslehre nach platon. Grunds. Tamże. 1819. Vertraute Briefe über Bücher u. Welt. II. Tomy. Leipz. 1810—23.
- c) v. Weiller (porównaj: T. I. str. 20. i §. 404. Uw. aa.) Anleit. zur freien Ansicht der Philos. München. 1804. 8. Verstand u. Vernunft. Tamże. 1806. 8. Ideen zur Geschichte der Entwicklung des religiösen Glaubens. III. Tomy. München, 1808—1814. 8. Tugend die höchste Kunst. Eine Erörterung aus den Gebieten der Moralphilos, u. der höhern Psychol. München, 1816. 4. Grundlegung zur Psychol. Tamże. 1817. 8. Ueber die Ethik als Dynamik. Eine (akadem.) Abhandl. Münch. 1821. 4. Kleine Schriften, pod tytułem: vermischte Reden u. Abhandl. Münch. u. Passau. 1822—26. 8. Wcześniej über die gegenw. und künft. Menschheit. Tamże. 1779. i Vers. einer Jugendkunde. Tamże. 1800. 8. Vers. eines Legrgebäudes der Erziehungskunst. Tamże. 1802—5. II. Tomy 8.
- d) Vom lebendigen Gott, u. wie der Mensch zu ihm gelange. Lpz. 1812. 8. Wprzód pisał szacowne dla Psychologii: Untersuchungen über das Wesen u. Wirken der menschl. Seele. Leipz. 1811. 8. porównaj §. 406 i Uw. d. tamże.

§ 409.

INNI FILOZOFOWIE.

Jakób Salat (ur. 1766. w Abtsgmünd, professor filozofii w Łancucie) opiera w swych dydaktyczno-polemicznych pismach filozofią na wewnętrzném objawieniu tego, co jest boskiem (na objawieniu rozumu). Przedmiotowe (mówi w dziele: Grundzüge der allgem. Phil.), będące podstawą podmiotu filozofii, zjawia się a), jako przedmiot filozofii b), jako podstawa czyli usposobienie ludzkie do filozofii. Usposobienie to rozwija się za odpowiedniem pobudzeniem do ogłoszenia tego, co jest boskiem, a które wyprzedza każdą podmiotową czynność.

W skutek ogłoszenia tego, to, co jest boskiem, zostaje uznaniem i umysłowo ujętém, gdyż uznanie nie jest logicznem czynem, lecz jest urzeczywistnieniem tego, co jest boskiem w głębokości umysłu i tam właściwie z woli się wyradza. Jeśli ujętém zostało, musi jeszcze być pojętém, rozsądkowo ogarniętém i poznaniem. Dokonanie tego nastąpić winno za pomocą rozsądku przez filozofią. Umiejętna filozofia jest podług niego tylko metafizyką; logika i anthropologia podobnie jak krytyka władzy poznania, tylko propedeutyką. Pojedynczemi częściami filozofii, dla trojakiego stósunku człowieka, są: filozofia moralna, filozofia prawa i filozofia religii *a*). Do widoku Jacobiego, nienależąc atoli do jego szkoły, zbliża się również Fryd. A. Ancillon (Minister Pruski) *b*), i Chr. Aug. Clodius (professor w Lipsku).

- a*) Główne pisma Salata: über den Geist der Philos. mit krit. Blicken etc. Münch. 1803. 8. Vernunft u. Verstand. Tüb. 1808. II. Tomy. 8. Von den Ursachen eines neuen Kaltsinns gegen die Philos. auf. deutschem Boden. Landsh. 1810. Von einer schönen Hoffnung, welche für die Philosophie etc. emporblüht. Tamże. Die Moralphilosophie. Tamże. 1810. 8. III. po części przerobione Wyd. I. Tom. Die Religionsphilosophie. Tamże. 1811. 8. drugie wydanie, Münch. 1821. Erläuterung einiger Hauptpunkte der Philos. Ob. wyżej §. 404. Ueber das Verhältniss der Gesch. zur. Philos. in der Rechtsw. Sulzbach, 1817. Grundlinien der Religionsphilos. Sulzbach, 1819. 8. Socrates, oder über den neusten Gegensatz zwischen Christenthum u. Philos. Tamże. 1820. 8. Grundzüge der allgem. Philos. aus dem Standpunct der höhern Bildung für die Menschheit. Münch. 1820. 8. powiększona i na nowo przerobiona: Darstell. d. allg. Philos. Tamże. 1826. 8. Lehrbuch der höhern Seelenkunde oder die Psychol.; Münch. 1820. II. Wyd. 1826. Versuche über Supernaturalismus u. Mysticismus. Sulzb. 1823. 8. Handb. der Moralphilosophie. Münch. 1824. 8. Wyjątkiem z powyższego dzieła są: Grundlinien der Religionsphilos. Sulzb. 1819. 8.; der Moralphilosophie; der allgem. Philos.; der psych. Anthropol. Münch. 1827. 8. Die Hauptgebrechen der deutschen Philosophie als Wissenschaft. 1834. 8.

Przeciw Salatowi: Ueber die Kunst Wort. u. Nebel zu machen. Ein Supplement zu den philos. Schriften. insbes. zu dem Socrates des Hrn. Salat. Amberg 1821. Przeciw cze-

mu: auch etwas über die Kunst etc. dem Hrn. Salat. etc. gewidmet. Sulzb. 1821. 8.

Według widoków jego pisał J. Max. v. Wening über das Verh. des Wesens zur Form in der Philosophie. Landsh. 1811. 8.

b) Ancillon Mélanges de littérature et de philosophie. Paris, 1809. II. Voll. 8. Ueber Souveränität u. Staatsverfassungen. Berl. 1815. 8. Ueber die Staatswissenschaft. Tamże. 1820. 8. Ueber. Glauben u. Wissen in der Philosophie. Tamże. 1824. Ueber Vermittlung der Extreme. Tamże. 1828. 8.

c) Clodius Grundriss der allgem. Religionslehre. Leipz. 1818. 8. Von Gott, in d. Natur, in d. Menschengeschichte u. im Bewusstseyn. II. Tomy. Leipz. 1818 — 19. 8. III. T. czyli II. Tomu Oddział II. 1820. 8.

ANTIDOGMATYZM SCHULZEGO.

§ 410.

Jak Jacobi wystąpił przeciwko systematycznej filozofii z nauką wiary, tak Boguchwał Ernest Schulze (Radzca i professor w Gottindze, ur. w Heldrungen w Thuryngii 1761.), który naprzód jako Aenesidem (porów. §. 391 Uw. c.), wyjaśnił był z bystrością niedostateczność theory władzy wyobrażania Reinholda, wystąpił ze Skeptycyzmem przeciw filozofii dogmatycznej i krytycznej, które go niezaspokajały (w swój krytyce filozofii theoretycznej), w zamiarze godnym filozofa, aby zniweczyć, «mamidło urojonego wiedzenia i podnieść samo poznanie rozumu przez wykrycie odziedziczonego błędu wszelkiej filozofii,» w większej od Kanta rozciągniętości. Wypadkiem badań tych było, iż powstanie poznania ludzkiego niemoże być dla nas przedmiotem poznania, a następnie, iż filozofia, o ileby początek ten wyjaśnić miała, jest niemożliwą; iż wszystko cokolwiek szkoła mówi o powstaniu poznania jest tylko igraszką czczych pojęć i że żądza wiedzenia ograniczyć się winna wykazaniem składnych części poznania naszego, wytknięciem panujących w nim różnic i ustaw, przez które oznaczone zostaje połączenie przeświadczenia z różnemi sposobami poznania (Kryt. str. 256. T. I.) Takie to zasady skeptycyzmu albo raczej, jak go

sam nazywał, antydogmatyzmu podał Schulze, a który miał się zasadzać na istotném i konieczném urządzeniu ducha ludzkiego. Skeptycyzm ten uznał zatem tak zwane czyny wiedzy, a nawet utrzymywał: iż do urządzenia natury ludzkiej należy uznawać treść wiedzy za to, czém jest, i w sprawach swych podług niej się kierować. W dalszém badaniu Schulze scieśnił jeszcze więcej Skeptycyzm, zaprzeczywszy możność mniemanych kryterjów prawdy (czyli zgodności poznania naszego z temi realnemi przedmiotami, do których się odnosi); nieodmawiał jednakże duchowi ludzkiemu władzy wynalezienia tego, co w poznaniu pewnych rzeczy odpowiednem jest ogólnie ważnemu urządzeniu naszej władzy poznania i rozróżnienia od tego, co wynika z wpływu indywidualności człowieka (Encykl. §. 17). Później, przeświadczony o nie dostateczności skeptycyzmu, przedsięwziął badanie nad powstaniem, prawdą, twórczością i ograniczonością poznania ludzkiego, wskazane stwierdzonemi prawidłami badań nad naturą (porówn. Psych. Antrop. wyd. III.). Najnowszy jego widok filozofii zbliża się więcéj do nauki Jacobiego, i zgadza się z tym, który mając za wzór Platona uznawał w rozumie, różnym jeszcze od porównywanego rozsądku, źródło rzeczy nadzmysłowych i za pomocą jego rozwiązywał właściwe zadania filozofii. We względzie uczuć, które człowieka różnią od zwierząt przypuszcza cztery główne części filozofii, to jest: filozofią theoretyczną czyli metafizykę, do wyjaśnienia uczucia religijnego; filozofią praktyczną (która zawiera ogólną etykę, politykę i obyczajowość ludów, jako specyalne części; — Schulze nieprzypuszczał oddzielnego prawa natury równie jak Bouterwek (porówn. §. 361. Uw. e.) do wyjaśnienia uczucia moralnego; logikę w znaczeniu starożytnych, do wyjaśnienia uczucia intelektualnego; estetykę, do wyjaśnienia uczucia piękności. Dzisiejsza (formalna logika) wraz z psychologią empiryczną są podług niego przygotowanymi umiejętnościami filozoficznymi.

Pisma: Einige Bemerkungen über Kant's philos. Religionslehre. Kiel, 1795. 8. Ueber den höchsten Zweck des Studiums d. Philos. Leipz. 1789. 8. Grundriss der philos. Wissenschaften 1778—90. II. Tomy. 8. Aenesidem (porów. §. 391. not. c.) Kritik der theoretischen Philosophie. Hamb. 1801. II. Tomy. 8.— Die Hauptmomente der skeptischen Denkart über die menschliche Erkenntniss; w Bouterweka Museum. III. T. II. Zesz. Grundsätze der allgemeinen Logik. Helmst. 1802. IV. poprawne Wyd. 1822. Leitfaden der Entwicklung etc. (Ob, wyżej str. 175).

(Przeciw wcześniejszemu jego Skepticismowi, pisana jest rozprawa: Verhältniss des Skepticismus zur Philosophie etc. w Schellinga i Hegela krit. Journal. Tom. I. Zesz. II.)

Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften zum Gebr. für seine Vorles. Gött. 1814. III. Wyd. 1824. 8. Psychische Anthropologie. Gött. 1816. 8. III. Wyd. 1826. Philosoph. Tugendlehre. Gött. 1817. 8.

§ 411.

HERBART.

Oprócz wymienionego wyżej Bouterweka i Schulzego wykształcił wcześniej, mianowicie pobudzony przez Fichtego *a*), właściwy, przeciwny panującemu w większej części systematów i wyłożony w różnych dziełach i rozprawach z polemiczną zwięzłością widok, Jan Fryderyk Herbart (ur. w Oldenburgu, dawniej professor w Królewcu, dziś w Gottindze) *b*). Utrzymuje on: że filozofia opuścić musi psychologiczny kierunek, tak fałszywie w nowszych czasach za zasługę jej poczytywany; że przedsięwzięcie wymierzenia granic władzy poznania ludzkiego, a następnie krytykowanie metafizyki, opiera się na tém wielkiém złudzeniu, jakoby łatwiejszą rzeczą było poznać władzę poznania, aniżeli to, czém się metafizyka zajmuje, gdy przecież wszystkie pojęcia, za pomocą których myślimy o władzy poznania, są metafizycznymi; wreszcie że wszystkie psychiczne przypuszczenia, na których się krytyka zasadza, są podsuniętami. Filozofia, podług niego jest, wyrobieniem pojęć, dokonywajacém się przez zbiór i połączenie spostrzeżeń nad niemi czynionych. Methoda jego jest methodą odniesień, to jest:

methodą wyszukania koniecznych uzupełniających pojęć, gdy te są ukryte, i gruntuje się na przyjęciu sprzeczności w tém, co jest daném, a które do wyższego naglą myślenia. Wyrobienie zaś pojęć jest częścią rozjaśnieniem i uwyrażnieniem, z czego wypływa logika, którą chce wyswobodzić z wszelkich psychologicznych uwag; częścią zmienieniem, sprostowaniem, uzupełnieniem, z czego wypływa metafizyka, w której niekiedy wraca do nauki Eleatów. Psychologia, filozofia natury, filozoficzna nauka religii, są podług niego częściami zastosowanej metafizyki. Umiejętność zaś takich pojęć, które połączone są z sądem upodobania lub odrazy (estetyczne i moralne pojęcia) jest Estetyką, która zastosowana do tego, co jest dane, przechodzi w szereg nauk sztuki, z pomiędzy których te, których przepisy noszą na sobie charakter koniecznego posłuszeństwa, są naukami cnoty i obowiązków (filozofia praktyczna). Herbart podaje w wszystkich tych częściach właściwe sobie, bystre, ale częstokroć dla związłości ciemne widoki, które każdego samodzielnie filozofującego do badań pobudzić mogą; np. teoria o niweczeniu i utrzymaniu się jestestw, w jego spekulacyjnej i na matematyce ugruntowanej psychologii, i widok o wyobrażeniach, jako siłach; wszakże całkowite jego badanie nad panującymi psychologicznymi głównymi wyobrażeniami, dalej krytyka nauki Kanta o wolności i właściwa jego deterministyczna (w znaczeniu Leibnitza), są bardzo znakomite. — We względzie widoku o władzach duszy zbliża się do niego Stiedenroth *c*). Uczniami jego są: Griepenkerl *d*) i Hartenstein *e*).

a) Herm. Wilh. Ern. v. Keyserlingk Vergleich zwischen Fichte's System und dem des Hrn. Prof. Herbart. Königsb. 1817. 8.

b) Herbart's allgemeine Pädagogik etc. Gött. 1806. i inne pisma pedagogiczne (Pestalozzi's Idee eines ABC der Anschauung wissenschaft. ausgeführt. Gött. 1802. II. Wyd. 4. Ueber den Standpunct der Beurtheilung der pestalozz. Lehrmethode. Bremen, 1804.) Daléj: üb. philos. Studium. Gött. 1807. 8. Allgemeine prakt. Philosophie. Gott. 1808. 8. Hauptpuncte der Metaphysik. Gött. 1808. 8. Abhandlungen aus dem Gebiete

- der specul. Psychologie. Königsb. Archiv. für Philosophie. Königsb. 1811—12. Bemerkungen üb. d. ersten Ursachen, welche das Einverständniß üb. d. ersten Gründe der prakt. Philos. erschweren. Rozprawa w nachgelassene philos, Schriften von Chr. Jac. Kraus. Königsb. 1812. 8. Theoriae de attractione elementorum principia metaphysica. Sect. I.—II. Regiom. 1812. 8. Lehrbuch z. Einleitung in die Philosophie. Königsb. 1813. 8. II. pomnożone Wyd. Tamże. 1821 III. Wyd. Tamże. 1836. 8. Lehrb. der Psychologie. Königsb. u. Leipz. 1816. Ueber das Böse. Königsb. 1819. 8. De attentionis mensura causisque primariis. Psychologiae principia statica et mechanica exemplo illustratus etc. Regiom. 1822. 4. Ueber die Möglichkeit und Nothwendigkeit Mathematik auf Psychologie anzuwenden. Königsb. 1822. 8. Psychologie als Wissenschaft, neu gegründet auf Erfahrung u. Mathematik. II. Tomy. Tamże. 1824. Allgemeine Metaphysik nebst den Anfängen d. philos. Naturlehre. Tom I. i II. Königsb. 1828.
- c) Ernst Stie de u r o t h Theorie des Wissens mit besonderer Rücksicht auf Skepticismus etc. Gött. 1819. 8. Psychologie zur Erklär. d. Seelenerscheinungen. II. Tomy. Königsb. 1824—25.
- d) Griepenkerl Briefe über Philosophie 1831. 8.
- e) Hartenstein die Probleme und Grundlehren der allgemeinen Metaphysik. Leipz. 1836. 8.

§ 412.

S C H L E I E R M A C H E R.

Jakkolwiek nie przez wzniesienie nowego systematu filozofii, przecież głęboko i rozległe wpływał słowem i pismem na wolne wykształcenie filozofii, a mianowicie nauki religii i etyki, swym jeniałnym i oryginalnym widokiem, bystry theolog Schleiermacher (ur. w Wrocławiu 1768, był professorem theologii i kaznodzieją w Berlinie, gdzie umarł 1835. r.). Według wcześniejszego jego wykładu a), religia wraz z metafizyką i moralnością mają jednaki przedmiot, to jest: wszechświat i stosunek człowieka do niego; ale różnią się od siebie co do formy. Jestestwo ich nie jest ani myśleniem, ani działaniem, lecz poglądem i uczuciem, i to łącznie; żywym poglądem na wszechświat, którego by nie było bez uczucia zarazem i Boga, jako żyjącej, wiecznej jedności tego wszechświata, przez który Bóg wstępuje w wiedzę człowieka. Wyobrażenie sobie wszelkich wydarzeń w świecie, jako działań boskich,

jest religią; kochać ducha świata i z radością poglądać na dzieła jego, jest jej celem. Chcąc atoli poglądać na świat i mieć religią, musi człowiek znaleźć wprzód ludzkość, a znajduje ją jedynie w miłości i przez miłość. Wśród rzeczy skończonych być jednym z nieskończonością i być wiecznym w każdej chwili, stanowi nieśmiertelność religii. Religia zaś zjawia się zawsze koniecznie w oznaczonej formie, dla tego Schleiermacher odrzuca tak zwaną religią naturalną. W nowszych swych dziełach *b)*, mówi on: iż pobożność w sobie nie jest ani wiedzeniem ani czynieniem, ale skłonnością i oznaczalnością uczucia, najwyższym stopniem uczucia ludzkiego; przez drugie zaś rozumie bezpośrednią samowiedzę, która chociaż nie wyłącznie, wypełnia przecież część czasu i zjawia się pod formami przyjemnego lub nieprzyjemnego, już to mocniej, już też słabiej. Uczucie to zasadza się dalej na tém: iż sami siebie świadomi jesteśmy jako wprost zawisli, — iż się czujemy zawisłemi od Boga, a które to uczucie stanowi równorodność w wszystkich religiach. Większy atoli wpływ na wyrobienie filozofii wywierał Schleiermacher swą, z prawdziwą platoniczną dyalektyką wypracowaną krytyką moralności *c)*, w której po mistrzowsku odkrył wszystkie niedostatki dotychczasowej nauki obyczajowej, jako umiejętności (od Platona do Kanta i Fichtego), a tém samém wyłożył ubocznie i warunki umiejętnej Etyki, w odniesieniu do przewodniczącej idei czyli najwyższej zasady, w odniesieniu do pojedynczych pojęć obyczajowych i ich związku z najwyższymi powodami, wreszcie w odniesieniu do dokładności i wykształcenia systematu, tak dalece, iż bez korzystania z badań tych, głębsze ugruntowanie i wyrobienie etyki będzie niepodobnem. Schleiermacher zwrócił mianowicie uwagę na to, iż pojęcia obowiązku, cnoty i dóbr albo celów życia, są istotnemi w nauce obyczajowej. Wreszcie Schleiermacher położył badaniami swemi wielkie zasługi w filozofii *d)*.

a) Schleiermacher über die Religion. Reden an die Gebildeten unter ihren Verächtern (naprzód bezimienne). Berl. 1779.

III. powiększone Wyd. 1821. 8. Monologen; eine Neujahrsgabe II. Wyd. Berl. 1822. 8.

b) Der christliche Glaube nach den Grundsätzen der ev. Kirche im Zusammenhange dargestellt. II. Tomy. Berl. 1821. 8. II. Wyd.

c) Grundlinien einer Kritik der bisherig. Sittenlehre. Berl. 1803. 8. II. Wyd.? Ueber d. wiss. Behandlung des Tugendbegriffs. in den Abhandlungen der kön. Akad. Berl. 1820. 4.

d) W przytoczonych wyżej rozprawach. Ob. Rejestr. Tu należy także przekład Platona wraz z rozprawami nad nim.

SYSTEMATA USILUJĄCE ROZWINĄĆ KRYTYCYZM.

§ 413.

K R U G.

Inni filozofowie starali się o utrzymanie jednego z wymienionych stanowisk, tudzież o sprostowanie wysnuwających się z niego widoków albo ich wykładu w dokładniejszej formie. Tego dokonali we względzie krytycyzmu Wilh. Traug. Krug (ur. 1770. przy Wittenberdze, professor w Lipsku, w przód w Królewcu) i Jakob Fryderyk Fries (Radzca i professor w Jenie, w przód w Heidelbergu, ur. w Barby 1773), którzy przyczyniali się mianowicie do umiarkowańszego filozofowania. Oba rozwinęli filozofią krytyczną. Krug wykładając w formie systematu, który nazwał transcendentálnym synthetyzmem, Fries uzupełniając i poprawiając krytyczne badania Kanta swoją nową krytyką czystego rozumu. Według Kruga filozofowanie jest wniknięciem w samego siebie i zwróceniem uwagi na samego siebie, aby się poznać i zrozumieć, a tém samém pokój w sobie samym z sobą osiągnąć. Dla tego w filozofii poznający podmiot i mający się poznać przedmiot są jedną i tą samą rzeczą. Główna nauka, uprzedzająca systemat filozoficzny (filozofia fundamentalna), jest roztrząśnięciem filozoficznego poznania. Pyta ona się głównie 1) o początek poznania (najwyższe zasady). Realną zasadą jest Ja, o ile się samo czyni przedmiotem poznania (podmiot filozofujący). Od zasady tej jako tworzącej, różni się istotnie zasady idealne, to

jest: materyalne albo formalne zasady filozoficznego poznania. Materyalnemi są czyny wiedzy ujęte w pojęcia (wszystkie ogarnia zdanie: jestem czynny); formalnemi (które oznaczają formę poznania), ustawy mojej czynności i te są tak różne, jak różną czynność być może; najwyższą zasadą jest: szukaj harmonii w wszelkiej twój czynności; 2) jak dalece badania te posuwać się mogą (bezwzględna granica filozofowania). Wiedza jest synthezą bytu i wiedzenia w Ja; każda wiedza jest taką i przypuszcza: iż byt i wiedzenie połączone są w nas pierwotnie (a priori); transcendentálna ta syntheza jest zatem pierwotnym i niepojętym czynem, który, jako taki, dalej wywodzonym być nie może, a tém samém jest bezwzględną granicą filozofowania. Gdy byt i wiedzenie połączone w wiedzy niedadzą się z siebie wywodzić, przeto jedno i drugie postanowione i połączone jest z sobą pierwotnie. Systemat filozofii, przypuszczający takowe połączenie, nazywa się zatem transcendentálnym synthetyzmem. 3) Iloraka jest moja czynność? Pierwotna czynność Ja jest śródtkwiącą (theoretyczną) albo przechodnią (praktyczną); różnemi potęgami obu są: zmysłowość, rozsądek i rozum. Filozofia jako umiejętność o pierwotnej ustawowości ducha ludzkiego w wszystkich jego czynnościach dzieli się zatem na theoretyczną i praktyczną. Pierwsza podziela się na formalną (logikę) i materyalną, która rozważa materyalne myślenie w sobie albo w szczególném odniesieniu do uczucia, (metafizyka i esthetyka); druga również na formalną (naukę prawa) i materyalną (na naukę enoty i religii). Każda uważa ustawowość ducha w inném odniesieniu. Myśl tę wyłożył Krug z niezmierną jasnością w wielu pismach swoich.

Pisma. Oprócz przytoczonych wyżej pism polemicznych i innych należą tu jeszcze: *Entwurf eines neuen Organons der Philosophie*. Meissen, 1801. 8. *Ueber die Methoden des Philosophirens u. die Systeme der Philosophie*. Tamże. 1802. 8. *Fundamentalphilosophie*. Züllich. u. Freyst. 1803. III. popr. Wyd. 1828. (jest to główne jego dzieło). *System der theoretischen Philosophie*. (I. T. *Denklehre*. II. T. *Er-*

kenntnisslehre oder Metaphysik. III. T. Geschmackslehre oder Aesthetik.) Königsb. 1806 — 10. III. poprawne Wyd. 1825. III. T. — System der prakt. Philos. (I. Rechtslehre. II. Tugendlehre. III. Religionslehre. Tamże. 1817—19. (i oddzielnie.) Mniejszej treści: Handbuch der Philosophie. II. Tomy. Leipz. 1820—21. III. Wyd. 1828. — Allgem. Handwörterb. der philos. WW. nebst ihrer Literat. u. Gesch. IV. Bde. Leipz. 1827. 8. Drugie pomnożone i poprawne wydanie Leipz. 1833—6. 8. Aphorismen zur Philos. d. Rechts. I. Tom. Leipz. 1800. Naturrechtl. Abhandlungen (jako kontynuacya). Leipz. 1811. Grundlage zu einer neuen Theorie der Gefühle und des Gefühlsvermögens. Ein anthropol. Versuch. Königsb. 1823. 8. Diköopolitik od. neue Restauration der Staatswissensch. mittels des Rechtsgesetzes. Leipz. 1824. 8. Pisteologie od. Glaube, Aberggl. Ungl. etc. Tamże. 1825. 8. Das Kirchenrecht nach Grunds. der Vern. etc. Tamże. 1826. 8. Z dawniejszych Briefe üb. die Perfectibilität der geoffenbarten Religion (beziemiennie). Jen. 1795—1796. 8. Vorlesungen üb. den Einfl. d. Philos. auf. Sittlichkeit, Rel. u. Menschenwohl, nebst Abh. üb. den Begriff. u. die Theile der Philos. Tamże. 1796. 8. Vorlesungen üb. den wesentl. Charakter der prakt. Philos.. Tamże. — Kleine philos. Schriften; Tamże. Von der Ueberzeugung nach ihren versch. Arten u. Graden. Tamże. 1797. 8. (anonym.) Bruchstücke aus meiner Lebensphilosophie. II. Samml. Berl. 1800—1. 8. Schelling u. Hegel. oder die neueste Philosophie im Vernichtungskriege m. sich. selbst begriffen zur. Ge: d. Pb. d. 19. Jahrh. Leipz. 1835. 8. Ueber das Verhältniss, der Philosophie zum gesunden Menschenverstande zur öffentlichen Meinung und zum Leben selbst, mit besonderer Hinsicht auf Hegel. Leipz. 1835. 8. i inne.

§ 414.

F R I E S.

Fries, podobnie jak Kant, poczyną od badania władzy poznania ludzkiego i usiłuje poprawić filozofią przez filozoficzną anthropologią. Dwa główne błędy spostrzega on w nauce Kanta, 1) «falszawy logiczny rozkład jego nauki, według której chciał przyrządzone ustawy kategoryj wesprzeć transcendentalnemi, a ważność idei moralnemi dowodami, zamiast cofnąć się w tym względzie bez dowodu, do bezpośredniego poznania rozumu» (zbliżenie się do Jacobiego); 2) «pomieszanie badań psychologicznych nad przeświadczeniami filozoficznemi z sa-

mą filozofią i psychologicznego badania z samą metafizyką». Za największą korzyść wypływającą z nauki Kanta pocytywał dokładne wskazanie wszystkich pojęć natury i spekulacyjnych idei; najpiękniejszą częścią nauki Kanta jest jego życie i samoistność praktycznej jego filozofii. Fries mniema iż uprzątnął te błędy w badaniach swych czynionych w duchu Kanta, a mianowicie, iż nadał stałą umiejętną postać, tak źle wyłożonej przez Kanta, nauce wiary, jako ognisku filozoficznego przeświadczenia. Pierwsze poczynają z Kantem od ograniczenia wiedzenia, następnie odkazują czystą wiarę rozumu do tego, co jest wiecznem, i ożywiają ją przeczuciem. Wiemy tylko o zmysłowych zjawieniach, wierzymy w prawdziwe jestestwo rzeczy, a uczuciem przeczuwamy znaczenie wiary w zjawieniach, która wynika z ograniczenia wiedzenia. Wiara i czucie są zatem wyższe nad wiedzenie; w czém Fries zbliża się do Jacobięgo. Badania jego mają wielką cenę dla wykształcenia filozoficznej anthropologii, którą pocytywał za główną umiejętność wszelkiej filozofii i zawierają wiele właściwych nauk w theoryi życia ducha, mianowicie w nauce o trzech głównych usposobieniach: poznaniu, umyśle (władzy interessowania się) i sile czynu, z których pierwszą przypuszczają dwie drugie; o trzech stopniach kształcenia: z myśle, nałogu, rozsądku (jako sile panowania nad sobą i kształcenia siebie); o niższym i wyższym biegu myśli; o schematach, o jakostnej i ilostnej abstrakcyi siły wyobraźni; o matematycznym poglądzie, o uwadze i różnicy pomiędzy rozsądkiem i rozumem. Logika jego, którą przygotował przez anthropologiczne badania (Logika anthropologiczna), zawiera podobnież wiele właściwych i trafnych poszukiwań, mianowicie nad wnioskami, methodą, systematem. Filozofią praktyczną uważa za naukę o wartości i celu życia ludzkiego i świata, czyli za filozoficzną naukę o mądrości ludzkiej. W niej mieści się ostatni zamiar wszystkich filozoficznych badań. Ogarnia ona ethykę i naukę religii (naukę o celu świata). Pierwsza

jest ogólną ethyką (nauka o wartości i celu spraw ludzkich), nauką cnoty i nauką państwa. Życzyćby należało, aby wykład jego miał poprawniejszy styl i jaśniejsze uporządkowanie *a*). Widoki Friesa przerabia Fryderyk Calker (professor w Bonn) w ściśle systematycznej formie, z niektórymi właściwymi sobie oznaczeniami i terminologiami *b*). Filozofia jest, podług niego, umiejętnością poznania wewnętrznego świata; psychologia, logika i metafizyka (nauka o pierwotnych ustawach tego, co jest prawdziwem i dobrem) są jej częściami. De Wette (professor w Bazylei) starał się widoki Friesa zastosować do theologii.

- a*) Fries (oprócz wyżej na str. 151. i 166. przytoczonych pism polemicznych i oprócz kilku rozpraw w Studien von Daub und Creuzer, i wielu mathemat., fizycznych i polit. pism): System der Philosophie als evidenter Wissenschaft. Leipz. 1804. 8. Philosophische Rechtslehre u. Kritik aller posit. Gesetzgebung. Jena, 1804. 8. Wissen, Glauben u. Ahnung. Jen. 1805. Neue Kritik der Vernunft. Heidelb. 1807. III. Tomy 8. II. Wyd. 1828. System der Logik. Tamże. 1811. II. Wyd. 1819. 8. Allgem. staatsrechtl. Ansichten. 1816. 8. Vertbeidigung meiner Lehre von der Sinnesanschauung gegen die Angriffe des Hrn. Dr. Ernst Reinhold. Jena, 1819. 8. (odnosi się do Recenzji jego Systematu Logiki w Jen. Lit. Z. 104. 1819.), Przeciw temu: Ern. Reinhold Berichtigung einiger Missverständnisse, welche in des Hrn. Hofr. Fries Vertbeidigung seiner Lehre etc. gegen meine Angriffe sich eingeschlichen haben. Leipz. 1820. 8. — Handbuch der allg. Ethik u. philos. Moral. Tamże. 1818. 8. Handbuch der psychol. Anthropologie etc. II. Tomy. Jena, 1820. 21. 8. Die mathemat. Naturphilos. nach philos. Methode bearbeitet. Ein Versuch etc. Heidelb. 1822. 8. Julius u. Evagoras od. d. Schönheit der Seele; ein philos. Roman. II. Tomy. Tamże. 1822. Die Lehren der Liebe, des Glaubens u. d. Hoffnung oder Hauptsätze der Tugendlehre u. Glaubenslehre. Tamże. 1823. 8. Polem. Schriften. I. T. (w którym znajduje się pismo powołane na str. 151.) Halle, 1824. 8. System der Metaphysik. Ein Handbuch für Lehrer u. zum Selbstgebrauch. Heidelb. 1824. 8.

- b*) Calker's Urgesetzlehre des Wahren, Guten u. Schönen. Berl. 1820. 8. Propädeutik der Philos. I. Zesz: Methodologie der Philos. Bonn, 1821. II. Zesz. System der Philos. in tabel-

larischer Uebersicht. Tamże. 1820. 4. Ueber die Bedeutung der Philos. Berl. 1818. 8. Denklehre od. Logik u. Dialektik, nebst e. Abrisse der Gesch. ders. Bonn, 1822. 8.

WIDOKI KTÓRE WYNIKŁY Z NAUKI IDENTYCZNOŚCI.

§ 415.

ESCHENMAYER, WAGNER, KRAUSE.

C. A. Eschenmayer (professor w Tübindze), mąż posiadający więcej serca aniżeli bystrości, przypuszcza, odstępując od Schellinga, granicę spekulacyi, od której poczyną się wiara, a której przedmiotem jest to, co jest boskiem i szczęsnem. Ostatni stopień filozofii (potęga wiecznego) jest podług twierdzenia jego pierwszym stopniem do niefilozofii (wiary, potęgi szczęsnego); Schelling nieuznawał téj dziedziny leżącej po za granicą spekulacyi i Bezwzględego. To, co się da pojąć, wyjaśnić, należy do wiedzenia; to co się nieda pojąć, wybadać, jest rzeczą religii. Eschenmayer utworzył tym sposobem mistyczniejszą naukę religii, różną zupełnie od Schellinga. W psychologii, w której stósuje nawet matematyczne schemata, wpływ filozofii natury jest widoczny. Jednakże uważa ją w zupełném przeciwieństwie z widokiem Schellinga, za umiejętność elementarną, czyli za źródło wszelkiej filozofii i usiłuje połączyć z nią różne filozoficzne umiejętności *a*).—Jenialny Jakób Wagner (obecnie professor w Würzburgu) ogłosił podobnież w przeciwieństwie z Schellingiem: iż gdy Bezwzględne nie może być osiągnięciem, ani przez najogólniejsze domioty poznania ani bytu, przeto umiejętność Bezwzględnego jest niemożna. Potrzeba więc przypuścić je za pośrednictwem wolnego uznania. Wszelka konstrukcyja poczynać musi od idei Bóstwa, ale Bóstwo nie może być w konstrukcyą przyjęte. Żyjącą postacią Bezwzględnego jest świat, który w rozciągłości stwarza (natura), w wewnętrznosci poznaje (duch); nad obiema zaś panuje dusza całości, Bóstwo. Następnie utrzymuje: iż filozofia przejść musi

w matematykę; filozofia musi być umiejętnością opierającą się na religii, widną w dziejach świata i umiejętności natury, przywiedzoną do równowagi obu swych stron (idealnej i realnej) i uorganizowaną według przyjętej w matematyce ustawy świata. Ta ustawa świata jest typem, w którym Bóg sam się objawia w swym duchowym i fizycznym świecie, i który wykazuje jedność, będącą podstawą, w jej rozwijaniu, i przeciwne formy tego rozwijania się. Typus ten jest podstawą wszelkich przestrzennych i doczesnych zjawień i da się wyłożyć jako nauka liczb i figur. Wagner chce zatem w swęj tak zwanęj matematycznęj filozofii czyli filozoficznęj matematyce, wykazać: iż w matematyce mieści się ta ustawa świata, a następnie czysty Typus idei, według których filozofia konstruuje. Ustawa ta oznacza cztery momenta wszelkiego rozwijania się, historii, życia ludzkiego i wszelkiego zjawienia natury, to jest: pierwotną jedność, jedność zniesioną przez przeciwieństwo (dwoistość) i przywróconą znowu jedność. Wagner wyłożył według tej metody, która przypomina pisma Raymunda Lulla i Brunona, naukę o państwie i o wychowaniu *b*).— Właściwy i wyróżniający się od systematu Schellinga w nauce o bóstwie, systemat, rozwinął Karol Chr. Fryder. Krause (wprzód professor w Jenie, później w Göttyndze, gdzie umarł 1830), w różnych po większej części niedokończonych dziełach, a w których zawierają się bystre i właściwe mu idee. Główną jego zasadą jest: iż jestestwo pierwotne jest wiecznem, panującym nad naturą i rozumem, jako dwiema przybocznemi zakresami wszechświata, lecz zarazem czémś istotnem w obu i żyjącem ich przeniknieniem. W tém mieści się główny schemat wszelkiego rozwijania się, a mianowicie filozofii, która się dzieli na filozofią ogólną (ontologią), na filozofią rozumową, filozofią natury i filozofią synthetyczną. Matematykę ogłasza za podrzędną część filozofii *c*).

a) Eschenmayer: die Philosophie in ihrem Uebergange zur Nichtphilosophie. Erlang. 1803. (na którą Schelling pisał: Phi-

losophie. und Religion, ob. wyżej). Dalėj: Der Eremit und der Fremdling. Gespräche über das Heilige u. die Geschichte. Erl. 1805. 8. Einleitung in die Natur u. Geschichte. Erl. 1806. 8. — Eschenmayer an Schelling über dessen Abhandl. über die menschl. Freiheit (wraz z odpowiedzią Schellinga w allg. Zeitschr. von Deutschen für Deutsche. I. Tom. I. Zesz. 38. str.) — Psychologie in drei Theilen, als empirische, reine u. angewandte. Stuttg. u. Tüb. 1817. 8. II. Wyd. 1822. Tamże. Religionsphilosophie. I. T. Rationalismus. Tüb. 1818. II. T. Mysticismus. Tamże. 1822. III. T. Supernaturalismus od. d. Lehre von der Offenbarung. des A. u. N. T. 1824. 8. System der Moralphilosophie. Stuttg. u. Tüb. 1818. Normalrecht (prawo natury) II. Tomy. Tamże. 1919. 8. — Die Hegel'sche Religions - Philosophie verglichen mit dem christlichen Prinzip. Tübing. 1834. 8.

b) System der Idealphilosophie i t. d. ob. wyżej str. 164. not. q. Programm über das Wesen der Philosophie. Bamb. 1804. 8. Journal f. W. u. Kunst. I. Zesz. Leipz. 1805. Von der Philos. u. Medizin. Würzb. 1805. Theodicee. Bamb. 1810. 8. Grundriss der Staatswissensch. u. Politik. Leipz. 1805. 8. Mathematische Philos. Erl. 1821. (W wykładzie łatwym do pojęcia. Buchwald Elementarlehre der Zeit- und Raumgrössen. Erl. 1818. 8.) Der Staat. Würzb. 1815. 8. Religion, Wissenschaft Kunst u. Staat in ihren gegenseitigen Verhältnissen betr. Erl. 1819. 8. Die Verklärung der Wissensch. Rozprawa umieszczona w Izydzie (wydawanėj przez Okena) XI, 1820. Das System des Unterrichts oder Encykl. u. Methodol. des gesammten Schulstudiums. Aarau, 1821. 8. Ideen zu einer allg. Mythologie der alten Welt. Frkf. 1808. zdają się niejako zawierać już ten widok. Porównaj Blaschego ocenienie jego w Izydzie. Oken. Zesz. IX, 1819. Zesz. I, 1820. i Zesz. IV, 1821. System der Privatökonomie. Aarau 1836. 8.

c) Diss. de philosophiae et matheseos notione et earum intima conjunctione. Jena, 1802; Grundriss der historischen Logik f. Vorles. Tamże. 1803; Grundlage des Naturrechts etc. I. Abth. Tamże. 1803; Grundlage eines philos. Systems der Mathematik. I. T. Tamże. 1804; i Einleitende Abhandl. zu dem von ihm mit Fischer. Dresd. 1812. herausgegeb. Lehrb. der Arithmetik. Anleitung zur Naturphilosophie (równie pod tytułem: Entwurf des Systems der Philos. I. Abth.) Tamże. 1804. System der Sittenlehre I. Tom. Wissenschaft. Begründung der Sittenlehre. Leipz. 1810. (nieskończone). Das Urbild der Menschheit. Dresd. 1811. II. Wyd. 1819. 8. Tagblatt des Menschheitslebens. Tamże 1811. 4. Oratio de scientia humana. Berol. 1814. 8. Abriss des Systems der Philos. I. Abth. Gött. 1825. 8.

Abriss des Systems der Logik. II. Wyd. Tamże. 1828. Abriss des Systems der Rechtsphilos. Tamże. 1828. Vorlesungen über das System der Philos. Tamże. 1828. 8. Handschriftlicher Nachlass herausgegeben von Freunden und Schülern desselben. Dresden u. Leipz. 1834. Dotąd wyszły T. I.—III. 8.

§ 416.

H E G E L.

Głęboki filozof Jerzy Wilhelm Fryderyk Hegel (ur. w Stuttgardzie 1770 był professorem w Jenie, Norymberdze, Heidelberdze i Berlinie, gdzie umarł 1831. porówn. §. 404.), odrzucił później intelektualny pogląd filozofii naturalnej i usiłował filozofią przerobić w pojętliwe wiedzenie przez dyalektykę. Ogłasza on ją za umiejętność rozumu, o ile ten w idei wiadomy jest sam siebie, jako wszelkiego bytu, w jego koniecznym rozwijaniu się; zasadą jej jest połączyć w sobie wszystkie szczególne zasady. Gdy idea jest równym sobie rozumem, który chcąc być dla siebie, stawia się na przeciw siebie i staje się czémś inném, a jednakże w tém inném jest sobie równym, przeto filozofia dzieli się: 1) na Logikę, jako umiejętność idei w sobie i dla siebie; 2) na filozofią natury, jako umiejętność idei w jej innobycie czyli w jej wyzbyciu się (rozum, który sam się w naturze znajduje); 3) na filozofią ducha, jako idei, która z swego innobytu w siebie wraca. W wszystkiém, co jest logiczném, są trzy momenta: oderwany czyli rozsądkowy, który ogarnia przedmiot w jego oznaczalności i wytyka różnicę jego od innych; dialektyczny czyli przeczącorozumowy, zasadzający się na znoszeniu takowych oznaczeń i ich przejściu w zupełnie przeciwne, i spekulacyjny, przez który ogarniętą zostaje jedność oznaczeń w ich przeciwieństwie. Tym sposobem oznaczona została metoda, jakiej się filozofia trzymać powinna, a którą częstokroć nazywa środtkwiącym ruchem (rozwijaniem się) pojęcia. Logika jest istotnie spekulacyjną filozofią, gdyż rozważa oznaczenia myślenia w sobie i dla siebie, a tém samém zrosłe czyste myśli, to jest: pojęcia, w znaczeniu będącego w sobie i dla siebie powodu wszyst-

kiego. Żywiołem jęj jest jedność podmiotowego i przedmiotowego, która jest bezwzględny m wiedzeniem, a do którego podniósł się duch jako do bezwzględnej prawdy; do prawdy: iż byt jest czystym pojęciem samym w sobie; a czyste pojęcie prawdziwym bytem. Wypadek ten wiąże bezwzględny idealizm Hegla z nauką identyczności Schellinga, chociaż przeciwnym jęj jest w samęjże methodzie. Logika w tym znaczeniu wstąpiła w miejsce dawnęj metafizyki i tak zwanęj krytyki rozumu. Hegel napisał w przód, jako wstęp do czystęj umiejętności, phenomenologią ducha czyli umiejętnę rozwinięcie wiedzy, która teraz stanowi część nauki o duchu. Czysta zaś umiejętność czyli logika dzieli się: 1) na logikę bytu, 2) jestestwa, 3) i pojęcia czyli idei. Pierwsze dwie części stanowią tak nazwaną przez niego przedmiotową, ostatnia, której treść ogranicza się na zwyczajnej logice, podmiotową logikę. Hegel sam wydał tylko tę pierwszą część filozofii i filozofią prawa, w całej obszerności, resztę wydali uczniowie jego. Według Hegla istotnym w człowieku jest myślenie,—wiedzenie, które atoli niestoi bynajmniej jako oderwana ogólność na przeciw szczegółu, lecz zawiera w sobie szczegół (zrosłą ogólność); dla tego rozróżnia tak zwane zwykle myślenie od pojmującego myślenia. Myślenie atoli nie jest tylko wewnętrznym, podmiotowym, ale otwiera się i staje się przez to przedmiotowo wolą (duch praktyczny). Chcenie i wiedzenie są zatem nieoddzielne od siebie, a wolność człowieka zasadza się istotnie na tym, aby przedsobny, przedmiotowy świat sobie przyswoić i być posłusznym przyrodzonym jego ustawom, dla tego iż chce. Prawo zasadza się na tym, iż istnienie w powszechności jest istnieniem wolnej woli. Istnienie to przechodzi w moralność, w której obowiązek i skłonność stoją na przeciw siebie, a nad niemi wznosi się obyczajowość zasadzająca się na tym: iż działanie według prawdziwie rozumowych celów stanowi własną naturę człowieka. Obyczajowość staje się przedmiotową w państwie i dziejach świata. W odniesieniu do

stósunku myślenia, a tém samém filozofii do rzeczywi-
stości, Hegel wyrzekł pamiętne zdanie: iż to, co jest
rozumowém, jest rzeczywistém (nie jest za świa-
towém, oderwanie czczém), a to, co jest rzeczywi-
stém jest rozumowém; przy czém rzecz chodzi o to,
aby w pozorze doczesności i przemienności poznać sub-
stancją, jako środtkwiącą, a to, co jest wieczném, jako
obecne. Widok ten zastósował do umiejętności państwa,
jako usiłowanie pojęcia i wyłożenia państwa, jako roz-
umowego, a nie konstruowania. W zastósowaniu postę-
pującej metody wykrywa się wielka bystrość, ale w wy-
kładzie panuje oschłość i ciężkość, która zrozumienie nie-
zmiernie utrudnia *a*). Filozofia Hegla zastósowana zosta-
ła w ostatnich czasach do theologii (przez Dauba w
Heidelbergu i Marheinekego w Berlinie), i do umięję-
tności prawa (przez Gansa, w Berlinie). Utworzyła
się liczna bardzo szkoła *b*), która wszystkie przedmioty
życia i umięjętności w zakres swój pociąga. Wielkie po-
dziwienie, jakie filozofia ta zyskała, wywołała niedawno
wiele różnego rodzaju krytyk *c*).

a) Hegel's System der Wissenschaft. Erster Theil, die Phänome-
nologie des Geistes. Bamb. u. Würzb. 1807. 8. Wissenschaft
der Logik. I. i II. Tom. zawiera przedmiotową, III. Tom.
podmiotową (z oddzielnym tytułem: Wiss. der subj. Logik oder
die Lehre vom Begriff) Logikę. Nürnberg. 1812—16. 8. Ency-
klopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse etc.
Heidelb. 1817. 8. II. Wyd. 1827. Grundlinien der Philos.
des Rechts (albo Naturrecht und Staatswiss. im Grundrisse).
Berl. 1821. 8. Ob. §. 404. not. r. Dzieła wszystkie wydane
po śmierci mają następny tytuł: Georg Wilhelm Hegel's Werke.
Vollständige Ausgabe durch einen Verein von Freunden des Ver-
ewigten: D. Ph. Marheineke, D. J. Schulze, D. Ed. Gans, D.
Lp. v. Henning, D. H. Hotho, D. K. Michelet, D. F. Förster.
Berlin. 1832—37. 8.

b.) W widoku Hegla pisali 1) H. F. W. Hinrichs (Prof.
w Halli): die Religion im innern Verhältn. zur Wiss.; nebst
Darstellung und Beurtheilung der von Jacobi, Kant, Fichte u.
Schelling gemachten Versuche dieselben wissenschaftl. zu erfor-
schen etc., mit e. Vorworte von Hegel, Hdelb. 1822. 8.
Grundlinien der Philos. d. Logik, als Vers. ein. wissenschaftl.
Umgestaltung. Halle, 1826. 8. 2) Leop. v. Henning (Prof.

- in Berlin) Principien der Ethik in historischer Entwicklung. Zum Gebr. bei akad. Vorlesungen. Berl. 1825. 8. 3) J. Saling die Gerechtigk. in ihrer geistgeschichtl. Entwicklung dargestellt. Berl. 1827. 8. 4) K. L. Michelet, System d. philos. Moral. Berl. 1828. 8. 5) J. Rust (w Erlandze) Philos. u. Christenthum. Mannheim, 1825. 8. Encyklopädyą Fil. wypracował Chr. Kapp (Encyklopädie der Philos. I. T. 1825. nieskończona), a najjaśniej K. Gabler (Rektor w Bayreuth) dziś professor w Berlinie w System der theoret. Philos. I. T. Erl. 1827. — Jo. Geo. Musmann pisał de idealismo s. philos. ideali. Berol. 1827. 4. Lehrb. d. Seelenwissensch. od. ration. u. emp. Psychol. Tamże. 1827. Logik. 1828. 8.
- c) Ueber die Hegelsche Lehre od. absolutes Wiss. u. moderner Pantheismus. Leipz. 1829. 8. C. H. Weisse über den gegenwärtigen Standpunct der philos. Wissenschaft. In. bes. Beziehung auf das System Hegel's. Leipz. 1829. 8. Ueber das Verhältniss des Publicums zur Philosophie in dem Zeitpuncte von Hegel's Abscheiden; Nebst einer kurzen Darlegung meiner Ansicht des Systems der Philosophie. Leipz 1832. 8. E. Schubarth und K. A. Carganico üb. Philos. überh. u. Hegel's Encycl. der phil. WW. insbes. etc. Berl. 1829. 8. Briefe gegen d. Hegelsche Encykl. d. phil. WW. I. Zesz. Berl. 1829. 8.

§ 417.

NAJNOWSZE ZJAWIENIA W FILOZOFII W NIEMCZECH.

Z wielu nowszych systematycznych usiłowań w filozofii Niemieckiej przytaczamy tylko: Architektonikę Ferdyn. Krzyszt. Weisego *a*), (professora w Heidelbergu); usiłowania W. Kerna *b*), Jana Bar. Sinclaira *c*), Karola Ludw. Vorpahla *d*), który był z stawania się wywodzi, Adalberta Raysslera *e*), (professora w Wrocławiu, um. 1822), zmodyfikowaną naukę identityczności, Dawida Teod. Aug. Suabedis-sena *f*), (professora w Marburgu, um. 1836.) uwagi nad człowiekiem, które stykają się w części z widokami Jacobiego, w części z widokami Schellinga, popularne badania C. T. W. Graevella *g*), i F. Linkmiera *h*); systemat Calkera, (§. 316.); oryginalny idealistyczny widok Arthura Schopenhauera *i*); interesowny wykład Bergera *k*), (professora w Kiel), który w wielu względach zbliża się do widoku Hegla; Tief-

trunka wyżej (§. 389. not. *r*) wymienioną podstawę filozofii natury, Fryder. Edw. Benekego *l*), (profesora w Berlinie), nowo ugruntowane wiedzenie na psychologii empirycznej i Herm. Wilh. Em. Keysserlingka *m*), (professora w Berlinie), filozofią poględną. Inni wyrabiali w podręcznych książkach pojedyncze umiejętności filozoficzne, jak np. Bogum. Wilh. Gerlach *n*), (professor w Halli), H. C. W. Sigwart *o*), (professor w Tubindze), Józef Hillebrand *p*), (professor w Giessen, wprzód w Heidelbergu). Najnowsze spory teologiczne, względem stósunku rozumu do objawienia i wolności człowieka do łaski Bożej, wpływały i na filozofią *q*), i widna w nich dążność filozofii do połączenia się ściślej z religią bez pozbawienia się jednakże swój samoistności; chociaż niektórzy chcieli filozofią rozwiązać w mistykę. Z resztą w najnowszych czasach żywo wywołany został pomiędzy filozofami Niemieckimi kierunek psychologiczny i anthropologiczny *r*), zwłaszcza przez przeciwieństwo dowolnej spekulacji. Z psychologicznym tym kierunkiem zostaje w związku historyczny widok filozofii i pilne uprawianie historii filozofii (przez Brandisa, Rittera, Reinholda młodszego i innych), gdy różność spekulacyjnych widoków i spory pomiędzy niemi zachodzące, naprowadzić musiały ducha ludzkiego do przebieżenia tego, co zrobioném było i do rozwiązywania różnych stanowisk w rozwijaniu się umiejętności *s*).

- a) *Weise die Architektonik aller menschlichen Erkenntnisse nach ihren neuen Fundamenten, zu Gewinnung des Friedens in der Philos. Heidelb. 1812. fol. III. zupełne Wyd. Heidelb. 1815. fol. Vergleichende Darstellung der reinen Verstandes- und Vernunftbegriffe etc. Tamże. 1816. 4. Erstes dogmatisches System der Philosophie.; I. Tom. Die Grundw. in d. Religionslehre. Tamże. 1820. 8. Allgem. Theorie des Genies. Tamże. 1821.*
- b) *Kern's Katharonologie, oder: Wie ist Reinmathematik möglich? Gött. (1812.) 8.*
- c) *Sinclair's Wahrheit u. Gewissheit. Frctf. 1811. III. Tomy. Versuch einer durch Metaphysik bedingten Physik. Frctf. 1813. 8.*
- d) *Vorpahl's Versuche für die Vervollkommenung der Philos. Erster, zweiter u. dritter Vers. Berl. 1811. i Philosophie oder Grundriss eines dynam. Lehrgebäudes derselben. Berl. 1818, 8.*

- e) Kayssler's Grundsätze der theoret. u. prakt. Philosophie, als Leitfaden zu Vorles. Breslau u. Halle, 1812. 8. (Autor nazywa widok swój odrodzonym z Transcendentalnej filozofii Dogmatyzmem czyli z wiedzą bezwzględnej wolności połączonem poznaniem przedmiotu. Porównaj: Einleitung in das Studium der Philosophie in 6 Vorles. Bresl. 1812. — Wprzód Ueber die Natur u. Bestimmung des mensch. Geistes. Berl. 1804. i inne. — Porównaj §. 38. not. a.
- f) Suabedissen's Betrachtung des Menschen. I. i II. Tom. Betrachtung des geistigen Lebens des Menschen. Cassel, 1815. III. Tomy. Betr. des leihl. Lebens etc. Leipz. 1818. 8. Wprzód pisma uwiecznione nagrodą: Resultat der philos. Forschungen über die Natur der menschl. Erkenntn. von Plato bis Kant. Marb. 1805. 8.; i über die innere Wahrnehmung Berl. 1808. 8. Philosophie und Gesch. Leipz. 1821. Zur Einl. in d. Philos. Marb. 1827. i wiele dzieł pedagogicznych.
- g) Grävell: der Mensch. Eine Untersuchung für gebildete Leser. Berl. 1815. III. Wyd. 1819. 8. Der Bürger, eine weitere Untersuchung üb. d. Menschen. Tamże. 1822. Der Werth der Mystik. Nachtrag zu Ewalds Briefen etc. Leipz. 1822. 8. Der Regent etc. II. Tomy. Stuttg. 1823.
- h) Linkmaier Lehrgebäude der allgem. Wahrheit nach der gesunden Vern. I. Tom. Ontol. u. Kosmol. II. Wyd. Bielefeld, 1821. II. Tom. Anthropol. 1823.
- i) Schopenhauer: die Welt als Wille u. Vorstellung: vier Bücher, nebst einem Anhang, der die Kritik der Kantischen Philosophie enthält. Leipz. 1819. 8. (Zastępcę Kanta uważa, głównie w rozróżnieniu zjawienia i rzeczy w sobie, i w wykładzie działania ludzkiego w swém od ustaw zjawienia niezawisłym ethycznym znaczeniu. Schopenhauer idzie dalej i usiłuje wykryć, iż świat jako wyobrażenie i rzecz w sobie jest wolą). Dzieło to poprzedziły rozprawy üb. die vierfache Wurzel des Satzes vom zureichenden Grunde. Rudolst. 1813. 8. i über das Sehen u. die Farben. Leipz. 1816. 8. Przeciwnie czemu J. G. Rätze, was der Wille des M. etc. aus eigener Kraft vermag etc. Leipz. 1820. 8.
- k) v. Berger's Allgemeine Grundzüge der Wissenschaft. Altona, 1817—1827. 8. (I. T. Analyse des Erkenntnisvermögens. II. T. zur philos. Naturkenntnis. III. T. Anthropologie. 8. IV. T. prakt. Philos.) Wprzód: Philos. Darstellung des Weltalls. I. Tom. Allgemeine Blicke. Altona, 1808. 8.
- l) Beneke's Erfahrungsseelenlehre, als Grundlage alles Wissens in ihren Hauptzügen dargestellt. Berl. 1820. 8. Erkenntnislehre nach dem Bewusstseyn der reinen Vernunft in ihren Grundzügen dargelegt. Jena, 1820. 8. De veris philos. initiis. 1820. 8.

Grundlegung zur Physik der Sitten, e. Gegenst. zu Kant's Grundl. der Metaph. d. S. mit e. Anh. üb. d. Wesen u. d. Erkenntnissgränzen der Vern. Berl. u. Posen, 1822. Neue Grundlegung zur Metaphysik als Programm etc. Tamże. Schutzschrift für m. Grundlegung zur Physik der Sitten. Leipz. 1823 8. Psych. Skizzen. II. Tomy Gött. 1825—27. 8. Abhandlungen über die Begründung der Moral w Müllera i Böhma Zeitschr. f. Moral. Altb. 1822. i psychol. Rozprawy w Czasopismie Nassego.

m) Keysserling k Entwurf einer vollst. Theorie der Anschauungsphilos. Heidelb. 1822. 8. Wprzód: Metaphysik, e. Skizze etc. Tamże. 1818. porównaj §. 410. not. a. Hauptpunkte zu e. wissenschaftl. Begründung der Menschenkenntn. od. Anthropol. Berl. 1827. 8. Speculative Grundlegung von Religion und Kirche oder Religionsphilosophie. Berlin 1824. 8. — Die theoretisch - prak. begr. u. erläut. Lehre vom Schönen od. Aesthetik. Leipz. 1835. 8.

n) Gerlach Grundriss der Fundamentalphilos. Halle, 1816. der Logik. Tamże 1817. II. poprawne Wyd. 1823.: der Metaphysik. Tamże 1817. der Religionslehre. Tamże. 1818. 8. (porów. str. 166 not. aa.); der philos. Tugendlehre. Tamże. 1820. 8. der philos. Rechtslehre. Tamże. 1824. Lehrbuch der philos. Wissenschaften. II. T. Halle, 1826. 8.

o) Sigwart Handb. der theor. Philos. Tüb. 1820. i Odpowiedź na jego recenzyą w Jen. L. Z. Tüb. 1821. Handb. zu Vorles. üb. d. Logik. Tüb. 1818. III. Wyd. Tüb. 1836. 8.

p) Hillebrand Propädeutik der Philos. (I. Abth. Encyklopädie. II. Zesz. T. I. str. 20) Hdelb. 1819. Grundriss d. Logik. u. phil. Vorkenntnisslehre. Tamże. 1820. 8. Die Anthropologie als Wissenschaft. III. Tomy. Mainz, 1822—23. 8. Lehrb. d. theor. Philos. u. phil. Propädeutik. Mainz, 1826. 8. Lehrb. der Litteraraesthetik od. Theorie u. Gesch. d. schön. Litt. II. Tomy. Tamże. 1827. 8.

h) Z mnóstwa pism dotyczących tych przedmiotów wymieniamy celniejsze: Ludw. Aug. Rähler's Supernaturalismus u. Rationalismus in ihrem Urspr. etc. Leipz. 1818. — Rozprawy Schleiermachera i de Wettogo üb. d. Lehre von der Erwählung etc. W theol. Zeitschr. I. i II. Zesz. Berl. 1819—20. Dalój: Gust. Ferd. Bockshammer die Freiheit des m. Willens. Stuttg. 1821. 8. i Offenbarung u. Theologie. Tamże. 1822.

r) Stąd to tyle dzieł o Anthropologii i Psychologii w tych czasach n. p. Naumanna, Hartmanna (der Geist des Menschen), Sim. Erhardta, J. C. A. Heinrotha (Lehrb. d. Anthropol. Leipz. 1822.) i przytoczone już Schulzego, Friesa, Steffensa, Hillebranda, Nüssleina, Herbarta, Stiedenrotha, Benekego it. d.

s) Porównaj artykuł: *deutsche Philosophie* w *Kontynuacyi nowego Convers. Lexicon*, przez A. Wendta.

II. FILOZOFIA INNYCH NARODÓW.

§ 418.

A N G L I C Y.

Nie wiele i to słabych śladów prawdziwie umiejętnego dążenia do umiejętności i oryginalnej filozofii dostrzegamy w całym tym peryodzie u innych narodów. Anglicy dotąd jeszcze zostają na stanowisku Locka, z tą tylko różnicą, iż stronnictwo filozofów nieprzychylnie materializmowi otwiera zarazem drogę racjonalizmowi. Do drugich należy niedawno zmarły professor w Edynburgu Tom. Brown *a*), i należący do szkoły Szkoockiej Dugald Stewart *b*), (ur w Edynburgu 1753., um. 1828), który z empirycznego stanowiska rozpoczął gruntowniejsze badanie nad władzą poznania. Podstawą swęj filozofii ducha ludzkiego zrobił czyny wiedzy. Anglicy zaniedbali całkowicie filozofią spekulacyjną, a filozofią praktyczną, w której systemat moralnego czucia, dla moralnej swęj dążności, otrzymywał poklask aż do najnowszych czasów (ob. §. 373. i następ.), uprawiali szczególnie w związku z polityką. W powszechności kierunek filozofów w angielskich ograniczał się coraz bardziej umiejętnościami politycznymi *c*) i praktycznymi umiejętnościami przyrodzenia, tak, iż samo nazwisko filozofii przybrało ograniczone i fałszywe znaczenie. Duma narodowa niedozwala im troszczyć się o umiejętne badanie innych narodów. Dzieła Nitscha i Willicha (porówn. §. 389. not. *dd*), znalazły gruntownych krytyków, którzy zasługom Kanta pod niejednym względem sprawiedliwość oddali, jednakże dotąd panuje lekliwość w zapuszczaniu się w mozolne badania, a nawet sama filozofia Kanta dokładnie jeszcze poznana nie została *d*).

a) Brown lectures on the philos. of human mind (Systemat theor. i prakt. Filozofii).

b) Stewart Elements of the philosophy of the human mind. Lond. 1792. II. Voll. 1827. 4. (po niemiecku Sam. Glieb. Lange.

Berl. 1794. II. Tomy 8.) II. Wyd. Edinb. 1816. 8. Philosophical essays. Edinb. 1816. II. Wyd. 1818. i tegóż krótki rys historyi metafizyki, tudzież moral. i polit. umiejętności od początku wieku 15. jako wstęp do pierwszego Tomu dodatkowego do Encyklop. Britannica: Po francuzku przez Buchona (hist. abrégée des sciences Metaph. etc. Par. 1820. 8. i przez Hureta. Par. 1828. 8.) porówn. §. 374. not. h.

- c) Tu należy Jo. Craig (elements of political science. III. Voll. Edinb. 1814. 8.) i Jerem. Bentham (ur. 1735.). Traité de legislation civile et penale précédé des principes generaux de legislation etc. (trad. par Dumont). III. Voll. Par. 1802. 8. Obacz: Jouffroy w dziele Cours de droit naturel Paris. 1834. T. I. II. 8.
- d) Na nowo dotknął go Wirgman: Principles of the Kantesian or transcendental philosophy etc. Lond. 1824. i An entire new, completely and permanent science of philosophy founded on Kants Critice of pure raison. Ib. 1824. 8.

§ 419.

F R A N C U Z I.

M. Ph. Damiron essai sur l'hist. de la philos. en France en 19. siecle. Par. II. Wyd. 1828. 8.

U Francuzów od czasów Condillaca wszystko poruszało się w kole empiryi. Psychologiczna methoda Condillaca, atomistyczna fizyka (le Sage) i Ideologia były dla nich zwrotopunktami, popularność i przyjemny dowcip formą, przyjemność i pożyteczność przedmiotem, a filozofia życia, którą występowała częstokroć w towarzystwie zarozumiałej próżności, powierzchowności i lekkomyślności, celem wszelkiego wiedzenia. Wznowiona theosophia przez jenialnego mistyka Louis Claude St. Martin (ur. w Amboise 1743, um. 1804.) a), który przekładał Jakóba Boehmego i był zwolennikiem sekty Martiniza Pasqualis (Martinistów) nie była odpowiednią sposobowi myślenia Francuzów. Więcej atoli przystępu znalazła nauka o czaszkach Galla i Spurzheima. Pomiedzy filozofami francuzkiemi tego okresu odznaczają się: J. M. Degerando b), Abbé Jacques Bernardin Henri de St. Pierre c), (ur. w Havre 1737.), dalej Rapin d). Za śladem Condillaca szedł P. J. G. Cabanis e), sławny z swój ideologii Hr. Destutt-

Tracy *f*), P. Laromiguiere *g*), Azais *h*), Garat, Volney, Fabre d'Olivet, Chateaubriand, gdy tym czasem utrzymywała się przeciwna sensualizmowi szkoła theologiczna, do której należą Hr. Joseph de Maistre, de la Mennais, Bonald i inni. Od czasu jak Karol Villers (um. 1815.) zalecał swym ziomkom filozofią Kanta (porówn. §. 389. not. cc) zjawilo się wiele usiłowań zbliżenia się do filozofii Niemieckiej i porzucenia sensualizmu Condillaca. Bliski filozofii niemieckiej widok rozwinął od czasów rządów Cesarskich Victor Cousin (wydawca Procla ob. T. I. str. 201.), uczeń Royer Collarda, który obeznany z najnowszemi badaniami filozofii niemieckiej, nową utworzył szkołę i badania swoje oparł na «interrogation meditative de la conscience» i), znalazł najznakomitszych mężów, którzy widok ten rozszerzają, doznając od dawnych szkół wiele przeciwności. Do rzędu tych należy również: Berard, Virey, Maine de Biran, Royer-Collard, Jouffroy, Keratry, Bar. Massias *k*), J. H. Droz *l*); tu policzony być może również Szwajcar Bonstetten *m*). W filozoficznój umiejętności przyrodzenia usiłowali się podnieść nad athomistyczną fizykę, Claude Francois le Joryaud i J. A. Fr. Alix *n*).

- a) Des erreurs et de la vérité. Lyon, 1775. 8. (przełożył Matth. Claudius. Hamb. 1782. 8.) Tableau naturel des rapports, qui existent entre dieu, l'homme et l'univers. Edinb. 1782. II. Voll. 8. De l'esprit des choses. 1800. II. Voll. 8. (przełożył D. Schubert: Vom Geist und Wesen der Dinge i. d. II. Tomy. Leipz. 1811. 8.) L'aurore naissante; les trois principes de l'essence divine; de la triple vie de l'homme; quarante questionnes sur l'ame trad. par le philosophe inconnu, avec une notice sur J. Böhm. Par. 1800. 8. L'homme de desir (des Menschen Sehnen u. Ahnden, a. d. Fr. von A. Wagner. II. Tomiki. Leipz. 1812. 8.) Oeuvres posthumes de S. Martin. Tours. 1807. II. Voll. 8.

O nim: Gesch. der religiösen Seeten des 18. Jahrh.; — übersetzt, abgekürzt u. mit Anmerk. w Archiv für alte u. neue Kirchengeschichte von Tzschirner. I. Tom. i II. Zesz. 1813.

- b) Porównaj T. I. str. 19. przytoczone dzieło w którym zaleca pewny rodzaj filozofii doświadczenia, i umiejętność sił ducha

- ludzkiego i kunsztu dobrego ich użycia ogłasza. Daléj: du perfectionnement moral ou l'éducation de soi même. II. Voll. II. Edit. Par. 1826. 8.
- c) St. Pierre études de la nature. Par. 1784. i częściéj. Harmonies de la nature. Par. 1815. 8. Oeuvres, Bruxelles. VIII. Voll. 1820. 8. Porównaj Martin (Aimé) essai sur la vie et les ouvrages de S. Pierre. Par. 1820.
- d) Rapin pensées sur la nature de l'esprit. 1793. 8.
- e) Cabanis considerations générales sur l'étude de l'homme et sur les rapports de son organisation physique avec ses facultés intellectuelles et morales; w Mém. de l'institut etc. an IV. Tom. I. et an VI. Tom IV. Po niemiecku: üb. d. Verbindung der Phys. u. Moral etc. mit ein. Abhandl. üb. d. Gränzen der Physiol. und Anthrop. von L. H. Jakob. Halle, 1804. II. Voll. 8. Oeuvres completes accompagnées d'une notice sur sa vie et ses ouvrages. IV. Voll. Par. 1824.
- f) Destutt Comte de Tracy élémens d'idéologie. Paris, 1801—1804. II. Tomy. 8. Ed. IV. IV. Voll. 1824.; (w Medyolanie 1817. przełożone na język włoski z przedmową i notami Compagnoniego), daléj jego rozprawa: sur l'acte du Moi, i jego Commentaire sur l'esprit des loix de Montesquieux. Paris, 1819. 8. Principes logiques ou recueil de faits relatifs à l'intelligence humaine. Par. 1817. 8. Porównaj: Daubé essai d'idéologie servant à l'introduction à la grammaire generale. Par. 1804.
- g) Laromiguiere leçons de philosophie ou essai sur les facultés de l'ame. Paris, 1815—18. II. Ed. 1820. II. Voll. 8. (recenzya Cousina w Journ. des Sav. Fevr. 1821.)
- h) Azais cours de philos. générale ou explication simple et graduelle de tous les faits de l'ordre physique, de l'ordre physiologique, de l'ordre intellectuel, moral et politique. VIII. Voll. Paris, 1824. 8.
- i) Cousin fragmens philosophiques. Paris, 1826. Recenzye w Journal des Savans. Rozprawy w dzienniku Globe. Porównaj: Rel. u. Philos. in Frankreich, eine Folge von Abhandlungen a. d. Franz. übers. u. herausg. von Carové. II. Tomy. Frkft. 1827. 8.
- k) Massias rapport de la nature à l'homme et de l'homme à la nature ou essai sur l'instinct, intelligence et la vie. Tom I—IV. Par. 1821—22. principe de litterature, de philosophie, de politique et de morale. T. I. Paris, 1826. 8.
- l) Droz de la philos. morale ou des différens systèmes sur la science de la vie. Paris, 1823. 8. (Anwendung der Moral auf d. Politik. A. d. Fr. v. Blumenröder. Ilmenau, 1827.)
- m) Ch. Vict. de Bonstetten Etudes de l'homme ou recherches sur les facultés de sentir et de penser i wcześniej: recherches sur la nature et les loix de l'imagination. II. Voll. Geneve, 1807.

- n) Cl. Joy and principes naturels on notions générales et particulières des forces vivantes primordiales etc. IV. Voll. 8. J. A. Fr. Alix neues System des Weltalls a. d. Fr. von D. Murhard. Frkf. 1817. 8.

§ 420.

WŁOCHY I INNE NARODY.

Włosi od czasu Giov. Batt. Vico *c)*, (ur. w Neapolu 1660. um. 1744.) i młodszego jego rówieśnika Antinio Genovese (1712—1769.), niewiele właściwych filozoficznych poczynili badań *b)*, i częścią wyrabiali pojedyncze tylko i zastosowane umiejętności, jak np. Gaetan Filangieri *c)*, (ur. w Neapolu 1752. um. 1788) i Cesare Bonesano Marchese di Beccaria *d)*. (um. 1793) umiejętność ustawodawstwa, częścią pożyczali od obcych *e)*. W najnowszych czasach Włosi obeznali się dokładniej z postępami Niemców w Estetyce *f)*. Dzieło App. Buonafede o historyi filozofii przytoczone było wyżej. W Hollandyi, Danii i Szwecyi *g)*, zjawilo się tu i owdzie zajęcie się filozoficznemi badaniami z mniejszą jednakże oryginalnością, aniżeli wśród Niemców. Pomiędzy Hollendrami filozofia krytyczna znalazła wielu zwolenników (§. 389. not. ff); postęp jej atoli wstrzymały częścią polityczne niespokojności i wojny, częścią spory filozofów Niemieckich i rozdwojenie się krytycznej szkoły. Van Hemert rozstrzygnął nawet na korzyść Fichtego. Z resztą zasługują na wspomnienie Daniel Wytttenbach (zmarły 1722, literat wielkich zasług we względzie historyi filozofii *h)*, professor w Leydzie), i odznaczający się Sokratyk Franciszek Hemsterhuis *i)*, (ur. 1790.), którzy we względzie wykładu zbliżają się do starożytnych. Siedmiorodzanie, Węgrzy, Grecy, Polacy *k)* i Rosyjanie *l)* obeznali się z filozofią Niemiecką przez swój pobyt na uniwersytetach Niemieckich. Ślady jej dały się niedawno widzieć nawet w Brazylii *m)*.

- a) Vico De antiquissima Italor. sapientia libb. III. Neap. 1710. 12. (jego metafizykę przełożył na język włoski Monti. Milano

1816. 8.) *De uno universi juris principio et fine* uno Neap. 1720. 4. Liber alter qui est de constantia jurisprudentis. ib. 1721. Główném jego dziełem są: Principi della scienza nuova d'intorno alle commune nature delle nazioni. Neap. 1725. II. Ed. 1730. III. zupełnie przerobione Wyd. Neap. 1744. 8. powtórzone w IV. V. i VI. Wyd.; VII. przez Galottego. Neap. 1817. jest powtórzeniem pierwszego. Po niemiecku: *Grundzüge einer neuen Wissensch. etc.* von Dr. Willh. Ern. Weber. Leipz. 1822. 8.
- b) Wyjątek stanowi *Protologia analysin scientiae sistens ratione prima exhibitam auctore Hermenegildo Pino etc.* Vol. I—III. Mediolani, 1803. 8. — *Caesaris Baldinotti tentaminum metaphysicor.* libb. III. Patav. 1817. 8. znane są jedynie z ogłoszenia.
- c) *Filangieri la scienza della legislazione.* VIII. Voll. Nap. 1780. 8. i częścię; przełożona na wszystkie żyjące języki.
- d) *Beccaria dei delitti e delle pene.* Nap. 1764. 8. i częścię. (Po niemiecku przez Bergka 1798. 8. Szczególniej rozszerzona była po Włoszech *Ideologia francuzka* ob. §. 419. not. f. — Również zjawiała się *Collezione di classici metafisici.* Pavia, 1810—22.
- f) *Sacchi* w Padwie przełożył Ranta dzieło, a Pasquale Galuppi wydał: *Saggio filosofico sulla critica della conoscenza*, Napoli, 1819. 8. II. Voll. (w którym roztrząśnione zostały najważniejsze nauki Ideologii, Kantianizmu i filozofii transcendentalnej). Później Galuppi ogłosił: *Elementi di filosofia.* V. Tomi, Messina, 1821—27. 8.
- Tu należy przekład A. W. Schlegla *Vorlesungen üb. d. dram.* Litt. u. K. przez Geminiani. Ważniejszém, właściwą estetykę włoską zawierającym dziełem, jest: *Giov. Batt. Taliano Saggio di Estetica.*—Venez. 1822. 8.
- g) Prof. Sam. Grabbe pisał np. *animadversiones in constructionem materiae Schellingianam.* Part. I. Upsal. 1818. 4. i Prof. Nic. Fr. Biberg *notionum ethicarum quas formales dicunt, dialectis critica.* P. I. Upsal. 1823. 4. — Wykład filozofii odbywa się w języku Szwedzkim.
- h) Oprócz przytoczonych już pism do §. 390. not. ee. *Praecepta philosophiae Logicae* (z odwołaniem się do klasyków, kilkakrotnie wydane, zwłaszcza przez Eberharda, Halle, 1794. i przez Maassa. 1820. 8. — *Vita Wytttenbachii auctore Mahne* ed. Friedemann. Brunsw. 1825. 8.
- i) Wiele Dialogów np. *Sophyle ou de la philosophie; Aristée ou de la divinité*, na które zwrócił uwagę Jacobi w piśmie o nauce Spinozy zebrane w *oeuvres philosophiques.* Par. 1792. 8. Po niemiecku III. Tomy, Leipz. 1782—97. *Nouv. edit.* (2.) Par. 1809. 8. II. Voll.

- k) Tu należy Logika Zygmunta Carlowskiego. W Kaszowie 1819. i Aphorismi psychol. emp. et rationalis perpetua philos. crit. ratione habita per Job. Rozgony. St. Patak 1819. 8.
- l) Wpływ filozofii krytycznej i rozwiniętych z niej systematów stał się w krótkie widny w Polsce. I tak w duchu filozofii krytycznej pisali: Józef Kalassanty Szaniawski. Oprócz kilku mniejszych rozpraw, jako to: Co jest filozofia? niektóre myśli służyć mogące do porozumienia się względem odpowiedzi na to pytanie. Warszawa 1802. 8. O znamienitych systematach moralnych starożytności. Warszawa 1803. 8. System chrystyanizmu krótko wyłożony, pismo służące za dalszy ciąg wykładu systematów moralnych. Warszawa 1803. 8. Rzut oka, na dzieje filozofii od czasu jęj upadku u Greków i Rzymian aż do epoki odrodzenia nauk, służący za przejście od wystawionych systematów moralnych starożytnych do wykładu nowoczesnych. Przydana rzecz o skeptykach moralnych i o szkodliwém dążeniu filozofii ośmnastego wieku. Warszawa 1804. 8. — wydał: Zasady przyjacielskie młodemu czcicielowi nauk i filozofii pragnącemu znaleźć pewniejszą drogę do prawdziwego i wyższego oświecenia. Warszawa. 1805. 8. Wyd. II. Lwów. 1823. 8. Jaroński Felix X. Jakięj Filozofii Polacy potrzebują? Kraków 1810. 4. O Filozofii Część I. II. i III. Kraków 1812. 8. — J. E. Jankowski krótki rys Logiki wraz z jęj historią. Kraków 1822. 8. — Succincta Logices in Polonorum scholis historia. W Misc. Crac. Nova. Fasc. I. Crac. 1829. 4. — Rozprawa o niektórych różnicach, jakie zachodzą między starożytną a późniejszych wieków filozofią. Kraków 1825. 8. — X. A. Dowgirda. O loice, metafizyce i filozofii moralnej rozprawa. Wilno, 1821. 8. Logika. Tom I. Poczajów 1825. 4.

Przeciw Filozofii Kanta pisał Jan Sniadecki. Ob. Pisma jego Tom I—IV. Wilno. 1818—22. 8.

Według zasad filozofii Schellinga ogłosił Józef Gołuchowski dzieło swe pod tytułem: Die Philosophie in ihrem Verhältniss zu dem Leben ganzer Völker etc. Erlang. 1822. 8. a według pojęć Hegla rozwinął Józef Kremer: Fenomenologią ducha ludzkiego. Kraków. 1837. 8.

Zwolennikami filozofii Szkocekiej są: Jan Sniadecki i Michał Wiszniewski, z których pierwszy wydał: Filozofią umysłu ludzkiego (ob. Tom IV. pism jego) drugi: Bakona Metodę tłómaczenia natury. Kraków 1834. 8. i Charaktery rozumów ludzkich. Kraków. 1837. 8.

Najnowszém dziełem w przedmiocie filozofii, sięgającym za stanowisko systematu Hegla, przysłużył się Bronisław Ferdynand Trentowski były professor w Gymnazyum Szczucińskim pod

tytułem: *Grundlage der universellen Philosophie*. Carlsruhe und Freiberg. 1837. 8.

m) Tu należą: *Essais philosophiques sur l'homme, ses principaux rapports et sa destinée etc.* publiés par L. H. de Jacob. Halle, 1818. II. Voll. Nouv. ed. augmentée, Petersb. 1822.

n) Filozofia krytyczna wykładana była w Collegium u S. Pawła w Brazylji. Ob. Zschocke's wöchentl. Unterhaltungsblätter. Aarau, 1824. 3. Zesz.

Z A M K N I Ę C I E.

§ 421.

Jakkolwiek przeciwne sobie kierunki filozoficznego rozumu, jakie w nowszych czasach spostrzegamy, zdawały się wszelkie filozofowanie czynić wzgardliwém i niweczyć wszelkie spodziewanie wzniesienia, przez dążność rozumową, systematu pewnego poznania z zasad, jakkolwiek samo postępowanie krytyczne, przez wymiar i oznaczenie granic władzy poznania, niemogło wstrzymać śmiałego polotu ducha spekulacyi i osłabić napaści sceptycyzmu i raczej nadawało im nowy pociąg, nową ośnowę i poważniejszy charakter, przecież usiłowania te ożywiać powinna nadzieja, iż filozofujący rozum wcześniej lub później dojdzie do prawdziwego poznania siebie, iż prawdziwa methoda filozofowania coraz więcej się rozwinie, i że przy pomocy nabytego doświadczenia, dadzą się uniknąć te przepaści, nad którymi wcześnieji drżeli filozofowie. Przyjdzie czas, w którym te nawet rodzaje filozofowania, które nam się dziś zboczeniami być zdają, uznane będą za konieczne warunki prawdziwej kultury rozumu i nieskażonej mądrości.

TABLICA CHRONOLOGICZNA

HISTORYI FILOZOFII.

Rok przed Chr.	Rok Zat. Rzymu	Olympiady.	
640	114	35,1	Ur. Thales podług Apollodora.
638	116	35,3	Ur. Solon.
629	125	38	Ur. Thales podług Meinersa.
611	143	42,2	Ur. Anaximander.
608	146	43,1	Ur. Pythagoras podług Larchera.
598	156	45,3	Ustawodawstwo Solona. Około tego czasu ur. Pherecydes.
597	157	45,4	Thales przepowiada zaćmienie słońca.
584	170	49	Ur. Pythagoras podług Meinersa.
561	193	55,1	Solon umiera.
557	197	56	Anaximenes słynie.
548	206	58,1	Thales umiera.
547	207	58,2	Anaximander umiera.
543	211	59,2	Thales umiera podług innych. Pherecydes.
540	214	60	Pythagoras zakłada szkołę w Krotonie.
536	218	61	Xenophanes przybywa do Włoch.
504	250	69	Pythagoras umiera. — Parmenides.
500 albo	254	70,1	Ur. Anaxagoras, Philolaus i Zeno. Heraklit i Leucipp słynie.
498			Anaximenes um. Związek pythyjski zrywa się.
496	258	71,1	Ocellus Lucanus.
494	260	71,3	Ur. Demokrit.
490	264	72,3	Bitwa pod Marathonem.
489	265	72,4	Pythagoras umiera podług niektórych.
480	274	75,1	Bitwa pod Salamis.
470	284	77,3	Demokrit ur. podług Thrasylla.
469	285	77,4	Ur. Sokrates. Parmenides słynie.
460	294	80	Parmenides wraz z Zenonem przybywa z Elei do Athen.

Rok przed Chr.	Rok Zat. Rzymu.	Olympiady.	
460	294	80	Demokrit urodził się według Apollodora.
			Empedokles słynie według niektórych.
456	298	81	Anaxagoras przybywa do Athen. Archelaus.
450	304	82,3	Urodził się Xenophon.
444	310	84	Słynie Melissus.
			Gorgias pisze dzieło.
442	312	86	Protagoras i Prodikus, Empedokles słynie podług Diog. L.
432	322	87,1	Początek wojny peloponneckiej.
431	323	87,2	Anaxagoras został oskarżony.
430	324	87,3	Ur. Plato podług Corsiniego.
429	326	88,1	Anaxagoras umiera.
427	327	88,2	Gorgias przybył do Athen jako poseł.
			Diagoras z Melos słynie.
414	340	91,3	Ur. Diogenes z Sinopy.
407	347	93,2	Umiera Demokrit podług Eusebiusza.
404	350	94,1	Kritias przybywa ku końcu wojny pelopon- neckiej.
400	354	95,1	Sokrates umiera. Żyje Archytas.
			Sokratycy udają się do Megary. Euklides słynie.
389	365	97,4	Plato odbywa pierwszą podróż do Syrakuz.
384	370	99,1	Ur. Aristoteles.
			Ur. Pyrrho.
380	374	100	Antisthenes i Aristipp słyną.
		102	Aristoteles przybył do Athen. Eudoxus pythagorejczyk słynie.
364	390	104,1	Druga podróż Platona do Syrakuz.
361	393	104,4	Trzecia podróż Platona do Syrakuz.
360	394	105	Xenophon umiera.
356	398	106	Ur. Alexander W.
348	406	108,1	Plato umiera. Speusipp po nim następuje.
347	407	108,2	Aristoteles udaje się do Hermiasza.

Rok przed Chr.	Rok Zał. Rzymu.	Olympiady.	
343	411	109,2	Aristoteles zostaje nauczycielem Alexandra.
340	414	110,1	Słynie Diogenes i Krates, Cynicy, Pyrrho i Anaxarch. Zeno z Cittium urodził się.
339	415	110,2	Smierć Speusippa. Xenokrates poczyną nauczać.
337	417	110,4	Bitwa pod Chaeroneą i urodzenie Epikura.
336	418	111,1	Filip król Macedoński umiera, Alexander po nim następuje.
335	419	111,2	Aristoteles otwiera szkołę w Lyceum.
324	430	114,1	Smierć Dyogenesa Cynika.
323	431	114,2	Smierć Alexandra W. Ptolemaeus Lagi w Egypcie.
322	432	114,3	Aristoteles umiera. Następuje Theophrast.
320	434	115	Demetrius Phalerejski i Dikäarch z Messany słyną.
316	436	116,1	Urodził się Arcesilaus albo później.
314	440	116,3	Umiera Xenokrates, Polemo następuje.
313	441	116,4	Głośnym jest Theophrast. Krates.
305	449	118,3	Epikur otwiera szkołę w Athenach.
300	454	120,1	Słynie Stilpo i Theodor Atheusz; Zeno zakłada szkołę w Athenach. Diodor i Philo.
288	466	123,1	Pyrrho umiera.
286	468	123,3	Smierć Theophrasta i Pyrrhona około tego czasu. Następuje Strato.
285	469	123,4	Ptolemaeus Philadelphus, król Egiptu.
280	474	125,1	Narodzenie Chrysippa.
272	482	126,4	Słynie Timon.
270	484	127,2	Epikur umiera.
269	485	127,3	Strato umiera. Lyko następuje.
264	490	128,3	Smierć Zenona Stoika lub później.. Kleanth następcą.
260	494	130	Persaeus. Aristo z Chios. Herillus słynie.

Rok przed Chr.	Rok Zal. Rzymu	Olympiady	
241	513	134,1	Arcesilaus um. albo późniěj.
217	537	141,3	Carneades ur.
212	542	143	Zeno z Tarsu słynie.
208	546	144	Chrysipp um. podług Menage. Diogenes z Babylonu.
185	569	148,4	Panaetius ur.; podług innych późniěj.
155	590	156,3	Poselstwo Atheńczyków (Kritelausa, Carneadesa Stoika i Diogenesa z Babylonu) do Rzymu.
146	608	158,3	Grecya i Karthagina pod panow. rzyms. Antipater z Tarsu.
142	612	159,3	Macedonia prowincją Rzymską.
135	619	161,2	Posidonius ur.
129	625	162,4	Carneades um. Clitomachus po nim następuje.
115	639		Panaetius towarzyszy Scipio nowy Afrykańskiemu do Alexandryi.
107			
106	647	167,2	Cicero się urodził.
		170	Clitomachus um. Philo po nim nastąpił. Posidonius słynie.
84	666	171,1	Sulla zdobywa Atheny. Philo ucieka się do Rzymu. Antiochus.
85	667	171,2	Lucretius ur.; podług innych wcześniěj. Posidon um.
69	685	178	Antiochus um.
63	691	172,2	Judäa stała się prowincją Rzymską.
50		182,2	Posidonius um. Jason następcą. Lucretius um.
48		183,1	Cratipp Peripatetyk słynie.
44			
43	711	184,2	Cicero um.
30	724	187,3	Egipt zmieniony w prowincją Rzymską.
27	727	188,2	Augustus, Monarcha. Philo żydowin ur.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Rzymscy.	
1	August	Christus ur.
3		Seneca, Filozof, ur.
		Sextius Pythagorejczyk.
		Nicolaus z Damasc. i Xenarchus słyną.
		Athenodorus, Stoik.
14	Tiberius.	
15		Sotion.
33		Christus um.
34		Philo, Żydowin słynie.
37	Caligula.	Flav. Josephus ur.
41	Claudius.	
50		Plutarch z Chaeronei ur.
54	Nero.	
65		Seneca umiera.
66		Cornutus i Musonius wskazani na wygnanie.
69	Galba.	
	Otto.	
	Vitellins.	Apollonius z Tyany słynie.
70	Vespasianus.	Euphrates z Egiptu.
79	Titus Vespasianus.	
81		Musonius Rufus powraca z wy- gnania.
82	Domitian.	
89		Domitian wypędza Filozofów i i Matematyków z Rzymu. Ju- stin męczennik, ur.
94		
90		Epictet słynie.
95		Apollonius z Tyany umiera.
97	Nerva.	
99	Trajan.	Plutarchus słynie.
		Tacyt.
118	Hadrianus.	Gnosticy.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Rzymscy.	
120		Secundus z Athen. Plutarch umiera.
122		Euphrates, Stoik, umiera.
131		Galenus ur. Favorinus. Basilides, Gnostik.
134		Arrianus słynie.
138		Rabbi Akibha um.
139	Antonin pobożny.	Calvisius Taurus. Apollonius, Stoik. Basilides, Stoik.
160		Apulejus.
161	M. Aurel. Antonin.	Alcinous. Numenius.
165		Peregrinus, Cynik, i Justin mę- czennik um. Lucian.
170		Athenagoras. Tatianus. Attikus, Platonik. Bardesanes.
180	Commodus.	Maximus z Tyru. Antonin umiera. Irenäus. Rabbi Juda, Talmud.
185		Origenes ur.
193	Pertinax. Salvius.	Ammonius Saccas załada szko- łę.
	Julianus.	
	Septimius Severus.	Clemens z Alexandryi. Alexander z Aphrodisias.
200		Galen um.
205		Plotinus ur. Philostratus.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Rzymskie.	
212	Caracalla.	
218	Macrinus.	Clemens z Alexandryi um.
220	Antonin Heliogab.	Tertullian um.
222	Alexander Severus.	
232		Plotinus słucha Ammoniusa.
233		Porphyrus ur.
		Ulpian.
235	Maximin.	
238	Gordian.	
239	Gordian, syn.	
242		Plotin jedzie do Persyi.
243		Plotin przybywa do Rzymu.
244	Philipp.	
246		Amelius słucha Plotina.
250	Trajanus Decins.	
252	Trebonian.	
	Gallus i Vibius Hostilianus.	
252		Longin słynie.
253	Aemil. Valerianus.	Origenes um.
269	Flavius Claudius.	
270	Aurelianus.	Plotin um.
275		Longin zamordowany.
276	Flavius Tacitus.	
277	Aurel. Probus.	Manicheusze.
282	Aurelius Carus.	
284	Diocletian.	Arnobius.
304	Constantinus i Maximianus.	Porphyrus um.
306	Constantin wielki.	
321	Constantinus chrześć.	Jamblich słynie.
		Lactantius słynie.
326		Arnobius um.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Rzymscy.	
330		Lactantius um.
333		Jamblich um. Themistius.
337	Constantius i Con- stans.	
340		Eusebius, Biskup w Caesarei, um.
354		Augustinus ur.
355		Themistius naucza w Konstan- tinopolu.
360	Claudius Julianus.	Sallustius.
363	Jovianus.	
364	Valentinianus i Va- lens.	
379	Theodosius wielki.	
380		Eunapius.
384		Nemesius słynie. Didymus w Alexandryi. Hieronymus słynie.
391		Gregorius z Nazianzeny um.
394		Gregorius Nyssenus.
395	Arcadius i Honorius.	Podział Państwa Rzym- skiego.
398		Ambrosius um.
400		Nemesius um.
401		Plutarchus. Nestorius S. słynie.
	<i>Cesarze Greccy.</i>	
402	Arcadius.	
408	Theodosius II.	
409		Macrobius. Pelagius.
410		Synesius.
412		Proclus ur.
415		Hypatia um.
418		Pelagius został potępiony.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Greccy.	
430		Augustinus i Plutarchus, Nestor. syn umiera.
434		Syrianus słynie.
450	Marcianus.	Hierocles Olympiodorus słynie, Syrianus um.
457	Leo I.	
470		Claudianus Mamertinus słynie. Boethius ur.
474	Leo II. Zeno Isauricus.	Marcianus Capella słynie.
476	Koniec Cesarstwa Zachodniego.	
480		Salvianus. Cassiodor ur.
485		Proklus um. Ammonius Hermiae. Hierokles.
487		Aeneas z Gazy słynie.
490		Marinus um.
491	Anastasius.	Isidorus następnie po Marinusie.
518	Justinus I.	
526		Boethius święty.
527	Justinianus.	
529		Szkoły filozoficzne zostały zam- knięte w Athenach.
533		Damascius wraca z Platonikami z Persyi. Philopon. słynie.
539		Cassiodorus udaje się do kla- sztoru.
549		Damascius i Simplicius słyną.
563	Justinianus II.	
575	Tiberius II.	Cassiodorus um.
582	Mauritius.	
602	Phocas.	
604		Grzegorz wielki um.
610	Heraclius.	
622		Muhammeda ucieczka.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Greccy.	
636		Isidorus Hispalensis umarł.
641	Constant. III. i IV.	Johannes Philoponus umarł.
	Constans II.	
668	Constantinus V.	
673		Beda Venerabilis ur.
685	Justinus II.	
694	Leontius.	
698	Tiberius III.	
711	Philippicus.	
713	Anastasius II.	
716	Theodosius III.	
717	Leo III. Isauricus.	
735		Beda um.
736		Alcuin ur.
741	Constantinus VI.	
753	(Al Mansur, Kalif.)	
754		Johannes Damascenus umarł.
776		Rhabanus Maurus ur.
796	Irene.	
	<i>Cesarze Niemieccy.</i>	
800	Karol Wielki. (współczesny mu Ha- run al Raschid.)	Alkendi się wslawia.
804		Alcuin um.
814	Ludwik Pobożny.	
840	Lotharusz.	
855	Ludwik II.	
856		Rhabanus um.
875	Karol Łysy.	
		Jan Scotus Erigena przybywa do Francyi.
877	Ludwik III.	
879		Alfred Wielki w Anglii.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemiec.	
880	Karol Otyły.	
886		Erigena um.
887	Arnulph.	
891		Photius um.
899	Ludwik IV.	
912	Konrad.	
919	Henryk Ptasznik.	
937	Otto Wielki.	
954		Alfarabi um.
974	Otto II.	
980		Avicenna ur.
987	Otto III.	
999		Gerbert, Papież Sylvester II.
1002	Henryk II.	
1003		Sylvester II. um.
1020		Mich. Const. Psellus ur.
1025	Konrad II.	
1034		Anselm ur.
1036		Avicenna um.
1039	Henryk III.	
1042		Lanfranc wstępuje do klasztoru Bec
1055		Hildebert z Lavardinu ur.
1056	Henryk IV.	
1060		Anselm został przeorem w klasztorze Bec.
1072		Piotr Damianus um. Algazel ur.
1079		Abälard ur.
1088		Berengarius z Tours um.
1089		Lanfranc, Arcybiskup Canterb. umarł.
1091		Bernard z Clairveaux ur.
1092		Roscellina odszczepieństwo potępiono w Soissons.
1096		Hugo od St. Victora ur.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1100		Psellus um. albo później. Eustratius z Nicaei.
1107	Henryk V.	
1109		Anselm, Arcyb. Canterb. um. Al-Ghasali um. w Bagdadzie po- dług Hammera.
1114		Alanus z Ryssel ur.
1117		Anselm z Laon um.
1118		Abälard naucza w Paryżu.
1120		Abälard, Mnich w St. Denis. Wilhelm z Champeaux Biskup w Chalons um.
1126	Lothariusz.	
1134		Hildebert um.
1138	Konrad III.	
1139		Moses Maimonides ur.
1140		Hugo od St. Victora um.
1141		Gilbertus Porretanus został Bisk. w Poitou.
1142		Abälard um.
1146		Synod w Paryżu i w Rheims na Gilberta Porretana.
1150		Lombardus pisze swe Sententiae. Wilhelm z Conches um. Robert Pulleyn um.
1153	Fryderyk Rudobrody.	
1154		Bernard z Clairveaux um.
1154		Gilbertus Porretanus um.
1164		Petrus Lombardus i Hugo z Amiens um.
1173		Richard od St. Victora i Robert z Melun um.
1180		Jan z Salisbury um. Walther od St. Victora.
1190	Henryk VI.	

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1191		Thophail um.
1193		Albert Wielki ur. podług nie- których.
1198	Otto IV.	
1203		Alanus z Ryssel um.
1205		Moses Maimonides i Piotr z Poi- tiers um.
		Albert Wielki ur. podług in- nych.
1206		Piotr z Poitou i Averroes um.
1209		David z Dinanto, Amalryk z Be- ne um.
1214		Roger Baco ur.
1217		Averroes um. podług niektórych; Michał Scotus w Toledo.
1218	Fryderyk II.	
1221		Bonaventura ur.
1224		Thom. z Aquinu ur.
1234		Raym. Lullus ur.
1236		Albert Wielki, Dokt. Theolo- gii w Paryżu.
1245		Alexander z Hales um.
1247		Thomas z Aquinu przybył do Pa- ryża. Aegidius Col. ur.
1248		Wilhelm z Auvergne (Arvernus) Bisk. Paryzki um.
		Thomas z Aqu. zaczyna wykład Lombarda.
1250		Piotr z Apono ur.
1251	Ronrad IV.	
1252		Założenie Sorbonny.
1253		Robert Grosseteste um.
1254		Niceph. Blemmydas słynie Jerzy Aneponymus.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1256		Thomas z Aquinu został Dokto- rem Theologii.
1264		Wincenty z Beauvais (Bellovacen- sis) um.
1273	Rudolf I.	
1274		Thomas z Aquinu um. Bonaventura um.
1275		Jan Duns Scotus i Walther Burleigh ur.
1277		Jan XXI. (Petr. Hisp.) um.
1280		Albert Wielki um.
1292	Adolf z Nassau.	Roger Baco um. podług Wooda.
1293		Henryk z Gent um.
1294		Roger Baco um. podług niektó- rych.
1298	Albert I.	
1300		Richard z Middleton um.
1308		Jan Duns Scotus um.
1309	Henryk VII.	
1310		Georgius Pachymeres umiera o- koło tego czasu.
1312		Arnoldus de Villa Nova um.
1314	Ludwik V.	
1315		Raymundus Lullus um. Franc. Mayron ustanawia Actus Sorbonicos.
1316		Aegidius Colonna um. Ant. An- dreae.
		Piotr z Apono um.
1322		Spór Ocea ma z Papieżem.
1323		Hervay (Hervaeus Natalis) um.
1325		Franc. Mayron um.
1330		Occam udaje się do Cesarza Lu- dwika.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemiec	
1332		Wilhelm Durand od St. Pourçain um. Theodor Metochita um.
1337		Walther Burleigh um.
1343		Occam um.
1346	Karol IV.	
1347		Occam um. podług innych.
1349		Thomas z Bradwardina i Robert Holkot um.
1350		Piotr d'Ailly ur.
1357		Thomas z Strasburgu um.
1358		Jan Buridan żyje jeszcze. Grze- górz z Arimini um.
1361		J. Tauler um.
1363		Jan Gerson ur.
1374		Petrarcha um.
1379	Wacław.	
1380		Nic. Oramus albo Oresmius um.
1382		Thomas a Kempis ur.
1395		Bessarion i Jer. z Trapezuntu ur.
1396		Marsilius z Inghen um.
1397		Henryk z Hessen um.
1400	Rupert.	
1401		Mikołaj Cusanus ur.
1408		Laurentius Valla ur.
1410	Zygmunt.	Mateusz z Krakowa um.
1415		Emanuel Chrysoloras um.
1419		Jan Wessel Gansfort ur.
1425		Piotr d'Ailly um.
1429		Jan Gerson um.
1430		Theodor z Gazy we Włoszech.
1433		Marsilius Ficinus ur.
1436		Raymund z Sabunde naucza w Toulouzie.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemiec.	
1438	Albert II.	Jerzy Gemistbus Pletho i Bessarion przybywają do Florencyi.
1440	Fryderyk III.	Wynalezienie sztuki drukarskiej. Założenie akademii Platońskiej w Florencyi.
1443		Mikołaj z Clemange ur.
1453	Zdobycie Konstantyn.	Rudolf Agricola ur.
1455		Mikołaj V. um. Reuchlin ur.
1457		Laurentius Valla um.
1462		Piotr Pomponatius ur.
1463		J. Pico z Miranduli ur.
1464		Jerzy Scholarius Gennadius i Mikołaj Cusanus, podobnież.
		Cosmus Medyceusz i Pius II. um.
1467		Erasmus ur.
1471		Thomas a Kempis um.
1472		Bessarion um.
1473		Prześladowanie Nominalistów w Paryżu. Augustin. Niphus urodz.
1478		Theodor Gaza um.
1480		Th. More ur.
1481		Franciszek Philelphus um.
1483		Paweł Jovius ur.
1484		Jul. Caes. Scaliger ur.
1485		Rudolf Agricola um.
1486		Jan Argyropulus i Jerzy z Trapezuntu um. podług niektórych.
		Agrippa z Nettesheim ur.
1489		Jan Wessel um.
1492		Lorenzo Medyceusz um, Ludw. Vives ur.
1493	Maximilian I.	Odkrycie Ameryki.

Rok po Nar. Ghr.	Cesarze Niemieccy.	
		Hermolaus Barbarus um.
		Theophrastus Paracelsus ur.
1494		Jan Pico Mirandula i Angelus Politianus um.
1495		Gabr. Biel um.
1497		Melauchthon ur.
1499		Marsilius Ficinus um.
1500		Dominik z Flandryi um.
1501		Hieron. Cardanus ur.
1508		Bernardyn Telesius ur.
1509		Andrzej Caesalpinus ur.
1512		Alexander Achillinus um.
1515		Piotr Ramus ur. Macchiavell sły- nie.
1517	Początek Reformacyi.	
1520	Karol V.	Franc. Piccolomini ur.
1522		Jan Reuchlin um.
1525		Piotr Pomponatius, Laz. Bonami- cus um. Francisz. Zorzi sły- nie.
1527		Nicolo Macchiavelli um.
1529		Francisz. Patritius ur.
1532		Antonius Zimara um. Jac. Zaba- rella ur.
1533		J. Franc. Pico Mirandula zamor- dowany. Mikołaj Leonicus um. Wal. Weigel i Montaigne ur.
1535		H. Corn. Agrippa um. Th. More ściety.
1536		Erasmus um.
		Franc. G. Zorzi um.
1737		Jakób Faber um.
1540		Marius Nizolius i Lud. Vives um. Jezuici.

Rok po Nar. Chr	Cesarze Niemiec	
1541		Theophrast. Paracelsus um. Char- ron ur.
1542		Gasp. Contarini um.
1543		Kopernik um.
1546		Augustyn Niphus um.
1547		Jac. Sadolet um. Mik. Taurellus i Justus Lipsius ur.
1551		M. Ant. Majoraggius um.
1552		Paweł Jovius um. Caesar Cremo- ninus ur.
1555		Szym. Porta um.
1558	Ferdynand I.	Jul. Caesar Scaliger um.
1560		Fil. Melanchthon um.
1561		Franc. Baco ur.
1562		Ant. Talaeus um. Fr. Sanchez urodz.
1564	Maximilian II.	
1568		Thom. Campanella ur.
1569		Monlorius słynie.
1572		Piotr Ramus um. Dan. Sennert ur. J. Sepulveda um.
1574		Rob. Fludd ur.
1575		Jak. Böhm ur.
1576	Rudolf II	Hieronym Cardanus um.
1577		Jan Chrz. v. Helmont ur.
1578		Berigard ur. Alex. Piccolomini um.
1580		Giord. Bruno opuszcza Włochy.
1581		Herbert z Cherbury ur.
1583		Grotius ur.
1586		Jakób Schegk um. Luc. Vanini i le Vayer ur.
1588		Bernard. Telesius um. Thomasz Hobbes ur. W. Weigel um.
1589		Jak. Zabarella um.

Rok po Nar.Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1592		Michel de Montagne um. Gas- sendi (Berigard?) i Comenius ur.
1596		R. Descartes ur. Jan Bodi- nus um.
1597		Franc. Patritius um.
1600		Giord. Bruno spalony.
1603		Pierre Charron i Andrzej Caesal- pin um.
1604		Franc. Piccolomini um.
1606		Mik. Taurellus i Justus Lipsius um.
1614	Maciej.	Mart. Schoock. ur.
1617		Fr. Suarez um.
1618		Fr. Merc. v. Helmont ur.
1619	Ferdynand II.	L. Vanini spalony.
1621		John Barclay um.
1623		Blaise Pascal ur.
1624		Jakób. Böhm um.
1625		Clauberg, Geulinx i Wittich ur.
1626		Franc. Baco um.
1628		Rud. Goclenius um.
1630		Huet ur.
		Caesar Cremoninus um.
1632		Franc. Sanchez um.
		Benedykt Spinoza, John Locke, Sylv. Regis, Sam. Pufendorf i Rich. Cumberland ur.
1634		B. Becker ur.
1637	Ferdynand III.	Dan. Sennert i Rob. Fludd um.
1638		Mik. Malebranche ur.
1639		Thom. Campanella um.
1642		Galilei um. Newton ur.
1644		Jan Chrz. v. Helmont um.
1645		Grotius um.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1646		Leibnitz i Piotr Poiret ur.
1647		Bayle ur.
1648		Herbert z Cherbury i Mersenne umart.
1649		Scioppius um.
1650		Descartes um.
1651		W. Tschirnhausen ur.
1654		Jan Selden um.
1655		Gassendi um. Chr. Thomasius urodz.
1657	Leopold I.	
1659		Adr. Heerebord um. Wollaston urodził się.
1662		Blaise Pascal um.
1663		Berigard um.
1665		Jan Clauberg i Mart. Schoock umart.
1666		Jean de Silhon um.
1669		Geulinx i Jan Coccejus um.
1670		Sorbiere um.
1671		Comenius umart. Ant. Hrabia Shaftesbury ur.
1672		le Vayer um.
1675		Sam. Clarke ur.
1676		M. z Kronland i Voetius um.
1677		Benedykt Spinoza um. Th. Gale, Fr. Glisson i Har- rington um.
1679		Chr. Wolf ur. Hieron. Hirn- haym i Hobbes um.
1680		Jozef Glanvill i Fr. Rochefou- cauld um.
1684		Berkeley ur. Jac. Thomasius um.
1685		Lamb. Velthuysen um.

Rok po Nar. Ghr.	Cesarze Niemieccy.	
1687		Henr. More i Wittich um.
1688		Cudworth i Parker um.
1694		Ant. Arnould i Sam. Pufendorf um.
		Fr. Hutcheson i Voltaire ur.
1695		Nicole um.
1698		Balth. Bekker i Jan Pordage um.
1699		Fr. Merc. van Helmont um.
1704		John Locke i Bossuet um.
1705	Jozef I.	John Ray um.
1706		Bayle um.
1707		Sylv. Regis um.
1708		Tschirnhausen i Jacquelot um.
1711		Hume ur.
1712		Crusius i Rousseau ur.
1713	Karol VI.	Ant. Hrabia Shaftesbury um.
1715		Malebranche um.
		Condillac i Helvetius ur.
		Gellert ur.
1716		Leibnitz um.
1718		M. Ang. Fardella, Roëll i Ger- hard um.
1719		Piotr Poirer i Rich. Cumber- land um.
1720		Bonnet ur.
1721		Huet um.
1722		Boulainvilliers um.
1723		Ad. Smith ur.
1724		Wollaston um. Kant ur.
1727		Newton um.
		Ruard Andala um.
1728		Chr. Thomasius i Thümmig um.
1729		Sam. Clarke, Collins, Gundling i Franc. Buddeus um.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1731		And. Rüdiger um.
1733		Jan Priestley ur. Mandeville um.
1735		W. Derham um.
1736		Le Clerc (Clericus) nm.
1740	Karol VII.	
1742		Garve ur.
1743		Jacobi ur.
1744		Batt. Vico i Joach. Lange um. Platner ur.
1745	Franc. I.	
1747		Franc. Hutcheson. um.
1748		de Crousaz i Bourlamaqui um.
1750		Bilfinger um.
1751		de la Mettrie um.
1752		Hansch um.
1754		Berkeley i Chr. Wolf um.
1755		Montesquieu um.
1756		Achenwall ^r um.
1757		Daw. Hartley um.
1758		K. Reinhold ur.
1759		Maupertuis um.
1762		Alex. Baumgarten um. Fichte ur.
1765	Jozef II.	
1766		Herm. Sam. Reimarus um.
1769		Thom. Abbt i Gottsched um.
1770		Gellert um.
1771		Winkler, d'Argens i Formey um. Krug i Hegel ur.
1772		Helvetius um.
1774		Jan Ulr. Cramer um.
1775		Quesnay um.
1776		Crusius i Walch um. Schel- ling ur.
		Hume i Ickstadt um.

Rok po Nar. Chr.	Cesarze Niemieccy	
1777		Meier i Lambert um.
1778		Rousseau i Voltaire um.
1779		Sulzer um.
1780		Condillac i Batteux um.
1781		Ernesti i Lessing um.
1782		Henry Home i Iselin um.
1783		d'Alembert um.
1784		Diderot um.
1785		Baumeister i de Mably um.
1786		Mendelssohn um.
1788		Hamann i Filangieri um.
1790	Leopold II.	Ad. Smith, Franc. Hemsterhuis, Basedow i Ploucquet um.
1791		Rich. Price, Daries i Nettel- bladt um.
1792	Franciszek II.	
1793		Bonnet, Moritz i Beccaria um.
1796		Th. Reid um.
1798		Garve um.
1800		Sal. Maimon um.
1801		Heydenreich i Irwing um.
1802		Engel. um.
1803		J, Beattie i Herder um.
1804		Kant. Joz. Priestley i St. Mar- tin um.
1806		Tiedemann um.
1808		Bardili um.
1809		J. A. Eberhard, Steinhart i Th. Payne um.
1812		K. Ch. E. Schmid um.
1813		Jo. A. H. Ulrich um.
1814		Fichte um.
1816		Ferguson um.
1817		Dalberg um.
1818		Platner i Campe um.

Rok po Nar.Chr.	Cesarze Niemieccy.	
1819		Jacobi i Solger um.
1820		Wyttenbach i Klein um.
1821		Feder i Buhle um.
1823		Reinhold i Maass um.
1826		Weiller um.
1827		Hoffbauer um.
1828		Stewart i Bouterwek um.
1831		Hegel um.
1833		Krause um.
1835		Schleiermacher um.
1836		Suabedissen um.

SPIS ALFABETYCZNY

FILOZOFÓW I AUTORÓW PRZYTOCZONYCH W DZIELE.

Liczby oznaczają paragrafy.

A.

Abbt T. 364.
Abergon F. E. 266.
Abicht J. H. 38. 389. 405, 6.
Abulfeda 255.
Achenwall G. 361.
Achillinus Al. 291.
Acontius J. 282.
Adami R. 72.
Adelung J. Ch. 37.
Adrastus z Aphrodis. 183.
Aedesia 218.
Aedesius 218.
Aedesius de Colonna 264, 7.
Aeneas z Gazy 218, 26.
Aenesidem z Gnossu 186.
Aeschines 118.
Africanus J. L. 255.
Agnellus Scipio 132.
Agricola Rud. 281, 2.
Agrippa 188.
Akibha Rabbi 198.
Alanus z Ryssel 251.
Albert Wielki 262.
Alberti Val. 324, 36.
Albinus 185.
Alcmeon z Krotony 95.
Alcuin 234, 44.
Alefeld J. L. 110.
d'Alembert (J. le Rond) 375.
Alexander Aegeus 183.
Alexander z Hales 261.
Alexander W. 172.
Alexinus 126.
Alison 373.
Alix J. A. F. 419.

Al Mamum 255.
Al Mansur 255.
Amalrik 253.
Amelius ob. Gentilianus 215.
Ammon E. W. P. 225.
Ammonius z Alexandr. 183.
Ammonius Hermiae 202, 21.
Anaxagoras 107.
Anaxarch z Abd. 105.
Anaxilaus z Laryssy 184.
Anaximander 86.
Anaximenes 87.
Ancillon 38. 143. 334, 57, 74.
409.
Andala R. 337.
Anderson W. 38.
Andreae Ant. 268.
Andronik z Rhodu 183.
Aneponymus 141. 254.
Annaeus Cornutus 182.
Anniceris z Cyreny 123.
Anquetil du Perron 67. 70.
Anselm z Canterb. 247.
Antioch z Ascal. 169.
Antipater z Tarsu 158.
Antisthenes z Athen 118, 9.
Antonius M. A. 182.
Apinus J. Ph. 182.
Apollodor 157.
Apollonius z Tyany 184.
Apulejus Luc. 185.
Aquilianus Scipio 82.
Arada J. 266.
Arcelaus z Philotane 166.
Archelaus 108.
Archytas z Tarentu 95.
Aresas 95.

- Arete 121.
 Argyropulus Jan 281.
 Aristaeus z Krot. 95.
 Aristaeas 196.
 Aristipp z Cyreny 118, 21.
 — Metrodidactus 121.
 Aristo z Ceos 150, 8.
 Aristobul 196.
 Aristoteles 139.
 Aristoxenus z Tarentu 150.
 Arnauld Ant. 337.
 Arnobius 225.
 Arnold de Villanova 269.
 Arrhenius Jan 124.
 Arrianus z Nikom. 182.
 Arsberger Chr. 75.
 Asclepigenia 221.
 Ast Fryd. 37. 75. 80. 129. 404.
 Athenagoras 226.
 Athenodor 182.
 Aufschläger J. E. 115.
 Augustinus Aur. 226, 32.
 Aurispa J. 281.
 Averroes 258.
 Avicenna 257.
 Azaïs 419.

 B.
 Baader Fr. 388. 404.
 Bach Nic. 182.
 Bachmann Andr. 140.
 — K. F. 1. 20. 38. 41. 404.
 Baco Franc. 296. 316.
 — Roger 269.
 Baguet 158.
 Baier T. D. 74. 331.
 Baillet 333.
 Bake J. 158.
 Baldinotti C. 420.
 Baltus 226.
 Barbeyrac J. 38. 231.
 Bardesanes 199.
 Bardili Ch. G. 38. 406.
 Barente 375.
 Barkhusius J. M. 120.
 Barlaam 281.
 Baro Bonav. 266.
 Barthelemy J. J. 75.
 Basedow J. B. 377.
 Basilides 157, 82, 99.
 Basso S. 143. 323.
 Batteux K. 38. 107, 21, 54. 374.
 Baumeister F. Chr. 358, 69.
 Baumgarten J. S. 316, 60, 4.
 369.
 Baumgarten-Crusius L. F. O. 177.
 235, 49, 66. 404.
 Baur L. C. 66.
 Bayle P. 37, 352.
 Beattie J. 372.
 Beausobre 199. 377.
 Beccaria C. B. 420.
 Beck Chr. D. 172.
 — Jak. Zyg. 389, 92.
 Becker Balt. 333, 7.
 Beenius Jan. 164.
 Bellermand J. J. 74. 196.
 Bendavid Łaz. 73. 389.
 Bendtsen Ben. 164.
 Beneke F. E. 417.
 Ben Johai. S. 198.
 Bentham Jer. 418.
 Bentley Rich. 88.
 Berard 419.
 Berchetti 38.
 Berengar 246.
 Berg F. 404, 6.
 Berger Im. 38. 417.
 Bergier 374.
 Berigard (Guillermet de) 323.
 Berington J. 250.
 Berkeley Jerzy 349.
 Bern F. 94.
 Bernard z Clairveaux 252.
 — de Rubeis 264.
 Bernardi J. Chr. 129.
 Bernier 323.
 Beroald Fil. 281.
 Berosus 71.
 Bessarion (Kardyn.) 281.

- Beuchus F. 293.
 Biberg N. F. 163. 420.
 Biel F. 273.
 — H. W. 273.
 Bielke J. A. F. 38. 156.
 Bilfinger Jerzy B. 69. 357, 8,
 60, 69.
 Binder Ch. 243.
 Bion z Boryst. 122.
 Biran (Maine de) 419.
 Blasche 404.
 Blemmydas Niceph. 141. 254.
 Blessig J. L. 38. 73.
 Boceacio J. 281.
 Bockshammer G. F. 417.
 Böckh Aug. 92. 95. 118. 129. 135.
 Bodin Jan 295.
 Bodmer W. R. 374.
 Boëthie (La) 304.
 Boëthius D. 1. 26. 114. 173. 226.
 234.
 Böhm J. 330.
 Böhme Ch. F. 398.
 Boileau J. 182.
 Boivin J. G. 266. 281.
 Bonald 419.
 Bonamy P. N. 106.
 Bonaventura 263.
 Bronitius J. 103.
 Bonnet Kar. 374.
 Bonstetten Ch. V. 419.
 Born F. G. 388, 9.
 Bornträger J. C. F. *ibid.*
 Börner Fr. 281.
 Borowski 381.
 Bosch (van) 389.
 Bothe G. H. 75.
 Böttiger C. A. *ibid.*
 Boulainvilliers 338.
 Boumann Lud. *ibid.*
 Burlamaqui J. J. 375.
 Bouterweck Fr. 82. 200. 381, 89.
 405.
 Boyer Magr. d'Argens J. Chrz.
 352.
 Brandis Chr. Aug. 1. 91. 97.
 114, 39.
 Brastberger G. U. 388.
 Bredenburg J. 340.
 Breithaupt Chr. 334.
 Bremer G. 151.
 Breyer J. F. 388.
 Briegleb J. Ch. 180.
 Briso 126.
 Brodersen R. 124.
 Bromley T. 342.
 Brown Tom. 418.
 Brucker J. 37, 8. 91. 99. 124,
 32, 50, 61,
 Brückner J. A. 389.
 Brumbey K. W. 113.
 Bruno Jord. 293, 8.
 — Leonard 281.
 Bucher A. 180.
 Buchner God. 158.
 — S. F. 38.
 — A. 404.
 Buddeus J. F. 37, 8. 73, 6. 89.
 94. 158, 63, 82, 361, 76.
 Bugerel 323.
 Buhle J. Bogum. 37, 8. 97.
 139. 221, 55. 389.
 Bulaeus C. E. 243.
 Bulagoras 95.
 Buonafede Ap. 37, 8. 420.
 Buridan Jan 273.
 Burigny 38. 182, 84. 219.
 Burke 373.
 Burleigh W. 268, 72.
 Bursius Ad. 180.
 Büsching F. A. 37.
 Busse 387.
 Buttmann Fil. 73.
 Buttstedt J. A. 132.
 C.
 Cabanis J. G. 419.
 Calker F. 414.
 Calvisius Taurus 185.
 Camerarius J. 292.

- Campanella T. 318.
 Campe J. H. 378.
 Canaye 85,6.
 Canz J. G. 369.
 Capella Marc. 234.
 Carbo a Costaciaro L. 264.
 Cardanus Hier. 289.
 Carganico R. A. 416.
 Carlowsky Zyg. 420.
 Carneades z Cyr. 168.
 Carpzov J. B. 158.
 Carns F. A. 1. 20. 32, 8. 107.
 Cassiodor 234.
 Cassmann O. 293.
 Cavellus H. 266.
 Castillon (De la) 374.
 Cebes 118.
 Ceillier 231.
 Celsius Olaj. 255.
 Cerdo 199.
 Cerinthus ibid.
 Cesalpin And. 291.
 Chaeremon 182.
 Chalcondylas Dem. 281.
 Charleton Gualt. 155.
 Charondas 76.
 Charpentier v. Carpentarius 113,
 40, 1, 3. 293.
 Charron P. 304.
 Chateaubriand 419.
 Cherbury (Edw. Herbert z.) 328.
 Chiocci 296.
 Chladenius J. M. 249.
 Christ J. F. 295.
 Chrysanthius 218.
 Chrysoloras Em. 281.
 Chrysypus 158.
 Cicero 38. 180.
 Clarke John 348, 9.
 — Sam. 349.
 Clauberg J. 337.
 Claudianus 218.
 Claudius M. 378.
 Clausen H. M. 226.
 Clemens z Alexandr. ibid.
 Clerc (Jan le) 88. 344, 6.
 Clerselier Cl. 337.
 Clinias 95.
 Clinomachus 126.
 Clodius Ch. A. 409.
 Cludius H. H. 158.
 Coccejus J. 337, 61.
 Colerus J. 338.
 Collier 349.
 Collins A. ibid.
 Colmar J. 164.
 Colotes 157.
 Comenius J. A. 331.
 Conches (Wilh. de) 251.
 Condillac Stef. Bon. 374.
 Condorcet 374, 5.
 Confucyusz 69.
 Conring Herm. 139. 243.
 Contarenus Rasp. 291.
 Conz C. Fil. 38. 182.
 Cooper J. Gilb. 113.
 — Lord Shaftesbury Ant.
 Aschl. 346, 8.
 Cottae 38.
 Cousin Vict. 419.
 Coutures (Des) 154.
 Coward Wil. 349.
 Craig J. 418.
 Cramer J. U. 369.
 Crassotius J. 139.
 Cratipp z Mityl. 183.
 Crellius Ch. Aug. 182.
 — L. Ch. 119.
 Cremoninus C. 291.
 Crenius T. 318.
 Crescens z Magalop. 182.
 Cresollius L. 109.
 Creutzer G. F. 38. 66. 75.
 Crevier J. B. L. 243.
 Crisper 266.
 Crispinus Milo. 246.
 St Croix 67. 200.
 Cromaziano A. 37, 8.
 Crousaz J. P. 124. 352, 65, 6.
 Crusius Ch. A. 365, 7.

Cudworth R. 37. 342.
 Cufaeler Abr. 340.
 Cumberland Rich. 348.
 Cuper Fr. 340.
 Cusanus Mik. 285.
 Custerer J. 269.
 Cyprianus E. S. 318.
 Czolbe J. J. 182.

D.

Dacier 88.
 Dalberg K. T. A. M. 378.
 Damascius z Damas. 221.
 Damianus P. 246.
 Damiron M. Ph. 419.
 Dammann J. F. 132.
 Daniel G. 336.
 Dankeg E. A. 163.
 Dante Alghieri 281.
 Daries J. G. 38. 365, 7.
 David z Dinanto 253.
 Degerando J. M. 37. 419.
 Delbrück J. F. 75. 113, 29. 389.
 — J. G. 147.
 Demetrius Phaleryjski 150.
 Demokryt z Abdery 105.
 Demonax z Cypru 182.
 Denon 72.
 Derham W. 349.
 Des Cartes (Réné) 333.
 Desiderius Er. 282.
 Deslandes A. F. B. 37.
 Deuxipp 218.
 Deycks F. 125.
 Diagoras z Melos. 105, 10.
 Diderot D. 375.
 Dietz J. Ch. F. 388, 9.
 — H. F. 338.
 Dikaearch z Mess. 150.
 Diodor z Tyru ibid.
 — Kronus 126.
 Diogenes z Apollonii 108.
 — z Babylon 158.
 — z Seleucyi 157.
 — z Smyrny 105.

— z Synopy 120.
 — z Tarsu 157.
 Dion z Prusyi 182.
 Dionysius 157.
 Dionysius Areopagita 235.
 Dissen L. 115.
 Dittelmaier J. A. 200.
 Dixmerie (De la) 303.
 Dodwell Nic. 150.
 — Henr. 74. 88. 349.
 Doederlin Ch. Alb. 85.
 Dominik z Handryi 264.
 Dornfeld J. J. 163.
 Dorotheus z Cittium 158.
 Dowgird A. 420.
 Dows Al. 67.
 Drechsler J. M. 348.
 Dresig S. F. 113.
 Drews G. 38.
 Droste-Hülshoff Kl. A. 147.
 Droz J. H. 419.
 Duboc Ed. 391.
 Duker P. G. 75.
 Dupin 273.
 Duns Scotus Jan 266.
 Durand de St Pourçain W. 270.
 Dürrius J. C. 76. 139.

E.

Eadmer 247.
 Eberhard J. A. 19. 37. 130. 222.
 377, 88.
 Eberstein W. L. G. 38. 243, 90.
 Eccard J. G. 354.
 Ecphantus z Syrak. 95.
 Edwards E. 115.
 Eichhoff. T. L. 103.
 Eilers G. 107.
 Eilschov F. Ch. 88.
 Eisenmenger 198.
 Eisner Ch. G. 75.
 Elmacinus G. 255.
 Empedokles z Agrypon. 106.
 Enfield. W. 37.
 Engel J. J. 38. 135. 378.

Engelcke H. A. 323.
 Engelhardt J. G. V. 235, 75.
 England J. 38.
 Epicharm z Cos 95.
 Epiktet 182.
 Epikur z Gargettu 151.
 Epimenides z Kreta 75.
 Erdmann J. E. 38.
 Ernesti J. H. M. 37. 369.
 Erskine 70.
 Eschenbach J. Ch. 349.
 Eschenburg F. J. 378.
 Eschenmajer C. A. 404, 15.
 Eubulides z Miletu 126.
 Eudemos z Rhodu 150.
 Eudoxus z Knidos 95.
 Eubemerus 122.
 Euklides z Megary 118, 25.
 Eunapius z Sardes 218.
 Euphantus 126.
 Euphranor z Seleuc. 186.
 Euphrates z Alex. 182.
 Eurytus z Krotony 95.
 Eusebius z Mende 218.
 Eustathius ibid.
 Eustratius 254.
 Euthydem z Chios 110.
 Euxenus z Herakl. 184.
 Evander z Phocis 167.
 Ewald J. L. 222.
 Ewerbeck Ch. G. 38.

F.

Fabricius J. A. 38. 158, 97.
 — Fr. 293.
 — Ch. K. 256.
 Facciolati J. 180.
 Fähse T. 132.
 Falster Chr. 185.
 Fardella M. A. 341.
 Faustus J. 156.
 Favorinus z Arelas 185.
 Feder J. H. 377, 88.
 Fenelon 38. 338.
 Fenger F. 181.

Ferguson Ad. 373.
 Feuerlin J. G. 115. 292
 Feuerbach P. J. A. 389.
 Feustking J. H. 206.
 Fichte J. H. 38.
 — Jan Bogum. 393.
 Ficini Marsil. 135. Ob. Marsilius.
 Fick. 67.
 Filangieri R. 420.
 Fischer J. H. 164.
 Fischhaber G. C. F. 398. 404.
 Flatt J. F. 85. 388.
 Fludd. R. 330.
 Flügge Ch. W. 38. 387.
 Fonseca P. 265.
 Fontenelle 341.
 Forberg K. 398.
 Forellus Hem. 158.
 Forge (Dela) L. 337.
 Formey 37. 352, 77.
 Forsmann Z. 185.
 Foss H. E. 110.
 Foucher Sim. 122, 66. 341, 43.
 Fourmont 122.
 Fraguier Cl. F. 75. 116.
 Francke F. J. Ch. 141.
 — D. G. S. 38. 338.
 Frank O. 67.
 Franzen A. W. 38.
 Freigius T. 293.
 Freitag J. 323.
 Fremling M. 115, 80.
 Frerichs J. H. F. 250.
 Frier J. J. 132.
 Fries Jak. 37. 389, 98, 414.
 Frischlin Mik. 293.
 Fryderyk W. Król Prus. 377.
 Fülleborn J. G. 21, 8. 37, 8. 98,
 200. 318.
 Fürstenau 388.

G.

Gabler K. 416.
 Gadolin G. 57.
 Gale T. 342.

- Galenus Kl. 185, 92.
 Galupi P. 420.
 Garat 419.
 Garnier 114, 30.
 Garve Chr. 21. 38. 147. 377, 8,
 88.
 Gassendi P. 38. 139, 51. 323.
 Gattacker T. 158. 294.
 Gatterer Chr. 72.
 Gaubil 69.
 Gaudentius Paganin. 38. 140.
 Gaunilo 247.
 Gebauer G. Chr. 38.
 Geddes J. 129.
 Gedike F. 38. 180.
 Geer J. L. G. 116.
 Gehres Z. F. 287.
 Gellert Ch. Für. 377.
 Gelpke F. Ch. 182.
 Genovese A. 420.
 Gentilis Alp. 324.
 Georgius A. A. 68.
 Gerard 373.
 Gerbert 246.
 Gerhard E. 361.
 Gerlach G. W. 205. 404, 17.
 — J. D. 166.
 — G. B. 387.
 Gerling Ch. L. 101.
 Gerson J. 275.
 Gerstenberg H. W. 388.
 Gervaise 234, 50.
 Gesner J. M. 103, 13.
 Geuderus J. 105.
 Geulinx Arn. 337.
 Glafey's A. F. 38.
 Glanvill J. 343.
 Glisson F. 357.
 Glockner C. G. 185.
 Glycon z Troady 150.
 Gmeiner F. X. 37.
 Goelenius R. 129. 293.
 Goerenz J. A. 130.
 Goering A. 118.
 Görres J. 66. 404.
 Goess G. F. D. 1. 38.
 Goethals H. 265.
 Goettlingk Gw. 148.
 Gołuchowski J. 420.
 Gorgias z Leont. 109, 10.
 Gortydas 95.
 Gottleber J. Ch. 135.
 Gottsched J. Ch. 37. 362, 69.
 Govea Ant. 293.
 Grabbe Sam. 420.
 Gräffe J. F. Ch. 116, 26. 389.
 Graevell C. T. W. 417.
 Grand (le) Ant. 165. 333, 7.
 Gravessande Gw. J. S. 346, 7.
 Gregorius J. F. 185.
 — z Rimini 273.
 Griepenkerl 411.
 Grimaldus F. A. 120.
 Grimm F. 205.
 Grohmann J. Ch. A. 1. 381. 404.
 Gross R. H. 389.
 Grossbach E. 338.
 Grosseteste R. 261.
 Grotefend F. A. L. Ad. 136.
 Groth D. 87.
 Grotius Hugo 38. 324.
 Gruitbuisen 404.
 Guarini 281.
 Gudius Bogum. 218.
 Guignes (De-) 69.
 Gundling Nic. 38. 99. 361.
 Gunther J. Ras. 125.
 Gurlitt J. 37.

 H.
 Hacker J. 113.
 Hagedorn J. Kon. 158.
 — G. Alb. ibid.
 Hagenius F. K. 325.
 Hager J. G. 125.
 Hahn Aug. 199.
 Hamann J. Jërzy 378.
 Hamberger G. L. 88.
 Hamerken T. 275.
 Hamersköld L. 37.

- Hansch M. Bog. 360.
 Harles T. G. 85. 106.
 Harrington J. 327.
 Harris J. 378.
 Hartenstein 411.
 Hartley D. 371, 4.
 Hartmann J. D. 75.
 — G. V. 369.
 Hartzheim K. 285.
 Harun Al Raszyd 255.
 Hausius K. G. 388.
 Hebenstreit G. E. 217.
 Hedonism 121.
 Heerebort Adr. 337.
 Heeren A. H. L. 67.
 Hegel J. W. F. 404, 15, 16.
 Hegesias 122.
 Hegesinus z Pergamu 167.
 Heineccius J. G. 37. 361, 9.
 Heinrich K. F. 75. 120.
 Heinsius D. 114. 158. 294.
 Heliodor 221.
 Heller W. F. 113.
 Helmont J. Chrz. i F. M. 329.
 Helvetius Kl. Adr. 374.
 Hemert P. (van) 389.
 Hemming M. 324.
 Hemsén J. T. 107.
 Hemsterhuis F. 420.
 Hengstenberg 146.
 Henke H. F. K. 130.
 Henning L. 38. 416.
 Henrici G. 38. 389.
 Henryk z Hessen 273.
 — z Oyta ibid.
 Heraklid z Pontu 150.
 Heraklit z Ephezu 103.
 Herbart J. F. 129, 80. 411.
 Herder J. G. 338, 78, 88.
 Herillus z Kartag. 158.
 Hering J. S. 182.
 Hermachus z Mytyl. 157.
 Hermann 75.
 Hermes 72.
 Hrmias 218.
 Hermolaus Barb. 281, 2.
 Hermotimus 107.
 Hervais 267.
 Herzog J. C. 184.
 Hesiod 75.
 Heumann Ch. A. 37. 72, 6. 165.
 — F. H. 389.
 Heusde F. Gw. 128.
 Heusinger J. H. G. 389, 98.
 Heydenreich K. H. 316, 38, 89.
 Heyne Ch. G. 75, 6. 107, 68, 72.
 Hierocles 218.
 Hieronym z Rhodu 150.
 — de Ferrariis 268.
 Hiertadus de Mendoza P. 264.
 Hildebert z Tours 248.
 Hill Nic. 151.
 Hillebrand J. 37. 417.
 Hiller 218.
 Hilliger 288.
 Hinrichs H. F. W. 416.
 Hjort P. 245.
 Hipparchia 120.
 Hippasus z Metap. 95.
 Hippias z Elidy 110.
 Hippon z Rheg. 95.
 Hirnhaym H. 343.
 Hirzel H. C. 377.
 Hissmann M. 37, 8. 354.
 Hoadley 349.
 Hobbes T. 325.
 Hock C. F. 333.
 Hody Humf. 196. 281.
 Hoehne J. 389.
 Höpfner L. J. F. 364.
 Hörstel L. 135.
 Hoffbauer J. Krzy. 389.
 Hoffmann J. F. 182. D. 292.
 Holbach P. H. D. 374.
 Holcot R. 273.
 Holland G. J. 374.
 Hollenberg G. P. 182.
 Hollman S. Ch. 366.
 Holwell J. Z. 67.
 Home H. 373.

Homer 75.
 Honorius z Augt. 248.
 Hoogvliet J. M. 122.
 Horn G. 37.
 Horus 72.
 Hotho H. G. 333.
 Huet P. D. *ibid.*
 Hüllmann 68.
 Hülsemaun H. Ch. F. 180.
 Hüttner J. Ch. 67. 130.
 Hufeland Bogum. 38. 389.
 Hugo z Ammiens 251.
 — od S. Wiktora 251.
 Humboldt W. 67.
 Hume D. 371.
 Hungar K. F. 388.
 Hutcheson F. 350.
 Hyde F. 70.
 Hypathia 221.

J.

Jablonsky P. E. 72.
 Jachmann R. B. 381.
 Jacob L. H. 388.
 Jacobi F. H. 298. 338, 88, 98.
 404, 7, 8.
 Jacobus z Edessy 235.
 Jaquelot Iz. 340.
 Jäsche Bog. B. 389.
 Jahn J. 73.
 Jakob L. H. 389.
 Jamblichus 217.
 Jan z Damasku 235.
 — z Fidanza 263.
 — z Mercuria 274.
 — z Salizbory 253.
 Jancourt 354.
 Jau J. W. 200, 29.
 Jankowski J. E. 420.
 Janus J. Gw. 129.
 Jariges 338.
 Jarcński F. 420.
 Javellus Chrys. 136.
 Jay 376.
 Ibbecken G. Ch. 112.

Iekstadt J. A. 369.
 Jelles Zarich 340.
 Jenichen G. F. 105.
 Jenisch D. 387.
 Jerusalem J. F. W. 73.
 Jérzy z Trapezuntu 281.
 Jocher Ch. G. 119.
 Jones W. 67. 70.
 Jonssius J. 37.
 Jordan K. S. 298.
 Jouffroy 419.
 Jourdain 139. 254.
 Jovianus Pontan. 281.
 Jovius Paulus 291.
 Joyaud (Le) C. F. 419.
 Józef Flavius 197.
 Irhosius Gw. 93.
 Irita Cohen Rabbi 198.
 Irving R. F. 378.
 Iselin J. *ibid.*
 Isidorus Hispalens. 234.
 — z Gazy 221.
 Ith J. 67. 389.
 Julian Césarz 218.
 Justi B. J. C. 115.
 — (De) 357.
 Justyn Męczen. 224, 6.

K.

Kähler L. A. 417.
 Kästner A. G. 354.
 Kahle L. M. 347.
 Kalkreuth H. W. A. 391.
 Kallikles z Achernae 109, 10.
 Kamm J. A. 113.
 Kant Im. 358, 9.
 Kapp Ch. 416.
 Karneades 158.
 Karpokrates 199.
 Rayssler A. 38. 417.
 Keil K. A. G. 200, 26.
 Kemp (van der) J. T. 99.
 Kératry 419.
 Kern W. 417.
 — J. M. 153, 61.

- Kettner M. C. E. 113.
 Keysserlingk H. W. E. 417.
 Kieser D. G. 404.
 Kieseewetter J. G. K. Ch. 388, 9.
 King W. 349.
 Kindervater Ch. W. 124.
 Kipping F. J. G. A. 38.
 Kirchner A. 72.
 Klaproth H. J. 68. 69.
 Kleanth z Assus 158, 63.
 Klein A. 354.
 — G. M. 404.
 Kleinias 95.
 Kleuker J. F. 67. 70. 73. 198.
 Klopfer F. G. 118.
 Klose S. Ch. 184.
 Kluit Ad. 218.
 Knorr de Rosenroth Ch. 198.,
 Knutzen M. 369.
 Roch K. D. 92.
 Köhler J. T. 265.
 — Henr. 364.
 Köler J. D. 182.
 König J. Ch. 115.
 Köppen F. 136. 222. 404, 8.
 Kraft A. M. 132.
 Krantor z Soli 138.
 Krates z Aten ibid.
 — z Theb 120.
 Krause K. Ch. F. 331. 404, 15.
 Kremer J. 420.
 Kren Ant. 163.
 Kriegk G. N. 109.
 Krito 118.
 Kritolaus 150, 8.
 Kronmayer J. H. 156.
 Krug W. T. 27. 37, 8. 146, 48.
 158, 61, 4. 222. 389, 98. 413.
 Rühner R. 180.
 Ruhn J. 407.
 Runhardt H. 22. 121, 82. 389.

 L.
 Lactantius 225.
 Lacydes z Cyreny 167.
 Lalemandet J. 266.
 Lambert J. H. 376.
 Lamprecht 354.
 Lamy 338.
 Lanfranc 246.
 Lange J. J. 365.
 — Wilh. 192.
 Langheinrich J. F. 124.
 Lanjuinais 67.
 Laromignière 419.
 Larrey Is. 76.
 Laskarysowie 281.
 Lauckhard F. Ch. 298.
 Launoy J. 150. 243.
 Law T. L. 340.
 Ledermüller H. J. 200.
 Lehmann Jo. Jac. 88.
 Leibnitz J. J. 136.
 — G. W. 69. 354.
 Leistikow M. F. 38.
 Lentulus Cyr. 336.
 Leo T. R. Ag. 387.
 Leonicus Mik. 291.
 Leonteus 157.
 Leontius Pilatus 281.
 Less 115.
 Lessing J. G. E. 246. 378.
 Leucipp 104.
 Levesow 173.
 Lewald E. A. 199.
 Linkmayer F. 417.
 Lilie E. G. 134, 63.
 Lindemann K. A. 73.
 Lipsius Just. 158, 61. 294.
 Lobeck C. A. 75.
 Locke Jan 344.
 Lodtmann C. G. W. 37.
 Lohse K. H. E. 101.
 Longin 202.
 Longobard 69.
 Loos J. J. 288. 329.
 Lossius J. Ch. 116. 377.
 Lotter J. G. 296.
 Loyd Gw. 88.
 Lucas 340.

Lucian z Samosaty 176.
 Lucretius Titus 181.
 Ludewig J. P. 218.
 Ludovici K. G. 158. 354, 60, 69.
 — J. F. 38.
 Lullus Rajm. 269.
 Luter Marc. 292.
 Luzac El. 113. 374.
 Lycke K. 75.
 Lycon z Troady 150.
 Lykurg 76.
 Lynden F. G. 158.

M.

Maass J. G. E. 38. 388, 89.
 Mably (de) Gabr. 375.
 Macchiavelli Nic. 295.
 Maclaurin 347.
 Macrobius Aur. 218.
 Magnenus Jan Chr. 105. 323.
 Mahne G. L. 150.
 Maignan Em. 323.
 Maimon Sal. 146. 389, 90.
 Maimonides Moy. 260.
 Macitre (de) Jos. 419.
 Maizeaux (Des) 37. 352.
 Majer Fr. 67.
 Major 268.
 Malchus Porphyrius 216.
 Malebranche Nic. 341.
 Mallet M. 316.
 Mamertinus Claud. 230.
 Mandeville (de) Bern. 351.
 Manes 199.
 Manetti Gianozzo 281.
 Mangold F. X. V. 374.
 Mannert Conr. 91.
 Mappus Marc. 94.
 Marchand P. 37.
 Marci z Kronland J. M. 329.
 Marcion z Synopy 199.
 Marheinecke F. 222, 32.
 Marini 219.
 Marinus z Flavia Neap. 221.
 Marsilius Ficinus 281, 6.
 Marsilius z Inghen 272.
 Marta 296.
 St Marthe (de) F. D. 234.
 St Martin L. C. 419.
 Martini (de) 182.
 — Cornel. 292, 3.
 — Jak. 292.
 Marx M. 130.
 Mascovius Sam. 139.
 Massias B. 419.
 Mattheusz z Krakowa 273.
 Matthias Conr. 338.
 Maupertuis P. L. 374.
 Maurice 67.
 Maximus z Ephezu 218.¹
 — z Tyru 185.
 Mayronis (de) Fr. 268.
 Mazonius Jak. 140.
 Mehmel B. E. A.
 Meiners Chph. 37, 8. 69. 70.
 72. 115, 76, 80, 2, 200, 17.
 377, 8, 9, 88.
 Meissner A. 362.
 Meister Chr. Fr. G. 182.
 — J. Chr. T. 38. 364.
 Melanchton F. 282, 93.
 Melissus z Samos 100.
 Mellin G. S. A. 389.
 Menander 199.
 Mendelssohn M. 135. 338, 77, 88.
 Menedem 120.
 — z Eretryi 118, 27.
 Menippus 120.
 Mennais (de la) 419.
 Mentz Fr. 113, 16, 19, 20, 21.
 Mersenne P. 343.
 Metochita Teodor 254.
 Metrocles 120.
 Metrodor z Smyrny 105.
 — z Stratoniccei 157.
 Mettrie (de la) J. Of. 374.
 Metz And. 389.
 Meuschen J. G. 119.
 Meyer J. Fr. 369.
 — Ludw. 340.

Michaelis J. D. 73.
 — J. G. 91.
 Michelet R. L. 147. 416.
 Middeldorp H. 255.
 Middleton Con. 180.
 Mignot 67.
 Mikołaj z Autricuria. 274.
 — z Clemange 275.
 Milton 293.
 Mirabeau 375.
 Mnesarch 95.
 Moderatus z Gades 184.
 Mohnike G. Ch. Fr. 158.
 Monbodd 378.
 Monimus z Syrakuz 120.
 Menlorius J. Chrz. 139. 268.
 Montaigne M. 303.
 Montesquieu 374.
 Morabin 180.
 Morainvilliers L. 129.
 More H. 342.
 — Th. 327.
 Morgenstern C. 136.
 Morisson 69.
 Moritz R. Phil. 72. 378.
 Moschus 74.
 Mossheim 37. 184.
 Moteas 255.
 Mourgues M. 92.
 Müller G. Chr. 389.
 — J. F. 365.
 — J. H. 85.
 — J. S. 113.
 — Nikl. 67.
 Münch J. G. 124.
 Münscher W. 222.
 Münter Fr. 71. 74.
 Muratori Ant. 352.
 Musäus 75.
 Musonius Rafus 182.
 Mussmann J. G. 416.
 Mutschelle S. 389.
 Mylius M. L. T. 115.

N.

Nachmacher R. 180.
 Nachtigall J. C. Chph. 113, 5.
 Nares R. 115.
 Nasse W. 404.
 Nast J. J. 130.
 Nausiphanes z Teios 105.
 Nauze (De la) 198.
 Neander J. A. 199. 218, 24.
 Neeb J. 163. 387, 9.
 Nemesius 226.
 Nessas z Chios 105.
 Nettelblatt D. 364, 9.
 Nettesheim H. C. Agr. 287.
 Neumann J. G. 106.
 Newton Iz. 347.
 Nicolai F. 377.
 Nicolaus z Damasku 183.
 Nicole P. 337.
 Niemeyer J. B. 164. 389.
 Niethammer F. J. 398.
 Nikomachus z Gerazy 184.
 Niphus Aug. 291.
 Nisoliu Marius 282.
 Nitsch 389.
 Nores J. 180.
 Nürnberger J. R. B. 110.
 Nüscheler F. 182.
 Nüsslein F. A. 404.
 Nunnesius P. J. 139.

O.

Obsonville 67.
 Ocellus z Lukanii 97.
 Oelrichs J. G. A. 135. 200.
 Oelsner K. E. 255.
 Ogilvie 135.
 Oken L. 404.
 Oldenburg Jo. 340.
 Oldendorp J. 324.
 Olearius Gottfr. 103, 6, 15. 200.
 Olivet Fabre 419.
 Olympiodor 218.

Omeisius Magn. D. 94. 136, 54.
 Oncsieritus z Aeginy 120.
 Opporini J. 38.
 Oramus M. 273.
 Orfeusz 75.
 Origenes 226.
 Ortlöf J. A. 37. 182.
 Oswald J. 372.
 Othlo 248.
 Otto Ev. 182.
 Ouwaroff 75.

P.

Pachymeres Jerzy 254.
 Paganini Gaud 93.
 Paine Th. 373.
 Pallas P. S. 68.
 Panaetius 158.
 Panzerbieter Fr. 108.
 Paracelsus Theophr 288.
 Paraehates 122.
 Parker S. 129. 340, 2.
 Parmenides z Elei 99.
 Parrow J. E. 389.
 Pascal Blaise 342.
 Paschasius J. 139.
 Patricius Fr. 139. 293, 7.
 Pauli G. W. 115.
 Paulus H. E. G. 75.
 Pauw (de) 69. 72, 5.
 Pemberton H. 347.
 Peregrinus Proteus 182.
 Perroquet 269.
 Perrot M. 281.
 Peterman A. 333.
 Petersen Ch. 158.
 Petrarca Fr. 281.
 Petrus Hispanus 265.
 Pettavel Fr. 135.
 Pezold C. F. 388.
 Pfaff. C. M. 72. 352.
 Pfaffrad Rasp. 293.
 Phaeton z Elidy 118, 27.
 Phaedrus 157.
 Pherecydes 86.

Philelphus Fr. 281.
 Philipson M. 338.
 Philo 126, 97.
 — z Larissy 169.
 Philodemus z Gadary 157.
 Philolaus z Krotony 95.
 Philoponus J. 235.
 Photius ibid.
 Piccartus M. 139.
 Piccolomini Fr. 291.
 Pico z Miranduli J. 286.
 — J. Fr. ibid.
 St Pierre (de) J. B. H. 419.
 Pino H. 420.
 Pinzger G. 132, 6.
 Piotr d'Ailly
 — z Apono 269.
 — z Novary 251
 — z Poitiers 251.
 Pistorius J. 198.
 Placette (la) J. 352.
 Platner E. 37. 377.
 Plato 129.
 Plessing T. V. L. 38. 72. 132, 9.
 Pletho J. G. 281.
 Plotin 203.
 Plouquet G. 85. 105, 24, 55, 92.
 357, 74, 6.
 Plutarch z Athen 218.
 — z Cheronei 185.
 Poggius Fr. 281.
 Poirer P. 330, 7, 40, 2.
 Polemon z Athen 138.
 Polier 67.
 Politianus A. 281, 2.
 Politz K. H. L. 389.
 Poltz Chr. Fr. 38.
 Polus 109, 10.
 Polyaenus 157.
 Polystratus ibid.
 Pomponatus P. 291.
 Pordage J. 330, 42.
 Porphyrius v. Malchus 216.
 Porré (dela) G. 251.
 Pörschke 389.

Porta S. 291.
 Possidius 232.
 Possidonius 158.
 Potamo Alexandryjezyk 185.
 Premontval (de) 380.
 Price Rich. 373.
 Priestley 38. 373.
 Priscus 218.
 Proclus 219.
 Prodikus 109, 10.
 Protagoras ibid.
 Psellus M. 141. 245.
 Ptolomaeus z Cyreny 186.
 Pufendorf Es. 135.
 — Sam. 353.
 Pulleyn R. 251.
 Pütter 361.
 Pyrrho 118.
 — z Elidy 124.
 Pythagoras 89.

Q.

Quadius M. F. 164.
 Quesnay F. 375.
 Quevedo F. 158.

R.

Rainer A. 247.
 Rajmund de Sabunde 275.
 Rambach J. J. 122.
 Ramsay 107.
 Ramus P. 139. 43, 6. 293, 5.
 Rapin 140. 419.
 Rapp M. G. L. 388.
 Rätze J. G. 330.
 Rawlay W. 316.
 Ray John 349.
 Real (de) G. 375.
 Reche J. W. 182.
 Rechenberg Ad. 225.
 Regis P. Sylv. 333, 7.
 Rehberg A. W. 295. 354.
 Reiche J. G. 407.
 Reichlin - Meldegg 199.
 Reid Thom. 372.

Reimann J. F. 38.
 Reimarus H. S. 376, 88.
 Reinbeck J. G. 369.
 Reinhard F. V. 222.
 — L. 37.
 — M. H. 161.
 — Ph. Chr. 38.
 Reinhold E. 37. 88. 391.
 — K. L. 1. 38. 388, 9, 91, 8.
 Remusat Abel 69.
 Renner K. F. 179.
 Rentz P. 264.
 Restaurant 155.
 Rettwig 325.
 Reuchlin J. 281, 7.
 Reusch E. 165.
 — J. P. 369.
 Reuss M. 388.
 Rhabanus Maurus 244.
 Rhode J. G. 66, 7, 70.
 — U. A. 76.
 Rhodius Ambr. 93.
 Ribbov H. 369.
 Richard z Middletonu 265.
 — od S. Victora.
 Richardson 255.
 Richter A. 334.
 — C. L. 113.
 — G. G. 119.
 — G. L. ibid.
 — H. 132.
 — J. Fr. 158.
 Rink F. Th. 381.
 — K. T. 398.
 Ripault L. M. 182.
 Ritter Chph. 129.
 — Henr. 28. 37. 85, 8. 106. 25. 338.
 Rixner A. Th. 37. 67. 404.
 Royer - Collard 419.
 Robert z Melunu 251.
 Robinet J. Chrz. 374.
 Rochefoucauld (de la) Fr. 351.
 Rochemaillet M. J. 304.

Roëll H. A. 337.
 Rohault J. *ibid.*
 Rondel J. 151.
 Roorda Tacon 153.
 Roscellin J. 249.
 Roschmann T. 98.
 Roscoë W. 284.
 Rösler C. F. 202, 29.*
 Rosenkranz C. 338.
 Rosenmüller J. G. 222.
 Rossal M. 182.
 Rost Fr. G. E. 94.
 Rütenbeck J. P. 139, 42, 50.
 Roth C. A. 94. 200, 29.
 Rothe J. Fr. 75.
 Rousseau J. J. 374, 5.
 Rückert J. 406.
 Rüdiger J. A. 365, 6.
 Rudolphus Noviomagensis 262.
 Ruhkenius Dav. 202.
 Rüsbrigh Börge 14.
 Rust J. 222. 416.
 Ryssel J. J. 38.

S.

Sacchi D. 38.
 Sadolet Jak. 282.
 Saggio J. Chr. Tal. 420.
 Sainteross J. 266.
 Sainte-Marie 69.
 Salabertus J. 271.
 Salat Jac. 404, 8, 9.
 Saling J. 416.
 Sallustius 218.
 Salzmann G. G. 38.
 Sanchez Fr. 332.
 Sanchoniaton 74.
 Saturnin Citesan 193, 9.
 Saumaise Cl. 294.
 Scaliger J. C. 291.
 Schaarschmidt J. F. 115.
 Schack H. E. 338, 40.
 Schad J. Chr. 398.
 Schafberger Fr. 408.

Schaller K. A. 37.
 Schanz de 132.
 Scharrock Rob. 327.
 Schaumann J. Chr. B. 389.
 Schaumburg J. G. 182.
 Scheffer J. 88.
 Schegk Jak. 292, 93.
 Schelling Fr. W. J. 75. 398, 9,
 — K. E. 404.
 Schelvers F. J. 404.
 Scherbius Fil. 292, 3.
 Schieck H. Aug. 182.
 Schierschmidt J. J. 369.
 Schiller Fr. 389.
 Schilling Wack. 292.
 Schilter J. 94.
 Schlegel A. W. 67. 404.
 — Fr. 67. 404.
 Schleiermacher Fr. 86. 103, 8,
 17, 412.
 Schlichtegroll 407.
 Schlosser Fr. Chr. 250.
 — Fil. Fryd. 150.
 Schlözer A. L. 71.
 Schmaltz Teod. 389.
 Schmauss J. J. 38.
 Schmid C. Chr. Ehr. 38. 389, 98.
 — Chr. Fryd. 222.
 — J. W. *ibid.*
 — J. Andr. 182.
 Schmidt H. 239.
 — J. C. 404.
 Schmidt-Phiseldeck R. F. 389.
 Schneider C. E. Chr. 132, 9.
 — J. Fryd. 94. 361.
 — J. Gottl. 75.
 Schnurrer Ch. F. 255.
 Scholarius Jérzy 281.
 Schönborn C. 110.
 Schoock M. 333, 6, 43.
 Schopenhauer Arth. 387. 417.
 Schoppe Casp. 294. ob. Sciopius.
 Schott W. 69.
 Schrader Chph. 88.
 Schreiter J. Ch. 197.

- Schrökh 318.
 Schubarth E. 416.
 Schubert G. H. 404.
 Schultz J. 389.
 Schulz J. C. F. 38.
 Schulze Chr. Ferd. 182.
 — G. E. 132. 344, 61, 88,
 91. 409, 10.
 — Jo. Dan. 75.
 — S. E. 161.
 Schütz Ch. G. 225.
 Schwab J. Chr. 126. 388.
 — J. K. 38.
 Schwabe J. Fr. Herm. 158.
 Schwartz 389.
 Schwarz Fr. H. Ch. 244.
 — J. Com. 105, 56.
 Schwendner J. D. 182.
 Scina Domenico 106.
 Scioppius Casp. 163.
 Scotus Jan Erigena 245.
 — Mich. 261.
 Scribonius W. A. 293.
 Search Edw. 373.
 Secundus z Athen 184.
 Selden Jan 324.
 Selle C. G. 390.
 Seneca L. A. 182.
 Sennert Dav. 323.
 Sepulveda J. G. 291.
 Sevin 122, 58, 82, 83.
 Sextius Q. 184.
 Sextus Q. z Cheronei 182.
 — Empiricus 189.
 Seyffarth Gust. 72.
 Siberus Just. 182. 318.
 Sibert Gant. de 180.
 Sibeth C. Joa. 132.
 Siedler Ad. 56.
 Sieveking R. 286.
 Sievers G. J. 116.
 Sieyes Em. 375.
 Sigwart H. C. 338, 57. 417.
 Silchon J. de 343.
 Simo 118.
 Simon Chr. Fr. Lieb, 117.
 — Magus 199.
 — z Tournay 253.
 Simonides z Ceos 75.
 Simplicius 183. 221.
 Sinclair J. B. 417.
 Sinner 67.
 Sleidanus* J. 136.
 Smith Ad. 373.
 Snell F. L. 37.
 — F. W. D. 389.
 — Chr. W. ibidem
 Sniadecki Jan 420.
 Socher G. 37.
 — Jozef 129.
 Sokrates 113.
 Solander K. 256.
 Solger K. W. F. 404.
 Solon 76.
 Sonntag J. M. 94. 161.
 Sopater 218.
 Sorbiere Sam. 151. 323, 43.
 Sosipatra 221.
 Sotion 184.
 Souverain 226.
 Spalding G. L. 97. 125.
 Sperling J. 323.
 Speurippus z Athen 138.
 Spinoza B. 338.
 Sprengel K. 185. 316.
 Stahl C. T. 197.
 Stahr A. 139.
 Stanley Th. 37. 71.
 Stark S. Gfr. 67.
 Statler B. 388.
 Stäudlin Chr. Fr. 371.
 — R. Fr. 38. 73. 135. 231.
 387, 89.
 Steck E. G. 37.
 Steffens H. 404.
 Steinhart G. S. 377.
 Stellini 38.
 Stephan Henr. 75.
 — Rob. 316.
 Steward (Dugald) 418.

- Stiedenroth E. 338. 411.
 Stilpo 124, 6.
 Stobaeus J. 221, 35.
 Stolberg B. 135.
 Stolle Gotll. 38.
 Strachler D. 365.
 Strato z Lampsaku 150.
 Stroth F. A. 72.
 Struve C. L. 38. 106.
 Sturz Fr. W. 75.
 Suabedissen T. A. 38. 161. 417.
 Suarez Fr. 264, 95.
 Suisset R. 273.
 Sulzer J. Jérz. 377.
 Süsskind F. G. 404.
 Süvern W. 113.
 Syrianus 183. 218.
 Synesius 226.
 Szaniawski J. K. 420.

 T.
 Talæus Audomar 293.
 Tanner 404.
 Tartaretus R. 268.
 Tatianus 226.
 Tauler Jan 275.
 Taurellus M. 292, 5.
 Teleanges 95.
 Telekles z Phocis 167.
 Telesius B. 296.
 Teller W. A. 73.
 Tennemann W. B. 1. 37. 115, 29, 35. 344.
 Tepell Joh. 333.
 Tertre (Du) P. 341.
 Tertulian 225.
 Terzi B. 38.
 Tetens J. Ch. 377.
 Thales z Miletu 85.
 Theano 95.
 Themista 157.
 Themistius Euphrades 218.
 — z Paphlagonii 182.
 Theodor z Cyreny? 122.
 — z Gazy 281.

 Theon z Smyrny 185.
 Theophrast z Eressu 150.
 Thienemann J. G. 105.
 Thiersch 407.
 Thomas K. 338.
 Thomasz z Aquino 264.
 — de Brandwardina 272.
 — z Strasburgu i bid.
 — a Kempis 275.
 — de Vio Kaj. 264.
 Thomasius Jak. 37, 8. 161. 243, 9.
 — Cbr. 38. 361.
 — Jenk. 38.
 Thomson J. 192.
 Thorbecke J. R. 124, 66.
 Thorild T. 406.
 Thoth albo Thauth 72.
 Thrasyllus z Mend. 185.
 Thrasymachus 109, 10.
 Thümmig L. F. 369.
 Tiedemann D. 20. 38. 72. 82. 98. 106, 58. 378, 88.
 Tieftrunk J. Ch. 389. 417.
 Tiemann J. Ch. 181.
 Timaeus 95.
 Timokrat 157.
 Timon z Phlius 124.
 Tittel B. A. 388.
 Titze F. N. 139.
 Touron A. 264.
 Tracy (Destutt-) 389. 419.
 Tralles B. L. 374.
 Traversari A. 281.
 Trembley J. 374.
 Trendelenburg F. A. 130.
 Trentowski B. F. 420.
 Tribbechovius A. 243.
 Troxler J. F. V. 404.
 Tschirnhausen E. W. 361.
 Turretini F. 352.
 Tychsen T. Ch. 70. 113.

 U.
 Uhle A. G. 115.
 Ulrich z Hutten 282.
 — J. H. 164, 80, 326.

Umbreit F. W. K. 73.

Unold J. M. 236.

Upmark J. 103.

V.

Valentia 70.

Valerianus P. 139.

Valentinus 199.

Valkenaer L. C. 196.

Valla Laurent. 281, 2.

Valois (Jezuita) 336.

Vanini (Lucilio) 291.

Vater J. S. 146.

Vattel Em. 360, 75.

Vaudeul Mme 375.

Vayer (de la Mothe le) F. 332.

Veglensis M. 266.

Velasquez G. 264.

Velthuysen Lamb. 327.

Venetus F. J. 287.

Vico J. B. 420.

Viches K. 251.

Vierthaler F. M. 116.

Villemandy P. 139, 352.

Villers K. 389.

Virey 419.

Vives J. L. 243, 82.

Voet Gisb. 336.

Völcker K. H. W. 75.

Vogel P. J. S. 72.

Volney 419.

Voltaire (F. M. Arrouet de) 347, 70, 74.

Vorpahl K. L. 417.

Voss J. G. 38.

Vries G. 107, 336, 7.

W.

Wabst Ch. G. 344.

Wachler L. 75.

Wachter J. G. 340.

Wadding L. 266.

Wahlin L. P. 38.

Wagner J. J. 66, 75, 129, 404, 15.

Wagner J. F. 75.

Walch J. G. 38, 109, 46, 366.

— C. W. F. 182, 99, 222, 375.

— Jo. E. Je. 125.

Waldau G. E. 272.

Waldin J. C. 180.

Walther J. G. 97.

— F. A. 73.

— J. E. 182.

— F. F. 404.

— Opat S. Wiktora 252.

Warburton W. 78.

Ward W. 67.

Warnekros H. E. 155.

Wasianski C. A. Ch. 381.

Wasser J. G. M. 113.

Weber G. E. 110.

— Józ. 404.

Wegscheider J. A. L. 182.

Weigel E. 91.

— Val. 288.

Weihenmaier E. 76.

Weiller Raj. 3, 37, 407, 8.

Weinholz K. 141.

Weinrich J. M. 74, 139.

Weishaupt Ad. 388.

Weise T. Krz. 417.

Weiss Chr. 21, 56, 404, 6, 8.

Weisse C. H. 140, 416.

Wendt A. 91.

Wening J. M. 409.

Werdenhagen J. A. 292, 330.

Werdermann J. C. G. 38.

Werenfels Sam. 334.

Werner E. J. M. 182.

Wernsdorf T. Chr. 221.

Wessel J. 375.

Westphal Chr. 182.

Wette (De) 414.

Wieland C. M. 120, 1.

Wiener G. N. 107.

Wiggers G. F. 113, 35, 232.

Wilhelm z Auvergne 261.

— z Champeaux 250.

- Wilhelm z Occam 271.
 Wilkins C. 67.
 Willichs 389.
 Wincenty z Beauvais 261.
 Winckler J. H. 369.
 Windheim Ch. E. 37. 135.
 Windischmann R. J. 37. 69. 135. 404.
 Winkler B. 324.
 Winzer J. F. 73. 214.
 Wirgman 418.
 Wiszniewski M. 420.
 Wittich Chr. 337, 40.
 Wolf Chr. 69. 360, 2.
 Wolfart 358.
 Wollaston W. 348.
 Wucherer J. F. 135.
 Wüstemann J. E. 367.
 Wunderlich C. J. 180.
 Wundt D. L. 272.
 Wytttenbach D. 38. 180, 2. 420.
- X.
- Xenarchus z Seleucyi 183.
 Xenocrates 138.
 Xenophanes z Kolofonu 98.
 Xenophon 118.
- Z.
- Zabarella J. 291.
 Zachariae K. S. 389.
 Zaleukus 76.
 Zeender J. 38.
 Zell K. 139.
 Zeno z Elei 101.
 — z Tarsu 158.
 — z Cittium 158.
 Zenodot 221.
 Zenon z Sydonu 156.
 Zentgrav J. 136. 324.
 Ziegler W. K. L. 248.
 Zimara M. A. 291.
 Zimmer B. 404.
 Zimmermann J. J. 105.
 — F. A. 28. 151.
 Zinserling A. E. 88.
 Zoega 70.
 Zorn P. 264.
 Zorzi F. G. 287.

NB. Liczby w spisie tym po prawej stronie kommatu kładzione, oznaczają dziesiątki lub jednostki liczb po lewej stronie położonych: i tak np. 38, 9. 410, 20. znaczy 38. 39. 410. 420.

OMYŁKI DRUKU.

T. I.

Str.	w.	co liczby	czytaj	co do liczby
34	4.	§. 63.	—	§. 62.
—	33.	§. 74.	—	(wymazać potrzeba)
49	10.	§. 156.	—	§. 157.
142	7.	§. 114.	—	§. 214.
195	11.	§. 185.	—	§. 220.
202	25.	Aenaes	—	Aeneas
229	9.	§. 204.	—	§. 229.
232	1.	czój	—	czczój
255	22.	§. 248.	—	§. 264.
267	7.	§. 251.	—	§. 273.
277	13.	jako Bruno	—	jakie Bruno
307	13.			

T. II.

Str.	w.	§.	czytaj	§.
33	1.	§. 388.	—	§. 338.
53	5.	z rzeczami	—	z rzeczami c)
—	12.	pismami.	—	pismami g).
55	23.	h) W. Derh.	—	g) W. Derh.
—	30.	i)	—	(wymazać potrzeba)
113	1.	Oddział	—	Rozdział
161	11.	§. 396.	—	404.
206	11.	filozoficznego	—	filozofującego

Biblioteka Śląska w Katowicach

Id: 0030000261821

II 510563

Nr T 2